

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SUAVİ AYDIN

ADANA MİLLİ MÜCADELESİ

ADANA MİLLİ MÜCADELESİ

SUAVİ AYDIN

5 KANUNUSANİ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022

Yayıma Hazırlayan
İsmet Akça

Kitap Uygulama
Aşkın Yücel Seçkin

Kapak Tasarımı
Haluk Tuncay

Kapak Görseli
5 Kanunusani (Adana Halkevi Dil, Tarih, Edebiyat Komitesi broşürü).
Adana: Türk Sözü Basımevi, 1936.

Baskı
Karmat Ambalaj ve Geri Dönüşüm San. Tic. Ltd. Şti.
Maltepe Mah. Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi C Blok No:234
Topkapı - Zeytinburnu - İSTANBUL Tel:+902125658097 Fax:+90212612639

Yayıncı Sertifika Numarası: 45602
Matbaa Sertifika Numarası: 44718

Birinci Basım: Ocak 2022

ISBN 978-975-333-397-9

Bu eser Adana Büyükşehir Belediyesi ile Tarih Vakfı arasındaki sözleşme uyarınca Mehmet Ö. Alkan koordinatörlüğünde yürütülen “Milli Mücadele Yıllarında Adana Tarihinin Araştırılması” başlıklı proje kapsamında üretilmiş ve basılmıştır. Tarih Vakfı olarak teşekkür ederiz.

ADANA MİLLÎ MÜCADELESİ

SUAVİ AYDIN

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	i
GELECEĞİ, GEÇMİŞİ BİLENLER KURACAK	iii
ÖNSÖZ	v
GİRİŞ	1
FRANSA VE BÜYÜK BRİTANYA’NIN KİLİKYA İLGİSİ VE İŞGAL PLANLARI	5
1916 Sykes-Picot ve 1918 Geçici Antlaşmaları	
Londra Mutabakatı	5
1918 Gizli Londra Antlaşması ve Fransız Yayılmacılığı	6
MONDROS MÜTAREKESİ ÖNCESİNDE OSMANLI ORDUSUNUN KUZEYE ÇEKİLİŞİ	11
MONDROS MÜTAREKESİ	15
ERMENİLERİN DÖNÜŞÜ	19
Tehcir Kararının Kaldırılması	
ve Tehcir’e Tâbi Tutulmuş Ermenilerin Dönüşü	19
“Doğu Lejyonu”	20
İŞGAL BAŞLIYOR!	23
Müttefiklerin İşgal Emirleri	23
İskenderun’un İşgali ve Osmanlı Yönetiminin	
Halep Vilâyeti’nden Tamamen Çekilişi	23
İşgal Beklentisi Altında Adana ve Çukurova	28
İşgale Karşı Diplomatik Hamleler	
ve Ordunun Çukurova’dan Çekilişi	30
Mersin’e Asker Çıkarılması ve Adana’da Keşif	35
Dört Yol Olayları	35
Adana’nın İşgali	38
Adana’da Vali Krizi ve İlk “Sıkıyönetim”	40
Kıtlık, Enflasyon ve İsyan Kuşkusu	42
Körfezdeki İşgal ve Kuvay-ı Milliye’nin Doğuşu	42
İşgale Tepkiler ve Kilikyalılar Cemiyeti	43

FRANSIZ İDARESİNİN OLUŞUMU VE BÖLGEYE YERLEŞMESİ	45
Nâzım Bey'in Vilâyetin İşgal Altındaki Durumuna İlişkin Girişimleri	55
Fransızların Operasyonel Faaliyetleri	58
İşkân Meseleleri	60
İZMİR'İN İŞGALİ VE ETKİLERİ	63
Temmuz 1919 Fransız-Büyük Britanya Mutabakatı	66
Temmuz 1919'dan İtibaren İvme Kazanan İç Çatışmalar	66
SİVAS KONGRESİ VE ETKİLERİ	71
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Sivas'taki Heyet-i Temsiliye'nin Adana İşlerine El Koyması	72
Kilikya (Adana) Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Teşkili	73
Kozan Sancağı Dahilindeki Hareketlenme ve Ermeni Göçüne Karşı Alınan Önlemler	74
Meclis-i Mebusân Seçimleri ve Adana'nın Temsili	78
Vali Celâl Bey	80
BRİTANYALILARIN ÇEKİLMESİ VE URFA, ANTEP VE MARAŞ'IN İŞGALİYLE GELİŞEN YENİ DURUM	81
Fransızların "Uygarlaştırma" Uygulamaları ve "Osmaniye Tarım Fuarı"	83
Georges-Picot'nun Sivas Ziyareti ve General Gouraud'nun Teşebbüsleri	83
Maraş'a Yönelik Kuvay-ı Milliye Harekâtı ve Fransız İdarî Önlemleri	85
Toroslarda Gerilim ve Fransızların İaşe Kaynaklarının Engellenmesi	89
1920 YILI: ÇATIŞMALARIN YÜKSELİŞİ VE FRANSIZ TÜKENİŞİ	91
1920'ye Yayılan eski Sorun:	
Adana'ya Göç, Kıtık ve Enflasyon Devam Ediyor!	91
Misak-ı Milli'nin İlânı ve Fransa'da Yorgunluk Alametleri	93
Maraş Ayaklanması	96
1920 Baharı: Çember Daralıyor!	99

Pozantı Kuşatması	106
Kozan'ın Ele Geçirilmesi ve Mersin Kuşatması	108
Kuvay-ı Milliye'nin Ordu Emrine ve Tertibine Girmesi	110
Tarsus-Pozantı Arasındaki Muharebeler	110
Adana Ateşkesi (30 Mayıs-18 Haziran 1920)	113
Adana'ya Vali Dayanmıyor!	117
Ateşkesin Sona Ermesi: Çatışmalar Yeniden Başlıyor!	118
“Kaçkaç”ı Hazırlayan Zemin: Katliam ve Yağma Olayları	125
Adana: Pogromdan Kaçış	127
Tarsus Çatışmaları	130
Haçın Kuşatması ve Fransızların Genel Çekilmesi	132
POZANTI KONGRESİ	135
ERMENİ SİYASİ TEMSİLCİLERİNİN HÜKÜMET KURMA GİRİŞİMİ	139
SÈVRES ANTLAŞMASI VE BÖLGEDEKİ ETKİLERİ	141
FRANSIZLARIN YAZ AYLARINDAKİ KUŞATMALARI KIRMA GİRİŞİMLERİ	143
ZAFER YAKINLAŞIYOR!	147
Askeri Pozisyonlarda Önemli Değişiklikler	147
İstanbul hükûmeti ile Ankara Arasında Vali Tayini Çekişmesi	149
1920'nin Güz Aylarına Yayılan Girişimler	150
1921 Yılı Muharebeleri	157
LONDRA KONFERANSI	159
(21 ŞUBAT-12 MART 1921) VE SONUÇLARI	159
ANKARA ANTLAŞMASI (20 EKİM 1921)	163
TESLİM, TAHLİYE VE KUTLAMA	169
KURTULUŞTAN SONRA, MİLLÎ MÜCADELE DEVAM EDERKEN...	179
SONSÖZ	181
KAYNAKLAR	183

KISALTMALAR

ATASE	MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi
BCA	Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
Güney Cephesi	<i>Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt: Güney Cephesi</i>
NARA	National Archives and Records Administration

Kitapta Kullanılan Osmanlı Arşiv Fonları Kısaltmaları

BEO	Bâb-ı Âli Evrak Odası
DH.EUM.2. Şb.	Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü 2. Şube
DH.EUM.5. Şb.	Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü 5. Şube
DH.EUM.6. Şb.	Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü 6. Şube
DH.EUM.AYŞ.	Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Asayiş Kalemi
DH.EUM.ECB.	Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Ecnebler Kalemi
DH.EUM.SSM.	Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Seyrüsefer Kalemi
DH.İ.UM.	Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye
DH.KMS.	Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus
DH.ŞFR.	Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi
HR.HMŞ.İŞO.	Hariciye Nezâreti İstişare Odası
HR.SYS.	Hariciye Nezâreti Siyasi
HSDHAB	Satın Alınan Evrak, Hacı Adil Bey Evrakı
İ.DUİT.	İrade, Dosya Usulü
MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları

GELECEĞİ, GEÇMİŞİ BİLENLER KURACAK

Adana Milli Mücadelesi'nin temel özelliği işgalin başında halkın tüm unsurlarıyla kendi kendini örgütlemiş ve mücadeleye başlamış olmasıydı. Adana Vilayeti'nde yaşayan Türkler, Çerkezler, Kürtler, Gürcüler, Araplar, Rumeli Muhacirleri, Nusayriler ve toplumu oluşturan herkes, ne pahasına olursa olsun, bağımsızlık için fikir ve eylem birliği içinde olmuşlardı. Bu kitapta Adana Milli Mücadelesi'nin nasıl başladığına ve bağımsızlığın nasıl büyük fedakarlıklarla kazanıldığına tanıklık edeceksiniz.

Bu kitap, Adana'nın kurtuluşunun yüzüncü yılında geçmişe ışık tutmak için yazıldı. İnanıyorum ki okudukça, nasıl bir mirası devraldığımızı daha iyi anlayacaksınız.

Gelecek için yapılacak ilk şey, geçmişini okumak, anlamak ve bilmektir.

İyi okumalar dilerim.

Zeydan Karalar
Adana Büyükşehir Belediye Başkanı

Kısa bir zaman zarfında kaleme alınmış bu kitabın yazılmasındaki temel motivasyonum, olabildiğince birinci el belgelere ve tanıklıklara yönelmek olmuştur. Bu çerçevede kaynak çeşitliliğini önemsedim. Türk kaynakları kadar, Güney Cephesi’nde karşı tarafta çalışmış ve savaşmış Fransızların anılarına da müracaat ettim. Kuvay-ı Milliye müfrezelerinde görev almış veya Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Adana’da görev yapmış kişilerin yazdıkları da temel kaynaklar arasında yerini aldı. Bu kısa zamanda bazılarına ulaşamadım, özellikle Ermeniler tarafından yazılmış olanların değerlendirilememiş olması bu kitabın başlıca eksiğidir. Ayrıca, kitabın içeriğine ilişkin olarak benden istenen çerçeve içinde, çok fazla ayrıntıya girmekten kaçındım ve Güney Cephesi’nin Adana hikâyesinin ana hatlarını görebileceğimiz bir metin ortaya çıktı. Kitabın vizyonu budur.

Bu savaşın tarafları arasında Fransa Cumhuriyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ve Büyük Britanya Krallığı bulunmaktadır. Bu kitapta “İngiltere” yerine sıklıkla “Büyük Britanya” tâbirini kullanmamın nedeni budur. Zira Türkiye direniş hareketinin mücadeleye girdiği güç, İngiltere değil, koskoca bir imparatorluk olan Büyük Britanya’dır. Keza Fransa da, ünvanı her ne kadar “cumhuriyet” olsa da, Asya ve Afrika’ya yayılmış büyük bir imparatorluktur. Savaş muhataplarının bu yönlerini görmeden ve bu yönlerini tebarüz edecek ünvanlarını kullanmadan yazılacak olanlar, yaşananların da sanki “eşitler arası güçler” arasındaymış gibi bir izlenime yol açması tehlikesini

içerir. Öte yandan o zamanki düşmanların demokratik devletler olduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır. Adana Savaşı'nın, daha fazla zarara ve kayba neden olmadan sonuçlanmasını sağlayan sağduyu, ancak Fransa'nın demokratik yönetiminin geliştirebileceği bir refleksti. 1943'te Stalingrad'ta hezimete uğrayan Alman ordularının daha fazla kayıp vermeden ve yeniden toparlanma imkânını elde etmek amacıyla çekilme istekleri, durumu sağlıklı biçimde değerlendirmekten aciz ve tamamen kendi hırslarının tutsağı olan bir diktatörün inadına yenik düşmüş ve koca Alman 6. Ordusu imha edilmişti. Çok daha küçük çaplı olmakla beraber, Adana'da, Maraş'ta ve Antep'te bu yaşanmadı. Bu sonucu sağlayan, güneydeki Türk direnişinin kararlılığını ve başarısını gören, buradaki stratejik durumu doğru tahlil eden ve en önemlisi bunu müzakere edebilecek demokratik kurumlara sahip olan Fransa Cumhuriyeti'dir. Yunanlıları 1922 güzüne kadar ısrarla savaş hatında tutan ve kendi ifadeleriyle "Küçük Asya felâketi"ne yol açan da, aksine, Yunanistan'daki diktatörlük ve darbe heveslileri ile militarizme ve zafere yatırım yapan monarşistlerdi. Öte yandan Güney Cephesi'ni yöneten iradenin demokratik meşruiyete yaslanması, yüksek müzakere kabiliyeti ve savaşma irade ve inadı kadar diplomasiye de önem ve ağırlık vermesi, başarının anahtarı olmuştur. Kararlılık, fedakârlık ve müzakere buradaki anahtar sözcüklerdir ve ders verici niteliktedir. Bu nedenle, olan bitene alelâde bir tarihsel olay veya bir kahramanlık menkıbesi gibi bakmak hem eksik hem de sağlıksızdır. Bu kitabın amacı, buradaki mücadelenin bu yönlerini öne çıkarmak, haksız ve meşru olmayan işgal girişiminin askerî yönleri kadar, yarattığı kargaşa ve yıkımı göstermek, bu yıkımdan pay alan bütün halkların yaşam hakkına ve onuruna saygı göstererek geçmişte olan bitene yön veren ve geçmişe bakarken hâlâ bizi esir alan sorunlu bakış açılarının görülmesini sağlamaktır. Haksızlığın ve gayrimeşru girişimlerin önünde durmuş atalarımıza karşı saygımızı diri tutmak da, onların anılarını yaşatmak da, geleceğin barışını inşa etmek de bizim görevimizdir. Bu kitabın misyonu da budur.

Bu kitabın yazılmasına vesile olan, Adana Büyükşehir Belediye Başkanı Sayın Zeydan Karalar'dır. Sayın Başkan, Kurtuluş'un yüzüncü yılında, hem bu yüzyıldönümünü anmak hem de Adana'nın zenginli-

ğine, çeşitliliğine ve her daim Türkiye'ye yön veren yaratıcılığına yakışır bir analitik eserle bu tarihsel anı taçlandırmak istedi. Tarih Vakfı ve onun saygıdeğer başkanı Prof. Dr. Mehmet Ö. Alkan'ın aracılığı ve teşvikiyle, bu zor görev bana tevdi edildi. Kısa süre içinde bu zor görevi yerine getirmek ve çok sevdiğim Adana'ya layık bir metin ortaya çıkartmak için elimden geleni yaptım. Elinizdeki kitap böyle ortaya çıktı. Bu vesileyle Sayın Zeydan Karalar'a, Adana'da bizimle yürekten ilgilenen Büyükşehir Belediyesi Genel Sekreter Yardımcısı Sayın Av. Türkân Eşli'ye ve sevgili arkadaşlarım Prof. Dr. Mehmet Ö. Alkan ile Ankara'da teknik sorunlarımı çözerek işimi kolaylaştıran Doç. Dr. Evren Sertalp'e ve çözemediğim şifreli telgrafları okumamda imdadıma yetişen sevgili Ömer Türkoğlu'na şükranlarımı arz ederim.

Adana ve çevresinde 1919 yılından 1921 yılı yaz aylarına kadar işgale karşı devam eden Milli Mücadele, yerel bir direnişin çok ötesine geçen ve özellikle Fransa'nın Ortadoğu'daki "imparatorluk" hevesini kursağında bırakan çok sonuçlu bir kalkışmadır. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na giren büyük devletlerin ortak savaş hedefi, Norman Stone'un sözleriyle periferde "imparatorluk"un tahkimi idi. Mısır'ı Britanya'ya kaptıran Fransa, savaş sonrasında 19. yüzyıl boyunca yatırım yaptığı Suriye ve Lübnan'ı resmen kendi mandası haline getirmekle kalmayıp, Çukurova'yı ve geniş anlamda Kilikya'yı¹ ele geçirerek kendi "Mısır"ı-nı burada tesis etmek istiyordu².

Millî Mücadele sırasında Türkiye topraklarında fiilî işgali gerçekleştiren ve Kuvay-ı Milliye ve Büyük Millet Meclisi ordusuyla bizzatıhi çatışmalara girerek saldıran veya savunma yapan ordular Yunanistan ve Fransa ordularıdır. Bu iki devletin işgal ettiği geniş alanlar dışında, İstanbul ve Boğazlar'ın işgali çok-devletli ve dar bir alana sıkışmış, ayrıca karmaşık bir protokole bağlanmış, kimin patron olduğu pek belli olmayan farklı bir işgal biçimiydi. Yunanistan ve Fransa ise Türkiye

1 Kilikya, Fransız diplomatikasında ve strateji dilinde bu geniş anlamıyla ele alınmıştır. Mersin'in dağlık kesimini yani tarihsel "İçel"i içine alan (ki burası da dahil olmak üzere Çukurova'yı kuşatan dağlık bölgeye "Dağlık Kilikya denilirdi) ve Fırat Nehri'ne kadar uzanan geniş bir Kilikya! Hal böyle olunca Antep ve Maraş da Fransa'nın stratejik hedefleri arasına girecekti.

2 Norman Stone, *İmparatorluk Oyunları. Avrupa ve Ortadoğu'yu Şekillendiren Yıllar*, İstanbul, 2020 (İkinci Baskı): Ketebe Yayınları, ss. 20-21.

topraklarında geniş alanlara yayılan gerçek bir işgal hareketi ve politikası izlemiş ve onların işgal ettiği sahalardaki halk, buna bağlı olarak, en fazla zarar ve baskı gören kesimler olmuştur. Yunanistan'ın işgal ettiği Batı Anadolu ve Trakya ile Fransa'nın işgal ettiği Kilikya, Antep ve Urfa gerçek işgali yaşamış; Türkiye'nin diğer yerlerinde İtilaf devletleri askerlerinin işgali ve etkisi büyük ölçüde temsili düzeyde gerçekleşerek, gördükleri en küçük direnç ve çatışmada geri alınmalarıyla sonuçlanmıştır. Üstelik Adana ile birlikte, Fransızların Mersin, Maraş, Antep ve Urfa'yı işgali 1918 yılının sonlarında başlayarak, Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki tecelli eden ilk işgal girişimiydi. Fransa buna uzun zamandır hazırlanıyor ve bu genişleme hareketine mevcut Fransız hükûmetinin kolonyalist iştahı yön veriyordu.

Bu koşullarda önce askerî işgalin ve ardından Fransızların bütün yönetimi ele almalarının şaşkınlığını yaşayan Adanalılar kısa sürede toparlanarak buna cevap vermiş; derhal Kuvay-ı Milliye örgütlenmiş ve genel direnişi örgütleyip yöneten Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk hareketi ve onun lideri Mustafa Kemal Paşa ile teması hiç kaybetmeyerek, bu çerçevede oradan gelen talimatlara uyarak mücadeleyi genişletmiş özel bir örneğin mümessilidir. Ayrıca 1918'de başlayıp 1922 yılının Eylülü'nde sona eren bütün Millî Mücadele boyunca, zaferi ve ilk kurtuluşu resmen yaşayan yer de Adana'dır. Bu özellikleri Adana Millî Mücadelesi'ni yerel bir mücadele olmaktan çıkarıp, bütün askerî ve diplomatik savaşın merkezine taşır. Zira daha Sakarya Savaşı başlamadan burada sonuç alınmış ve bu sonucun elde edilmesi için, önce Heyet-i Temsiliye, ardından Büyük Millet Meclisi, sonra düzenli ordu, yerel güçlerle birlikte rollerini oynamış; böylelikle Adana ve bütün Çukurova'nın Millî Mücadele hikâyesi erkenden "ulusal" bir nitelik kazanmıştır. Daha önce, 22 Kasım 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile doğu sınırları belirlenmiş ve buradaki mücadele zaferle sona erdirilmiş olsa da, Kafkasya savaşının mahiyeti oldukça farklıdır. Sovyetler Birliği'nin kurulmuş ve Kafkasya'da egemenliği eline almış olması, doğudaki savaşı Türk ordusu ile gayrinizamî kuvvetler arasında cereyan eden bir savaş haline soktu. Kafkasya'daki yerel hükûmetlerin sık sık değişmesine koşut biçimde şekil değiştiren bu muadil olmayanların savaşı, Türk Şark kolordusunun başarısıyla olduğu

kadar, Sovyetlerin müdahalesi ile sonlanacaktı. Nihayet bu cephede Türk güçlerinin muhatabı esasen Sovyetler Birliği idi ve Sovyetler, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi hükûmetinin dostuydu. Son tahlilde Gümrü Antlaşması'nın tarafı da bu dost hükûmettir. Oysa güneyde durum çok farklıydı. Karşıdaki düşman, Birinci Dünya Savaşı'nın muzaffer ülkesi Fransa'nın yayılmacı motivasyonu, onun Türkiye'ninkiler ile kıyas kabul etmez imkânları ve düzenli ordusu idi. Bu nedenle Güney Cephesi ve Adana Millî Mücadelesi, 20 Ekim 1921'de iki hükûmet arasında Ankara Antlaşması imzalanana kadar, Türkiye'nin en ateşli yeridir. Bu yüzden bu mücadele alanı, sadece savaşan tarafların değil, sivil halkın da zarar gördüğü, ekonomik hayatın tamamen yıkıldığı, köy ve kasabaların yakılıp yıkıldığı ağır bedellerin ödendiği ilk Millî Mücadele cephesi olarak kayda geçirilmelidir.

FRANSA VE BÜYÜK BRİTANYA’NIN KİLİKYA İLGİSİ VE İŞGAL PLANLARI

1916 Sykes-Picot ve 1918 Geçici Antlaşmaları Londra Mutabakatı

1916’da, daha Birinci Dünya Savaşı devam ederken, Büyük Britanya ve Fransa arasında, savaş sona erdiğinde Ortadoğu’daki Osmanlı toprakların nasıl paylaşılacağına ilişkin olmak üzere, özellikle Rusya’dan ve İtalya’dan kaçırılarak gizli bir antlaşma yapıldı. Antlaşmayı hükûmetleri adına Britanyalı diplomat Mark Sykes ve Fransız diplomat François Georges-Picot, Kasım 1915’te ve Ocak 1916’da yaptıkları görüşmelerde hazırlamıştı ve bu rolleri nedeniyle antlaşma bundan böyle onların adıyla anılacaktı. Antlaşma 9-16 Mayıs 1916 tarihleri arasında iki hükûmet tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Bu antlaşmanın bağtlatdığı en önemli karar, Arap yarımadası dışındaki Osmanlı topraklarının Fransa ve Büyük Britanya’nın denetim ve nüfuzuna terk edileceğine ilişkin mutabakattı. Antlaşmaya göre zaten Britanya’nın “koruması” (*protectorate*) altında bulunan Mısır’ın doğudaki devamı olan Filistin toprakları ile Ürdün ve güney Irak’ı içine alan “Kırmızı Bölge” yine Büyük Britanya’nın denetimine bırakılıyor; Kilikya ve Sivas Vilâyeti dahil, Dicle Nehri doğu sınırını oluşturmak kaydıyla güneydoğu Türkiye, kuzey Irak, Suriye ve Lübnan’ı içeren “Mavi Bölge” ise Fransa’nın oluyordu¹. Birinci Dünya Savaşı bittiğinde bu antlaşma hâlâ yürürlükteydi. 30 Eylül 1918’de iki hükûmetin Dışişleri Bakanları

1 Bkz. M. Sicker, *Middle East in the Twentieth Century*, Westport, ve Londra, 2001: Praeger, ss. 20-29.

arasında Londra’da imzalanan geçici (*Modus Vivendi*) antlaşma ile, Sykes-Picot mutabakatına uygun şekilde General Allenby’nin başında bulunacağı ortak bir “Suriye-Filistin İşgal Edilmiş Düşman Toprakları İdaresi” (*Occupied Enemy Territory Administration in Syria-Palestine*) kuruldu². 30 Ekim’deki Mondros Mütarekesi’ne bu teşkilât ve konuşlanma altında gidilecekti.

1918 Gizli Londra Antlaşması ve Fransız Yayılmacılığı

1 Aralık 1918’de Fransa Başbakanı Clamenceau ile Britanya Başbakanı Lloyd George Londra’da savaş sonrası koşullarında Sykes-Picot Antlaşması’nı yeniden gözden geçirmek üzere gizlice görüştüler. Resmî bir antlaşmaya dönüşmeyen, ancak alınan kararların daha sonraki diplomatik belgelerde kayda geçirileceği bu sözlü görüşmede Clamenceau, Sykes-Picot antlaşmasında Fransa’ya verilen Musul ve Filistin’i Britanya’ya bırakmak karşılığında, Irak petrollerinden pay almayı ve Suriye’nin Fransa’nın yönetimine terk edilmesini kabul etti. Clamenceau’nun sekreteri Martet’nin aktardığına göre Fransa ayrıca, Suriye ile birlikte İskenderun Sancağı’nın ve Kilikya’nın da Fransa’nın himayesine verilmesini istemişti. Clamenceau’nun en yakın danışmanı André Tardieu’ya göre, Lloyd George Filistin’de Britanya denetiminde uluslararası bir manda kurulması ve Musul’un Britanya’ya terki hususunda taviz vermemişti. Clamenceau bunu kabul etmiş ve karşılığında Musul petrollerinden Fransa’ya küçük bir pay verilmesini, böylelikle Suriye’nin resmen “Fransız İmparatorluğu”na katılmasını sağlamıştı. Sonuçta, Sykes-Picot antlaşmasında Fransa’ya bırakılan kuzey Irak ve kuzey Filistin İngiliz-Arap bölgesine dahil oluyordu. Britanya hükûmeti, Sykes-Picot antlaşmasını değiştirmekle kalmıyor, böylelikle Fransa bakımından da bir oldu-bitti (*fait accompli*) yaratıyordu³.

Fransa bundan sonra bütün dikkatini Suriye ve yakın çevresine verecekti. Basın ve milliyetçi gruplar “imparatorluğun genişleme-

2 William E. Watson, *Tricolor and Crescent: France and the Islamic World*, Westport, ve Londra, 2003: Praeger, s. 53.

3 Matthew Hughes, *Allenby and British Strategy in the Middle East 1917-1919*, Londra, 1999: Frank Cass, s. 125.

sine” odaklanmış ve bu bağlamda Suriye başlıca ilgi merkezi haline gelmişti. Paris Barış Konferansı’nda Fransa’nın izleyeceği başlıca diplomatik hedeflerden birini bu ilgi belirleyecekti⁴. Fransız milliyetçileri Fransız emperyalizminin yayılması ve hedefleri bakımından, Suriye manda idaresini, diğer emperyal güçlerle mücadele etmek ve onlara karşı önemli bir hamle yapabilmek için hayati bir noktada görüyorlardı. 1919-1923 yılları arasında Fransa’nın Suriye Yüksek Komiseri ve Doğu Akdeniz’deki birliklerin başkomutanı olan General Henri Gouraud’nun *Revue des Deux-Mondes* dergisinde yayınladığı yazısında bu rekabetçi ruhu açıkça görebiliriz: “Suriye’de, Doğu Akdeniz’deki nihai konumumuzu bütün meseleyi basitçe özetleyen şu formülü göz önünde tutarak tartışalım: Biz orada olmasaydık, başkaları orada olurdu!”⁵ İşin bir yönü 19. yüzyıl emperyalizminin bütün dünyaya yayılmış olan rekabetçi karakteri ise, diğer bir yönü de Suriye ve Kilikya’nın kilit konumuydu. Bir Fransız milletvekilinin yazdığı gibi, “Kilikya olmadan Suriye anlaşılamaz”dı; “[Kilikya’nın yokluğu] İskenderun’dan Bağdat’a, oradan da Çinhindi ve Kanton’a giden demiryolu ağını terk etmek” demekti. “Suriye ve onun doğal devamı olan Kilikya’ya sahip olmak, Asya’nın anahtarını elimize veriyor!”du”⁶.

Britanya ile yürüyegelelen emperyalist rekabet düşünüldüğünde Londra görüşmesi ile tadil edilen manda bölgeleri, Fransız hükûmeti açısından bu yüzden büyük bir başarı sayılmıştı. General Gouraud Suriye’ye tayin edildiğinde Başbakan Clamenceu ona, “Britanya askerinin olduğu her yerde bir çıban başı vardır”⁷ derken, bu başarıyı kast ediyordu. Nihayetinde Suriye’den Britanya askerini diplomatik yoldan çıkarmayı başarmışlar, ancak Britanyalı General Allenby’nin bölge üzerindeki askerî yetkisi ortadan kaldırılamamıştı.

Emperyalist stratejinin yön verdiği bu görüşlere Fransa’nın uygarlıkçı tasviriyile meşruiyet kazandırılıyordu: Doğu Akdeniz karargâhının harekât başkanı Gustave Gautherot, bu akıl yürütmeye, mandanın bir

4 Hughes, *Allenby and...*, s. 128.

5 Akt. A. Delbec, *Les Cahiers du Travail Syrie et Cilicie*, Paris, 1921: Editions de la Bibliotheque du Travail, s. 5.

6 Akt. Delbec, *Les Cahiers...*, s. 5.

7 Akt. Delbec, *Les Cahiers...*, s. 13.

‘idare şekli’ olduğu kadar, bir hak ve değerli bir ulusal ayrıcalık olduğunu söyleyerek katkıda bulunuyordu: “Türkiye’de hak ve çıkarlara sahip Avrupalı güçler arasında hiç kuşkusuz Fransa ilk sırada yer almaktadır” diyerek Fransız sermayesinin ötedenberi bu bölgede ne kadar hacimli ve yaygın olduğunu örneklerle anlattıktan sonra, “[d]olayısıyla 1915, 1916 ve 1919 anlaşmalarıyla bize tahsis edilen ayrıcalıkların haklılığını göstermek için Kilikya’da yeterince risk alıyoruz” demektedir. Ona göre “Aynı zamanda büyük bir Asya ve Afrika gücü olan Fransa’ya; Avrupa uygarlığının her zaman Doğudaki muhafızı olan bu millete Kilikya’nın kaderini teslim etmek doğaldı” Zaten Kilikya Suriye’nin her bakımdan uzantısıydı; doğru düzgün bir su rejimiyle olağanüstü bir verimliliğe kavuşarak Suriye’den farklılaşacak ve “Kuzeyin Mısır’ı” olacaktı. “Bu nedenle Fransız Suriyesi Fransız Kilikyası ile bütünleşmelidir”⁸. Bu sözler de aynı emperyalist konumlanmanın jeopolitik yönüne işaret ediyor. İşgal jeopolitiği ile birlikte tedavüle sokulan hümanist söylemi, Dışişleri Bakanı Pichon, Fransa’nın en büyük askerini (General Gouraud’yu kastediyor) Suriye’ye göndermekle, Fransa Cumhuriyeti’ne yön veren temel ilkeleri (*düzen, özgürlük, gelişme*) burada da uygulayacağını Suriye halkına gösterdiğini söyleyerek vurgulamıştı⁹. Suriye’yi “anavatanın parçası” olarak gören General Gouraud, “Fransa’nın eğitim ve yardım misyonunu sürdürmek için buraya geldik” diyordu. “Fransa’nın gücü olduğu kadar, nezâketi de vardı ve bu nezâket etrafında sevgi bağları yaratma yeteneğine sahip”-ti. O yüzden de “Fransa’nın yurtdışındaki girişimleri çok güçlü ve çok güzel”di¹⁰.

İşgalin meşruiyeti açısından Fransız kolonyalizminin işgal ettiği sömürgelere vaat ettiği *mission civilisatrice* (“uygarlaştırma misyonu”) burada da geçerliydi: Sefer sırasında Beyrut’ta görevli olan Gustave Gautherot’nun sözleriyle, “Herkesin iyiliği için yöneten, geleneklerinin kayaları üzerinde ‘inşa etmeyi ve kurmayı’ bilen, aynı zamanda yerel alışkanlıklara ve geleneklere harika bir şekilde uyum sağlayan

8 Gustave Gautherot, *La France en Syria en Cilicie, Courbevoie*, 1920: Librairie Indépendante, ss. 190, 191-192.

9 Akt. Delbec, *Les Cahiers...*, s. 13.

10 Gautherot, *La France...*, s. 205.

medenileştirici bir Fransa (*France civilisatrice*)!"; "her dinin, her ırkın, her milliyetin haklarını belirleyen ve bu hakların kullanımını sözleşmeler ve 'ayrıcalıklara' bağlamış, adil, hayırsever, insan Fransa!; "eskiden Tanrı'nın, bugün insanlığın ve her zaman idealin askeri olan Fransa!"¹¹. Ama önce yerel halka baş eğdirmek, işgal kuvvetlerine itaati sağlamak ve bundan sonra da diğer sömürgelere özgü biçimde yerel halkın işgal yönetimiyle uyumlandığı son evreye geçilmesi beklenmekteydi. Ne var ki, Fransa'nın sömürgeleştirme politikasının Adana ve çevresindeki uygulaması, pek çok farklı etkenin baskısı altında başarısız olacak ve Fransa, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile antlaşma yaparak, Türkiye sınırları içinde kalan işgal bölgesinden ebediyen çekilecektir. Bu durum, Fransa'nın küresel politikasındaki temel değişikliğin ilk işareti olacak ve Fransız kolonyalizminin geleceğinde ciddi bir etki bırakacaktır.

11 Gautherot, *La France...*, ss. 14, 16.

MONDROS MÜTAREKESİ ÖNCESİNDE OSMANLI ORDUSUNUN KUZEYE ÇEKİLİŞİ

Adana Millî Mücadele tarihi, 11 Temmuz 1917’de Alman Generali Falkenhayn’ın grup kumandanlığına atanmasıyla teşkil edilen Yıldırım Ordularının 1918 Eylülü’nde Suriye’den çekilerek ordu komuta merkezinin Adana’da konuşlanmasıyla başlar. 19 Şubat 1918’de grup kumandanlığına, bu kez Falkenhayn’ın yerine Alman General Liman von Sanders atandı. Grup kumandanlığı karargâhı, genel çekilmeye koşut olarak Adana’ya geldiğinde kumandan henüz Liman von Sanders Paşa idi. Irak’ta görev yapan 6. Ordu ile Halep’te yeni kurulan ve Mustafa Kemal Paşa’nın emrine verilen 7. Ordu’nun bağlandığı “Yıldırım Orduları Grubu” emrine ayrıca “Alman Asya Kolu” adıyla teşkil edilmiş bir tugay kuvvetinde bir Alman birliği de bağlanmıştı. Daha sonra Sina ve Filistin’deki 8. ve 4. Ordular da bu gruba bağlandı¹.

Bu konuşlanma tarihi, aynı zamanda Osmanlı ordu üst kademelerinde ortaya çıkan mütareke isteğiyle çakışır. Ordunun tükendiğini silah, personel ve mühimmatça savaşma güç ve kabiliyetinin kalmadığını isabetle gören Osmanlı ordu komutanları ve en başta Sadrazam Müşir Ahmed İzzet Paşa, mütarekenin aciliyeti konusunda görüş birliği içindeydi. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, İttihatçı hayalperestliğe ve Alman ordu menfaatlerinin gerektirdiği stratejiye mesafeli, cephe gerçekleriyle yüzleşmiş olan bu komutanlar, tükenen ordunun nihai hezimetini ve onursuz bir teslimiyet yerine mütarekeyi

1 Zekeriya Türkmen, “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16 (2000), ss. 397-398.

tercih ediyorlardı². Nitekim Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına atanan Mustafa Kemal Paşa, Adana'da görevi deruhte edip ordunun bakiyesine ilişkin keskin bir değerlendirme yapmış ve bu ordu bakiyesinin savunma pozisyonunda dahi savaşma kabiliyetinin bulunmadığını İstanbul'a bildirmişti.

Mustafa Kemal Paşa bu atamayı şu şekilde anlatır: “1334/1918 senesinin son aylarında bulunuyorduk. Bu sırada umum Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'nın bana verildiğine dair bir telgraf aldım. 7. Ordu kumandanlık vekâletine kolordu kumandanlarından Ali Fuad Paşa'yı tayin ederek grup karargâhının bulunduğu Adana'ya hareket ettim (30 Ekim 1918)”³. Mondros Mütarekesi'nin müzakere süreci devam ederken Mütareke koşullarının ağır olacağına farkına varan hükûmet, güney cephesindeki Yıldırım Orduları Grup kumandanına ne tür pozisyonlarda tutunabileceği ve bu yolla Mütareke şartlarını hafifletmenin veya değiştirebilmenin mümkün olup olmadığını sormuştu⁴. Mustafa Kemal Paşa, çok iyi bir kurmay subay ve harekâtçı olduğu kadar gerçekçi bir komutandı. Kendisine, daha karargâhu Halep'teyken telgrafla sorulan bu soruya verdiği cevapta, Gâvur (Amanos) Dağları'nda savunma pozisyonunda tutunulabileceğini, ancak burada toplanabilecek gerçek bir kuvvetin bulunmadığını bildirmiştir⁵. Moral açıdan çökmüş, birçok hattan düzenli biçimde çekilememiş ve birliklerinden kaçan askerlerin giderek yükselen sayısı nedeniyle birlik kad-

2 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 2000: Temel Yayınları, s. 26. Ali Fuad (Cebesoy) Paşa'nın aktardığına göre, Mustafa Kemal Paşa, Halep'te 7. Ordu Kumandanı bulunduğu sırada kendisine “derhal sulh teşebbüsünde bulunulmalıdır. Fakat bunu Talât Paşa hükûmeti yapamaz, fazla yıpranmıştır” demişti (aynı yer).

3 Bkz. Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı, c. I (1881-1918)*, Ankara 1988: TTK Yayınları, s. 132.

4 Türkmen, “Mustafa Kemal Paşa...”, ss. 405-406.

5 Mevlanzâde Rifat, *Türkiye İnkılabının İcyüzü* (haz. Metin Hasırcı), İstanbul, 1993: Pınar Yayınları, ss. 193-194. Adana'da Fransız işgal yöneticisi olarak görev yapacak olan Édouard Brémond Adana'ya çekilen 2. Ordu ile Toprakkale'ye çekilen 7. Ordu mevcudunun kitlesel firarlar yüzünden birkaç bin kişiye indiğini söyler (bkz. É. Brémond, *Cilicie en 1919-1920*, Paris, 1921: Imprimerie National, s. 6). 7. Ordu Kumandanlığı'na vekalet eden Ali Fuad Paşa da bu orduya bağlı 3. Kolordu mevcudunun sadece 600-700 kişiden ibaret olduğunu belirtmektedir (Cebesoy, *Millî Mücadele...*, s. 28).

rolarının yıpranıp aşındığı ordunun durumu, Mustafa Kemal Paşa'yı bu cevabı vermeye mecbur etmişti. General Allenby komutasındaki Büyük Britanya Ordusu o sırada Halep'e girmek üzereydi. Bunun karşısındaki yıpranmış ve oldukça eksilmiş Yıldırım Orduları Grubu ise İskenderun Körfezi-Katma-Roco hattına çekiliyordu. Harbiye Nezâreti, en azından çekilme pozisyonlarını koruması ve düzenli çekilmenin gerçekleştirilebilmesi için Adana'daki 2. Ordu'yu da Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı emrine verdi. Bu görevinden önce 7. Ordu Komutanı olan Mustafa Kemal Paşa, bütün olumsuz koşullara rağmen, yeni görevinde neler yapılabileceğini de araştırıyor ve planını şöyle açıklıyordu: "Doğrudan doğruya elim altında bulunan kuvvetleri geçirdikleri bütün felâketlere rağmen hakiki kuvvet haline getirmek, tensik etmek, teşkil etmek, takviye etmek! [Ayrıca emrime verilen] Hicaz kuvve-i seferiyesinin ve Maan'daki [Yemen] kuvvetleri hiç de hesaba katmayı düşünmedim. Onların zaten esarete mahkûm olduklarını iki sene evvel Cemal ve Enver Paşalara anlatmıştım. Musul civarında bulunan 6. Ordu'yu istifade edilebilir bir halde görmek isterdim"⁶.

6 İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı...*, s. 134.

MONDROS MÜTAREKESİ

Tam o sırada, 30 Ekim 1918’de, Osmanlı İmparatorluğu ile Büyük Britanya, Fransa ve İtalya arasındaki savaşı durduran ve ateşkesi temin eden Mondros Mütarekesi imzalandı. Mütareke hükümlerinin uygulanmasına ilişkin emir derhal Adana’daki Ordular Grup Kumandanlığı’na da gönderildi ve ordudan uygulamaya dair mütalaa istendi. Mustafa Kemal Paşa, kendi ordu bölgesi bakımından Toros tünelleri ile ilgili Mütareke hükmüne dikkat çekiyor ve bu maddenin düzeltilmesi gerektiğini belirtiyordu. Mustafa Kemal Paşa, “Toros tünelleri” ibaresiyle Mütareke’de işgal edileceği belirtilen tünellerin “Amanos tünelleri”ni de kapsayıp kapsamadığının belirsizliğini vurgulayarak, işgalin sadece bu tünellerin muhafazası ile mi kalacağını, yoksa buradan geçen demiryolu hattının işletilmesini de içerip içermediğinin anlaşılması bakımından, bu hükmün açıklığa kavuşturulması gereğinin altını çiziyordu. Paşa, bu tünelleri tutacak işgal kuvvetinin büyüklüğünü de merak ediyordu. Ona göre Mütareke’de “Kilikya” olarak adlandırılan bölgenin sınırları da belli değildi: Mütalaasında “Kilikya havalisinin Adana vilâyeti’nin bir kısm-ı mühimmini ihtiva ettiği malûm ise de hududu meşhuldür. Bunun tasrihi icap eder” demişti. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa ikinci bir telgrafla işgal edilen Suriye ile Osmanlı mülhakâtında bırakılan arazi arasındaki sınırın Suriye Vilâyeti’nin kuzey sınırını izlemesi gerektiğine işaret ederek, Halep Vilâyeti’ni Mütareke kavramlaştırmasının dışında tutmaya çalışıyor ve bunun için “İskenderun, Antakya, Cebelsem’an, Katma, Kilis havalisinin Türklerle

meskûn olduğu ve Halep ahalisinin dörtte üçünün Arapça tekellüm eder [konuşan] Türk olduğu”nun her zaman akılda tutulması gerektiğini vurguluyordu. Mustafa Kemal Paşa’ya göre Toros tünellerinin işgali için harekete geçecek İtilaf kuvvetlerinin nereden geleceği belli değildir. Bu belirsizlik çerçevesinde tüneller işgal edilse bile, Osmanlı askeri de mutlaka onlarla birlikte orada kalmalıdır. Bunun için emrindeki muhafız birliklerinin terhis edilmemesi gerekmektedir. Mümkünse bu birlik terhis edilmeyecek genç askerlerden ve iyi subaylardan teşkil edilmeli ve söz konusu birlik görevi konusunda açıkça talimatlandırılmalıdır¹.

Mütareke’nin 7. maddesi işgalci müttefiklere emniyetlerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde stratejik noktaları işgal hakkı tanıyor; 10. maddesi ise müttefiklerin Toros tünellerini işgaline açıkça izin veriyordu. 16. maddeye göre Osmanlı Arap topraklarında (Suriye, Irak, Hicaz, Yemen ve Asir’de) bulunan Osmanlı askerî kuvvetleri en yakın itilâf komutanlığına teslim olacak; Kilikya’daki kuvvetlerin düzeni sağlamak için zorunlu olan kısmı dışındaki birlikler ise geri (Kilikya dışına) çekilip terhis edilecekti². O noktaların ne olduğunun açıkça yazılmadığı “stratejik noktaların işgali” meselesi yoruma açıktı ve elbette bir noktaya kadar keyfiliğe izin veriyordu. Halep’in kuzeyinde bugünkü Türkiye sınırına ve İskenderun’a dayanmış Britanya ordusu nezdinde, özellikle Toros tünellerinin işgaline cevaz veren hükmü uygulamak bakımından bu “stratejik noktalar”ın oldukça geniş yorumlandığı görülmekte ve bu çerçevede diğer Toros geçitlerine açılan Kozan (Sis), Haçin ve Zeytun’un işgalinin planlandığı sezilmektedir. Dahiliye Nezâreti’nin, 31 Ekim 1918’de Adana Vilâyeti’ne çektiği şifreli telgraftan, bu konunun müzakere edildiği ve galiplerin şimdilik bu geniş işgal planından vazgeçtiği anlaşılmaktadır³. Böylece, mütare-

1 *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, Ankara, 1991: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, ss. 14-17.

2 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara, 1953: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, ss. 519-524.

3 Şifre ile bildirdiğimiz Sis, Haçin, Zeytun noktalarının İtilâf askeri tarafından işgâli hususundan düşman murahhaslarınca sarf-ı nazar olunduğunu ... beyan ederim” (DH.ŞFR. 92/327, 31 Teşrinievvel 1334/31 Ekim 1918).

kenin karşılıklı imzalanması ile, kuvvetler arasında fiili bir sınır oluşmuş oluyordu.

5 Kasım'da Mustafa Kemal Paşa Toros tünellerinin işgali, Suriye ve Kilikya maddeleri karşısındaki çekincelerini bir telgrafla Harbiye Nâzırı Ahmed İzzet Paşa'ya bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa en başta tünelleri işgal edecek kuvvetin büyüklüğünün belirsizliği konusunda endişelidir ve bu kuvvetin Anadolu'yu işgal edecek büyüklükte olması halinde buna izin verilip verilmeyeceğini sorar. Ayrıca Paşa, Mütareke'de atıf yapılan "Kilikya"nın sınırlarının belirsizliğinden de halen endişelidir. İngilizce Atlas'ta Kilikya'nın sınırları Suriye'nin kuzey sınırından başlayıp Maraş'ın kuzeyine kadar uzamaktaydı. Buna göre "Adana" adı yerine tarihsel "Kilikya" adını kullanan Britanya hükûmetinin gerekirse işgal edeceklerini Mütareke hükmü haline getirdikleri Kilikya ile çok geniş bir alanı kastettiklerine kuşku yoktu. Bu nedenle Mütareke'nin kötüye kullanılabilecek bu hükümlerini ortadan kaldıracak önlemler alınmadıkça orduları terhis edip İngilizlerin her dediğine boyun eğilirse İngilizlerin ihtiraslarının önüne geçmek mümkün olmayacaktı⁴.

4 Atatürk'ün *Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 18-19.

Tehcir Kararının Kaldırılması ve Tehcir'e Tâbi Tutulmuş Ermenilerin Dönüşü

Mondros Mütarekesi imzalanmadan, ama İttihat ve Terakki Hükûmeti düştükten ve ülke yönetimini elinde tutan Talât, Enver ve Cemal Paşalar yurtdışına kaçtıktan sonra göreve gelen hükûmet, hiç gecikmeksizin, 1915 yılı içinde verilen Tehcir kararıyla Suriye ve civarına sevk edilmiş Ermeni nüfusun eski yerlerine dönmelerine ilişkin muamelelere başladı. Amanos Dağları'ndaki demiryolu hattını inşa eden ve işleten şirkette zorla çalıştırılan ve savaşın bitmesiyle birlikte işlerinden çıkarılan Ermenilerin köylerine dağıtılmalarına ve iskân edilmelerine ilişkin olarak Emniyet Umum Müdürlüğü'nden Adana Vilâyeti'ne yazılan ilk tezkere, 17 Ekim 1918'de işleme konulmuştu⁵. O arada Tehcir kararının bozulduğuna ve bu kararla yerlerinden çıkarılanların yurtlarına dönmelerine izin verildiğine ilişkin Dahiliye Nezâreti yazısı da vilâyetlere gönderilecekti. 18 Ekim 1918 tarihli bu yazıya göre kabine, başka yerlere sevk edilmiş olan bütün halkın çıkarıldıkları mahallere dönüşlerine izin verilmesini kararlaştırmış olup, bu karara göre geri dönmek isteyenlere vilâyetlerce de izin verilecekti⁶. Vilâyetlere verilen emre göre, iâşenin yetersizliğinden dolayı, yurtlarına dönmek isteyenler önce bulundukları yerlerde güvence altına alınacak, iâşe ve iskân işleri temin edildikçe de bu kişiler peyderpey yola çıkarılacaktı. Dahiliye

5 DH.ŞFR. 92/153, 11 Muharrem 1337/17 Ekim 1918.

6 DH.ŞFR. 92/187, 14 Muharrem 1337/20 Ekim 1918

Nâzırı bu kararın memleketin yüksek çıkarları gözetilerek alındığını ve bu emrin uygulanmasında ihmali görülenlere meydan verilmeyeceğini de özellikle belirtme ihtiyacı duymuştu.

Bu karar, Tehcir kararıyla yerlerinden çıkarılan çok sayıda Ermeninin Adana Vilâyeti dahilindeki evlerine ve işlerine geri dönecekleri anlamına geliyordu. Bu durum Adana Vilâyeti'nde çatışma ve kargaşa beklentisini besleyen başlıca bir etken olarak, planlanan işgalin yaratacağı en önemli sorunlardan biri olarak algılanacaktı. Mondros Mütarekesi ile işgalin ayak sesleri duyuluyor, öte yandan işgale paralel olarak kitleler halinde geri dönüşlerin yaratacağı belirsizlik vilâyet dahilinde endişe yaratıyordu. 1915'te Tehcir'e tâbi tutulmuş yerli Ermeni nüfusun geri dönüşü yanında, Çukurova'nın işgalini gerçekleştirecek olan Fransız kara ordusu içinde görevli olan ve tamamen Ermenilerden oluşan lejyonun işgale katılacağı öngörüsü bu endişeleri daha da artırmıştı.

Öte yandan “Kilikya’la Ermenilerin yeniden yerleştirilmesi” (*le repatriement en masse des Arméniens en Cilicie*) görevi, Fransa’nın Suriye Yüksek Komiseri’ne tevdi edilmişti. İstedikleri takdirde Ermenileri ülkelerine geri gönderme yetkisi çerçevesinde Yüksek Komiserlik, yerleştirme için gerekli önlemleri alacak ve Osmanlı mülkî ve askerî yönetici ve memurları da sadece bu önlemleri uygulamakla mükellef olacaktı. Ancak geri dönüp yeniden yerleştirilmesi planlanan Ermenilerin sayısı hiç de az değildi. Bunun maliyeti ve çıkaracağı sorunlar daha sonra işgal yönetimini epeyce meşgul edecekti⁷.

“Doğu Lejyonu”

Kilikya’ya dönenler, sadece tehcire tâbi tutulmuş Adanalı Ermeniler değildi. Fransızlar, kolonilerden teşkil ettikleri lejyonlara benzer biçimde, Ermenilerden oluşan bir “lejyon” oluşturmuştu. Askerî liderler, daha önce Yakındoğu savaşında cepheye sürdükleri bu lejyona Kilikya’nın işgalinde de esas görevi vermeyi düşünüyordu. “Doğu Lejyonu” adı verilen ve Ermenilerden teşkil edilen birlik, Boghos Nu-

7 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 11.

bar Paşa'nın tavsiyesiyle 1916 yılında kurulmuştu⁸. Çoğunluğu mülteci olup, ilk olarak Antakya Musa Dağı'ndaki direnişe katılmış gönüllü 800 kadar Ermeni askerin görevlendirildiği lejyon, General Rocques'nün kararıyla teşkil edildi. Kuruluşuna yol açan motivasyona göre, Başbakan Clamenceau'nun talimatları gereğince bu lejyon gelecekteki Ermeni ulusal ordusunun çekirdiğini oluşturacaktı.

Piyade Yarbayı Louis Romieu, 1916 yılının Kasım ayında bu lejyonu tertiplemeye başladı. Lejyon 1918'de Albay de Piépape komutasındaki Fransız Filistin ve Suriye Mürettep Kuvveti'ne katıldı ve Filistin-Suriye cephesinde Britanya ordusuna komuta eden General Allenby'nin emrine giren Fransız kuvvetleri arasında yerini aldı⁹. 31 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ni tâkiben Çukurova'nın işgaline giren General Hamelin kumandasındaki Fransız askerî güçlerinin¹⁰ büyük kısmını da Albay Romieu'nun başında bulunduğu “Doğu Lejyonu” oluşturuyordu. Böylelikle Fransız görüşüne göre başlangıçta “Ermeni ulusal ordusunun çekirdeği” olması niyetiyle teşkil edilen bu lejyon, Fransızların Çukurova'yı işgaline katılmak yoluyla “Ermenistan'ın kuruluşuna” da doğrudan hizmet edecekti.

Kilikya'nın işgalinde, resmî adı “Doğu Lejyonu” olan Ermeni Lejyonu'nun yanı sıra, milliyetçi Ermeni partilerinin oluşturduğu komiteler de rol oynayacaktır. Tehcir nedeniyle zarar görmüş ve evlerine dönmekten başka amacı olmayan çok sayıda sivil Ermeniyle birlikte,

-
- 8 Senatör Bérard, Fransa Senatosu'nun 23 Aralık 1920 tarihli oturumunda hükûmete 1916 yılında Ermenilere verdiği sözü hatırlatır. Senatör, Ermenilere, eğer bir lejyon kurarak Fransa saflarında savaşılırsa resmen bağımsızlık sözü verildiğini ve hükûmetin bu taahhüdünü hâlâ yerine getirmek niyetinde olup olmadığını sormuştur. Başbakan ve Dışişleri Bakanı Leygard, bu taahhüdün varlığını inkâr etmese de, bundan haberi olmadığını ve bunu araştıracağını söyleyerek Senatörün sorusunu geçiştirmiştir (bkz. Delbec, *Les Cahiers...*, s. 29).
- 9 Gérard Dédéyan, “Le Colonel Louis Romieu (1872-1943), La légion arménienne, et le mandat Français sur la Cilicie (1919-1921)”, *Bulletin Académique Sciences Lettres Montpellier*, 49 (2018), ss. 1-2; Paul du Vêou, *La Passion de la Cilicie 1919-1922*, Paris, 1937: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, s. 17.
- 10 General Hamelin, karargâhı Halep'te bulunan Çöl Süvari Kolordusu'nun komutanıydı. Bir tugay gücünde ve 21. Britanya Kolordusu'na bağlı bu kuvvetin asıl görev sahası Halep, Maraş, Antep ve Urfa bölgesi olup, Hamelin bu bölgenin komutanı ilan edilmişti (Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 9).

bu partilerden milliyetçi olanlarına bağlı paramiliter gruplar da Adana Vilâyeti'ne gelmiş, zaman zaman yerli Ermenilerin içinde yürüttükleri faaliyetlerle eleman devşirdikleri gibi, yerli Müslümanlarla Tehcir'den dönen Ermeniler arasında ortaya çıkan husumet ve çatışmalardan da yararlanmaya çalışmışlardır¹¹. Adana Vilâyeti'nde gerilimi giderek yükselten de, esasen bu komitelerin karıştığı yağma ve öldürme olayları olmuş; kimi zaman keyfi kimi zaman intikam amacıyla sürdürülen bu faaliyetler yüzünden halklar arasındaki gerginlik süreklilik kazanmıştır. Bu tedhişçi gruplar içinde en aktif olanı Ramkavar ve Taşnak partileri ve onların teşkil ettiği komitelerdir. Adana Millî Mücadelesi'ne ilişkin bütün tanıklık ve anılarda, Müslüman nüfusa yönelik tedhişi yürütenlerin neredeyse tamamen Ramkavarlar olduğuna ilişkin bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Silahlı Ermeni komiteleri, muhtelif anılarda “Kamavor” adıyla anılmakta ve kötü işler genellikle bu “Kamavorlara” atfedilmektedir.

11 Kilikya'da dört Ermeni partisi faaliyet göstermiştir. Bunlardan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (*Sosyal Demokrat Hınçakyan Kusaksutyun*) ve Reformcu Hınçak Partisi (*Verakazmiyal Hınçakyan Kusaksutyun*) genellikle barışçı ve uzlaşmacı bir tutum sergilerken, milliyetçi Ermeni Devrimci Partisi-Taşnak (*Hay Heghapokhatan Daşnaksutyun*) ve Ermeni Anayasal Demokrat Partisi-Ramkavar (*Hay Sahmanad-rakan Ramkavar Kusaksutyun*) eylemci ve çatışmacı bir siyaset izlemiştir. Hınçaklar Adana'da Tavros (“Toros”) adında bir gazete çıkardı. Bu gazetenin yazı işleri müdürü 1919-1920 yıllarında Avukat Firuz Hanzadyan ve Antranik Genciyan idi. Parti 1921'de *Nor Serund* (“Yeni Kuşak”) adında bir gazete daha çıkarmışır. 1919 ve 1921 yılları arasında yayınlanan *Kilikya* Taşnakların gazetesi idi. Yazı işleri müdürü bu partinin merkez komitesi üyesi Minas Veradzin'di. Reformcu Hınçaklar ise *Kilikya Surhandak* (“Kilikya Habercisi”) adıyla bir gazete yayınladılar. Ramkavar'ların gazetesi ise *Hay Dzayn*'di (“Ermeninin Sesi”). Tarsus Amerikan Koleji'nin Ermeni öğrencileri de *Lambrown* (“Namrun”) adında bir gazete çıkarmışlardı (Garabet K. Moumdjian, “Cilicia under French Administration: Armenian Aspirations, Turkish Resistance, and French Stratagems”, *Armenian Cilicia*, der. Richard G. Hovannisian ve Simon Payaslian, Costa Mesa, CA., 2008: Mazda Publishers, ss. 476-478).

Müttefiklerin İşgal Emirleri

Mondros Mütarekesi'nin güney Türkiye'yi ilgilendiren hükümlerinin yerine getirilmesine yönelik olarak, bütün Fransız ve Britanya birliklerinin bağlı olduğu Suriye'deki İtilaf Kuvvetleri genel karargâhı 28 Kasım 1918'de ordulara verdiği emirle, Mütareke gereğince Kilikya'yı terk edecek olan Osmanlı ordularının çekilme planını bildirdi ve bu çekilmenin yakından takip edilmesi talimatını verdi. Buna göre,

- 1) Türkler 13 Aralık 1918 tarihine kadar Kilikya'nın Ceyhan Nehri'nin doğusunda kalan bölümünü terk edecek;
- 2) 17 Aralık 1918'de Seyhan Nehri'nin doğusu ve Adana-Tarsus hattının kuzeyi boşaltılacak;
- 3) 21 Aralık 1918 tarihinde de Osmanlı ordusu, Müttefiklerin Pozantı'ya kadar girmesini sağlayacak şekilde, Torosların kuzeyine çekilecekti¹².

İskenderun'un İşgali ve Osmanlı Yönetiminin Halep Vilâyeti'nden Tamamen Çekilişi

Halep'in kuzeyinde, Katma-Kilis hattına kadar kontrolü eline geçiren Britanya ordusunun öncelikli hedefi bölgedeki en önemli liman olan İskenderun'du. Britanya ordu kumandanlığının başlıca kaygısı,

12 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 6.

Suriye'ye yığılmış kuvvetlerin lojistik ikmal sorunlarını gidermek ve gerektiğinde Toros tünellerine kadar ilerlemelerini sağlayacak emniyeti sağlamaktı. Bunun için İskenderun-Halep karayolunun stratejik öneme binaen, öncelikle İskenderun limanının işgali planlanmaktaydı. 3 Kasım 1918 tarihinde İskenderun limanı önüne gelen bir Fransız torpidosu, liman başkanlığından ve İskenderun Mevki Kumandanlığından limanı koruyan torpillerin yerlerini göstermelerini istedi ve torpillerin taranmasından sonra da karaya asker çıkararak limanı emniyete alacaklarını bildirdi. Fransız gemi komutanı bu taleplerini Mondros Mütarekesi'nin 2. maddesine dayandırıyordu. Mevki Kumandanlığı, mütarekede karaya asker çıkarmakla ilgili bir hüküm bulunmadığını söyleyerek bu talebi reddetti. Bunun üzerine Fransız torpidosu limanı top ateşine tuttu ve asker çıkarma girişiminden vazgeçerek körfezden uzaklaştı. Bu ilk hareketin ardından Britanyalılar, lojistik ihtiyaçları çerçevesinde İskenderun-Halep karayolunu ve Toros tünellerine erişim yollarını emniyete almak amacıyla, İskenderun'a asker çıkaracakları bildirdiler. Sadrazam Ahmed İzzet Paşa bu isteğe olumlu cevap vermişti.¹³

Mustafa Kemal Paşa ise, İskenderun'un işgali için İngilizlerin öne sürdüğü gerekçenin gerçekçi olmadığını vurgulamıştı. İngilizlere göre Halep'teki işgal kuvvetlerini beslemek için İskenderun'dan yararlanmaları şarttı. Oysa Paşa'ya göre, Halep'te ve civarında bu ihtiyacı karşılamak bol miktarda erzak vardı. Buna göre İskenderun'un İngilizlerce işgalinin gerçek amacı, 7. Ordu'nun çekilme hattını kesmek ve bu orduyu tamamen teslim olmaya mecbur etmektir. Bu yüzden İskenderun'un işgali teşebbüsü karşısında ateşle karşılık verilecekti. Her ne kadar İskenderun konusunda çatışmaya girme niyetini belli etse de, Mustafa Kemal Paşa İngilizlerin önündeki cephenin ne kadar zayıf olduğunu biliyordu. Bu nedenle 7. Ordu'ya, bulunduğu cephe hatında çok zayıf bir ileri karakol tertiplenmesi bırakıp büyük kısmı ile Katma-İslahiye yönünde ilerleyerek Kilikya sınırından kuzeye geçmesi emrini verdi. Öte yandan müttefiklerin baskısı karşısında cephedeki durumun ve İstanbul'daki hükûmetin çaresizliğinin de farkında olan

13 *Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt: Güney Cephesi*, Ankara, 2009: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 2.

Mustafa Kemal Paşa, nahoş emirleri uygulamaktan kaçınmak amacıyla kendi önlemini almıştır: İngilizlerin gaflete düşürecek bu türden işlemlere yönelik teklif ve hareketlerini İngilizlerden daha hevesle haklı bulacak ve bunlara karşı iyi niyet gösterecek emirleri yerine getirmeye yaradılışının müsait olmadığını belirterek, Genelkurmay Başkanlığı'nın bu yöndeki emirlerini uygulamadığı takdirde, kumandayı hemen teslim etmeye hazır olduğunu belirtir ve yerine bu emirleri uygulayabilecek başka bir kumandanın atanmasını ister¹⁴.

6 Kasım'da, İskenderun Sancağı hariç, Halep Vilâyeti'nin tamamı Britanya kuvvetlerince işgal edilmişti. Bu kesin işgali karşısında hükûmet geçici bir idarî önlem aldı ve İskenderun, Belen ve Antakya kazalarının yönetimini geçici olarak Adana Vilâyeti'ne bağladı. Kilis de Antep livasınca idare edilecekti¹⁵.

7 Kasım 1918 tarihinde karargâhı Adana'da bulunan Yıldırım Orduları Grubu ve bu gruba bağlı 7. Ordu lağvedildi. Bağlı ordusu kalmayıp kendiliğinden lağvolan Yıldırım Ordular Grubu kumandanlığına uhdesinde bulunduran Mustafa Kemal Paşa da Harbiye Nezâreti emrine alındı. Böylelikle Mustafa Kemal Paşa'nın Toros tünelleriyle ilgili telgrafında, 7. Ordu'yu İngilizlerin Suriye'deki Osmanlı kıtalarından saydığı için bu ordunun derhal teslimini talep ettiğine dair uyarısı gerçekleşmiş oluyordu. İskenderun şehri ve limanı da, Mustafa Kemal Paşa'nın bütün uyarılarına karşılık, limanın baskı altına alınması ve diplomatik baskılar karşısında 8 Kasım'da İngilizlere teslim edildi. 9 Kasım 1918'de Dahiliye Nezâreti'ne Adana'dan çekilen şifreli telgrafta, İskenderun'un "kumandanlar arasında cereyan eden müzakere neticesinde" İngilizlerce işgal edildiği bildiriliyordu¹⁶. İngilizler şehre küçük bir birlik sokmuştu. Lâkin limanda bekleyen Fransız torpidosu işgalin genişleyeceğine ve esas işgalin Fransızlarca gerçekleştirileceğine dair ilk işaretleri vermekteydi.

Oysa Adana Valisi Nâzım Bey, 9 Kasım'da İskenderun'un tahliyesi ve İtilaf kuvvetlerine teslim edilmesi konusunda Genelkurmay'dan

14 *Atatürk'ün Tamam, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 19-20.

15 HR.SYS. 2460/94, 6 Kasım 1918.

16 DH.ŞFR. 601/119, 9 Teşrinisani 1334/9 Kasım 1918.

Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'na yazılan emrin İskenderun, Belen ve Antakya kaymakamlıklarına da tebliğ edildiğini, mülkî idarenin de bu kazalardan çıkmasına ilişkin bir teklif olmadıkça oralarda kalıp göreve devam edeceklerini bildiriyor ve mülkî idarenin de terk etmesi istenirse nasıl davranmaları gerektiğini Dahiliye Nezâreti'nden “gayet mühim ve müsta‘cel (acil)” notuyla soruyordu¹⁷. Aslında askerın İskenderun'dan çıkarılmasıyla Mütareke sonrasında oluşan fiilî güney sınırı da çizilmiş oluyordu. Mülkî idarenin İskenderun, Belen ve Antakya kazalarını terke zorlanması da an meselesiydi. Nitekim 11 Kasım'da Fransız *Cutelas* torpidosunun komutanı Binbaşı Beaugard, şehirde işgale karşı başlayan kıpırdanmaları bahane ederek, şehirdeki hükûmet memurlarıyla polis ve jandarmanın derhal şehri terk etmesini istedi. Zira bir gün önce kaymakamla yapılan protokolda “asayiş ihlâlinden” doğrudan doğruya ilgili memurların sorumlu tutulacağı uyarısı yapılmıştı¹⁸. Bu çerçevede kaymakam tutuklanıp sınır dışı edildi ve yönetimi Fransız Yüzbaşı Mathiot ele aldı¹⁹.

Sonunda geçici olarak Adana Vilâyeti'ne bağlanan İskenderun, Belen ve Antakya kazalarındaki Osmanlı sivil memurlarına da İngilizler tarafından “yol verilmiş”; geçici olarak Antakya Kaymakamlığına atanmış olan İskenderun Jandarma Tabur Kumandanı oraya gidemeyip Dört Yol'a geri dönmüş; 13 Kasım'da bu kazalarla telgraf irtibatı da kesilmişti²⁰. Bölgenin savunması ve kontrolü cephenin artçısı komumunda bulunan ve Nihat Paşa komutasındaki 2. Ordu'ya bırakıldı²¹.

2. Ordu'nun pozisyonlarını gözeten Britanya Başkumandanlığı, İstanbul hükûmeti'nden Osmanlı kıtalarının derhal Payas-Kilis hattının kuzeyine çekilmesini istemişti. Böylelikle onlar açısından İskenderun'a yönelik tehdit tamamen ortadan kalkacaktı. İskenderun işgal edilmeden önce Mustafa Kemal Paşa, hükûmetin bu isteği yerine getirmesi halinde İngilizlerin yarın Toroslara kadar bütün Kilikya'yı ve daha

17 DH.ŞFR. 601/98, 9 Teşrinisâni 1334/9 Kasım 1918.

18 DH.ŞFR. 602/4, 10 Teşrinisani 1334/10 Kasım 1918.

19 Gautherot, *La France...*, s. 122.

20 DH.ŞFR. 603/7, 20 Teşrinisâni 1334/20 Kasım 1918.

21 Kemal Çelik, *Millî Mücadelede Adana ve Havalisi (1919-1922)*, Ankara, 1999: TTK Yayınları, ss. 36-46.

sonra Konya-İzmir hattının işgalinin gerektiğini öne sürebileceğini, hatta bütün orduyu kendi sevk ve idarelerine almak ve hükûmetin bile kendilerince seçilmesini istemek gibi dayatmalarda bulunabileceğini söyleyerek hükûmeti uyarmıştı. Ama öte yandan Paşa, İstanbul'a çağrılmadan hemen önce bu uyarılarda bulunmak zorunda olduğunu, ancak emredildiği gibi İskenderun çevresinde bulunan 41. Tümen'e Payas'a çekilmesi, İskenderun'un teslimi, bu meyanda İskenderun-Halep yolunun İngilizlerce keşfine müsaade edilmesi talimatını verdiğini ve hükûmetçe emir verildiği takdirde bütün birlikleri Payas-Kilis hattının kuzeyine çekecek önlemleri de aldığını belirtmekten de geri durmamıştır²². Oysa Britanyalılar aslında Payas-Kilis hattıyla da yetinmeyecekti. Osmanlı birliklerinin bu hattın kuzeyine çekilmesi isteği, İskenderun'un işgali sırasında maraza çıkmasını önlemeye yönelikti. Artık ateşkes hattının kuzeyinde kalan Osmanlı birliklerinin bir an önce Torosların kuzeyine çekilmesinde ısrar edecek ve Kilikya'nın sorunsuz işgaline hazırlanacaklardı.

Öte yandan Halep'in işgaliyle birlikte bölgeden göç emareleri görülmeye başlanmıştı. 8 Kasım 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti'nden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda şu andaki duruma bağlı olarak Halep ve daha güneyindeki şehirlerden göç etme olanağı bulanların işgal hattının kuzeyine doğru geleceği, bu göçün doğrudan İstanbul'a yönelmeden, işgal hattı boyundaki şehirlerde tutulması için gerekli önlemlerin alınması hakkında uyarıda bulunuluyordu"²³. Dahiliye'nin cevabında, söz konusu göçün Halep'ten değil, Suriye vilâyetinden kaynaklandığı ve bunların genellikle memurlar olduğu, İstanbul'a yönelik yoğun ve tehdit edici bir göçün söz konusu olmadığı bildirilmişti²⁴. Gerçekte, İngilizlerin işgal harekâtı münferit de olsa cereyan eden göçün çok önündeydi.

Gizli Londra Antlaşması gereğince Kilikya'nın işgalini üstlenecek ve Suriye ile Kilikya'yı kendi mandası haline getirecek olan Fransa, henüz Britanya ordusunun önüne geçmemişti. Ancak bizzat işgal ha-

22 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 21-22.

23 DH.KMS. 48/93-3, 8 Teşrinisani 1334/8 Kasım 1918.

24 DH.KMS. 48/93-5, 8 Teşrinisani 1334/8 Kasım 1918.

rekâtına henüz katılmamış olsa da, Fransızlar yığınak yapmaktaydı. Yığınak yetersizdi. Zira Suriye'nin kuzeyinde İskenderun-Halep hattını tutmuş ve bu hattın güneyindeki bölgeyi tamamen işgal etmiş olan Britanya ordusu mevcudu 23.000 askere ulaşırken, Suriye'ye atanmış olan ve Yakınoğu Ordusu Genel Kumandanı (*Commandant en chef l'armée du Levant*) ünvanını taşıyan Fransız General Gouraud'nun emrinde sadece 7.000 kişilik bir kuvvet vardı. Fransızların Doğu Akdeniz görev gücü o zaman sadece 13 piyade taburu, 3 süvari alayı, 4 topçu bataryası ve bunlara ek olarak "Doğu Lejyonu"na bağlı 1 Suriye taburu ile 3 Ermeni taburundan müteşekkildi. Britanya birlikleri çekilirken, bu geniş bölgenin Fransız birlikleri tarafından işgalinin 28 Kasım 1918 tarihine kadar gerçekleştirilmesi planlanmıştı. Anlaşmaya göre Toros geçitleri ile Haçın, Maraş ve Urfa'ya Fransız birlikleri girecekti. Ancak bu harekât öngörülen tarihe kadar başaramadı ve birliklere kıyılarına dönmeleri emredildi²⁵.

İşgal Beklentisi Altında Adana ve Çukurova

Suriye'nin Britanya ordusunca işgali ve işgalci ordunun hızla Çukurova'ya girerek Toros tünellerini işgal edeceği beklentisi, Adana vilâyet idaresini vilâyetin bütün kayıt ve parasının Konya'ya²⁶ ve bu arada Adana'daki subay ve memurların da aileleri ile birlikte Toros'ların gerisine gönderilmesine ilişkin yoğun bir gayrete sevk etti²⁷. Benzer istek Adana'da konuşlu askerî birliklerden ve emniyet teşkilâtından da gelmişti²⁸. Bu durum İstanbul'daki hükûmeti buna gerek olup olmadığının vilâyetten sormaya sevk etti. Çukurova ve havalisinde işgal beklentisi nedeniyle büyük bir paniğin ortaya çıktığı anlaşıyordu. Öte yandan Adana'daki ahalinin Toros gerisindeki şehir ve kasabalara iskânı için yerel kumandanlıklara emir verilmişti.

25 Delbec, *Les Cahiers...*, ss. 14-15.

26 Adana Valisi Nâzım Bey imzasıyla gönderilen telgraf. Bkz. DH.ŞFR. 597/139, 10 Kanunievvel 1334/10 Aralık 1918.

27 DH.ŞFR. 598/80-81, 17 Kanunievvel 1334/17 Aralık 1918.

28 DH.ŞFR. 92/215, 16 Muharrem 1337/19 Ekim 1918 ve DH.ŞFR. 92/182, 14 Muharrem 1337/20 Ekim 1918.

Adana'nın güneyinde, işgalin başladığı muhitlerde (özellikle Halep'e bağlı kazalarda) memurlar aileleriyle birlikte görev yerlerini terk etmeye çoktan başlamıştı. 18 Kasım 1918 tarihli bir Dahiliye Nezâreti şifresi, İstinaf Müdde-i umumiliğinin (savcılığın) Adliye Nezâreti'ne gönderdiği telgraftan, bazı memurların Antakya'dan "savuşup kaçtıkları"nın anlaşıldığından bahisle, durumu Adana Vilâyeti'nden sormaktaydı²⁹. Nitekim 20 Kasım'da Adana Vilâyeti'nden Dahiliye Nezâreti'ne çekilen şifreli telgrafta İskenderun, Belen ve Antakya kazalarındaki Osmanlı ordusunun tamamen çekildiği ve İskenderun'un İtilaf kuvvetlerince işgal edildiği, bu yüzden Antakya Kaymakamlığına vekâleten tayin edilen İskenderun Jandarma kumandanının görevi teslim almak üzere Antakya'ya gidemediğini yazıyordu³⁰. Adana Valiliğinden Nezârete yazılan 14 Aralık 1918 tarihli telgraf, İskenderun'un işgalinin ardından, Antakya'ya gelen bazı kişiler tarafından "Hükûmet-i Arabiye" ilân edildiğini ve "savuşup" giden memurların nereye gittiklerinin bilinmediğini ifade etmekteydi³¹.

Adana'da Vilâyet ve kumandanlık, subay ve memur aileleri ile vilâyet idaresine dahil olan şubelerin tahliyesini öncelerken, imkân bulan insanlar da kasaba ve şehir merkezlerini terk etmeye ve daha güvenli buldukları yerlere gitmeye başlamışlardı. Adana Valiliği 25 Kasım'da Nezârete, yoğunlaşan bu hareket karşısındaki çaresizliğini bildiriyordu. Tren dışındaki vasıtalarla seyahat edenler köy ve kasabalara geldiklerinde hiçbir şekilde kontrole ve herhangi bir denetime tâbi tutulamıyor; mevcut polis ve jandarma teşkilâtının savaş koşullarında büsbütün bozulması yüzünden asayişin temin etmek için gereken önlemler alınamıyordu. Vilâyetin çekindiği konu sadece daha güvenli yerlere yönelik göçlerin kontrol altına alınması değil, bir kargaşa halinde asayişin temin edilmesini önleyecek biçimde köy ve kasabalara giren çıkanların kontrol altında tutulamıyor olması ve Mütareke sonrasında eski yerlerine dönecek ve dönmekte olan Ermeni ve Rumla-

29 DH.ŞFR. 93/187, 18 Teşrinisani 1334/18 Kasım 1918.

30 DH.ŞFR. 603/7, 20 Teşrinisani 1334/20 Kasım 1918.

31 DH.ŞFR. 606/13, 14 Kanunievvel 1334/14 Aralık 1918.

rın yaratması beklenen iç kargaşanın da önlenemeyeceği kaygısıydı³². Üstelik işgal edilen Halep ve Suriye vilâyetlerinden de ciddi bir göç hareketi bekleniyordu.

İşgale Karşı Diplomatik Hamleler ve Ordunun Çukurova’dan Çekilişi

Mondros Mütarekesi’nin açık hükümlerini dikkate alan güneydeki ordu komutanlığı ve Adana Vilâyet yönetimi Kilikya’ya yönelik askerî müdahaleyi bir “işgal” ve “savaş girişi” olarak görürken, İtilaf devletlerinin temsilcileri bunu Mondros Mütarekesi hükümlerinin uygulanması olarak görmekteydi. Özellikle İskenderun ve Mersin gibi liman kentlerine denizden yapılan baskılar yerel askerî birliklerce tehdit olarak değerlendirilmiş ve İstanbul’daki nezâretlere bu değerlendirmeye uygun önlemler teklif edilmişti. Örneğin Adana Valisi Nâzım Bey³³ tarafından, itilaf kuvvetlerinin bir çıkarma girişi karşısında “ordunun askerî hareketlerde serbest kalması” için Mersin’in sivil halkının ve hatta hükûmet dairelerinin bir an önce tahliye edilmesi gerektiği Dahiliye Nezâreti’ne bildirilmiş; ayrıca ordu komutanlığının subay ve memur ailelerinin Toroslar’ın kuzeyine gönderilmesi isteği de aynı yolla bir kez daha iletmışti³⁴.

Başkumandanlık Vekâleti’nden Dahiliye Nezâreti’ne gönderilen yazıya göre İngilizler, 6. Ordu’nun Musul Vilâyeti’ni tamamen terk etmesini istediği gibi, Adana Vilâyeti’nin de tahliyesini istemişti. Britanya Yüksek Komiseri Koramiral Carl trope 19 Kasım 1918’de bu isteği hükûmete bildirmişti. Buna karşılık Başkumandanlık Vekâleti, Adana, Antep ve Maraş’ta asayişin temini için hiç olmazsa Adana ve Antep’te birer piyade tümeni ile birer süvari alayının bulundurulması-

32 DH.ŞFR. 599/118, 25 Teşrinisani 1334/25 Kasım 1918.

33 Vali Nâzım Bey, Adana Vilâyeti’nin işgali boyunca valilik makamını asaleten uhdesinde bulunduran tek bürokratur. Bir entelektüel ve bürokrat olarak hem İttihatçılara hem de teslimiyetçi İstanbul hükûmetlerine daima mesafeli olmuştur. Eski bir Galatasaray Lisesi Müdürü idi ve mükemmel bir Fransızcası vardı. Bu niteliği işgalci Fransızlarla kurmak zorunda olduğu ilişkilerde çok önemli bir ayrıcalıktı.

34 DH.ŞFR. 598/72, 17 Teşrinisani 1334/17 Kasım 1918 ve DH.ŞFR. 598/81, 17 Teşrinisani 1334/17 Kasım 1918.

na izin verilmesi için bir yazı yazmak zorunda kaldı. Başkumandanlık 20 Kasım'da Dahiliye Nezâreti'ne yazdığı yazıyla bu isteğini iletmış, ancak cevap alamamıştı³⁵. Zira 17 Kasım 1918 tarihinde Koramiral Carltrope, Çukurova'nın da işgal edileceğini ve işgal şartlarını kesin bir dille Hariciye Nezâreti'ne bildirmişti. Amiral, özellikle Toros'un güneyindeki Osmanlı kuvvetleri komutanının (Nihat Paşa'nın) General Allenby'nin isteklerine uymadığı gibi, İstanbul'dan gelen emirlere de itibar etmediğini ve birliklerin hâlâ mevcut konumlarını koruduğunu, bu yüzden Britanya ordusunun ikmal için sadece, söz konusu Osmanlı kuvvetlerinin halen tehdit edebildiği Halep-İskenderun yolunu kullanabildiğinden şikâyet ediyordu. Amiral, Britanya kuvvetlerine karşı hiçbir şekilde harekette bulunmamasını temin edecek acil emirlerin 2. Ordu kumandanına iletilmesi konusundaki hassasiyetini ve bu kumandana verilen emirlerden hemen haberdar edilmesini, biraz tehditkâr bir dille ifade etmekten çekinmemişti³⁶.

Bu baskılar karşısında, güney cephesinde düşmana karşı bırakılmış olan 2. Ordu Torosların kuzeyine doğru çekilmeye başladı. Son birliği 16 Aralık'ta Adana'dan ayrılan 2. Ordu 26 Aralık 1918'de tamamen Pozantı'ya kadar çekildi³⁷. Adana'dan iç kısımlara çekilmenin 21 Kasım'da başladığı, kalan askerin de terhisine devam edildiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden Adana Vilâyeti polis ve jandarma kadrosunun genişletilmesini talep etti³⁸. Adana Vilâyeti'ndeki endişe ve tereddüt Vilâyet'ten Dahiliye Nezâreti'ne çekilen telgrafta çok önceden dile getirilmişti. Telgrafta, Mondros Mütarekesi'nde asayışı temin edecek kadar askeri kuvvetin bulundurulabileceği açıkça belirtildiği halde, Suriye'deki İngiliz kumandanının tam aksine Osmanlı kuvvetlerinin Torosların kuzeyine çekilmesi hususunda ısrar ettiği; buna karşılık 2. Ordu kumandanının Harbiye Nezâreti nezdinde girişimlerde bulunduğu halde, meselenin İstanbul hükûmetince halledilmesinin mümkün olmadığının anlaşılması üzerine ordu kumandanının İngilizlerle

35 HR.SYS. 2555/2-15, 24 Teşrinisani 1334/24 Kasım 1918.

36 HR.SYS. 2555/2-5, 17 Kasım 1918.

37 *Güney Cephesi...*, s. 41.

38 DH.ŞFR. 603/17, 21 Teşrinisani 1334/21 Kasım 1918.

bizzat müzakereye giriştiği, ancak İngiliz kumandanının geri adım atmadığı bildirilmektedir. Bu nedenle vilâyet yönetimi asayişin korunması için sadece elde kalan jandarmaya dayanmak zorunda kalacağını ifade eder. Vali, Adana'nın öteden beri "Ermenistan" olduğu iddiasının gündemde olduğunu, Ermenilerin bu iddialarına bağlı olarak vilâyette bir "Ermeni Hükûmetini teşkili maksadında" bulunduğunu, bu amaçla Halep ve Suriye'de silahlandırılan "Ermeni çetelerinin vilâyet dahilinde ifa-yı şer'îye edecekleri"nin (kötü işler yapacakları) mutlak olduğunu söyler. Vali'ye göre, İtilaf kuvvetlerinin Adana'nın işgali konusundaki ısrarının "Hükûmet-i İslâmiyenin zeyline ve binnetice Türklüğün pek kadim bir yurdu olan bu vilâyetin zayiine" neden olacağı muhakkaktır³⁹.

21 Kasım 1918'de Adana'da kalan askerî birlikler, Mütareke hükümleri gereğince terhis edilmeye ve Mütareke'nin tanıdığı miktardaki terhis edilmemiş asker de başka yerlere sevk edilmeye başlanmıştı⁴⁰. 2. Ordu Kumandanlığı Suriye'deki İngiliz işgal kuvvetleri kumandanlığı ile müzakere ederek Adana'da bir tümen, Antep, İslahiye ve Maraş'ta da bir diğer tümenin terhis edilmeyerek yerinde bırakılması hususunda müzakere yürütmüştü⁴¹. Ama kısa süre içinde bu müzakerenin bir oyalama taktiği olduğu; Fransızlarla yapılan gizli Londra görüşmelerinde alınan kararlar çerçevesinde bölgenin Fransızlara terk edilecek olması nedeniyle, İngilizlerle yapılan görüşmelerin sadece gösteriden ibaret bulunduğu ortaya çıktı. 28 Kasım'da İngilizlerin ardından, 21. Britanya Kolordusu'na bağlı bir Fransız müfresi de İskenderun'a girdi⁴². 30 Kasım 1918'de Adana Vilâyeti'nden gönderilen bir telgrafla o tarih itibarıyla İskenderun'un biri Ermeni, biri Kuzey Afrikalı olmak üzere iki Fransız taburunca işgal edildiği; İskenderun'a bir Fransız yöneticinin atandığı, bir Fransız birliğinin de Belen'deki askerî depolara el koyduğu bildiriliyordu. 2. Ordu, bu durumu İngiliz İşgal kumandanlığı nezdinde protesto ediyor ve 2. Ordu'nun konuşlandığı mevki-

39 HR.SYS. 2555/2-13.

40 DH.ŞFR. 603/17, 21 Teşrinisani 1334/21 Kasım 1918.

41 DH.ŞFR. 604/14, 29 Teşrinisani 1334/29 Kasım 1918.

42 Pierre Redan, *La Cilicie et le Problème Ottoman*, Paris, 1921: Gauthier-Villars, s. 74; Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 6.

lere saldırı olursa, silahla karşılık verileceğini ihtar ediyordu⁴³. Ne var ki İngilizler artık Osmanlı yetkililerinin muhatabı değildi. Nitekim aynı gün İngilizler daha önce 2. Ordu ile anlaştığı gibi iki tümenin bölgede bırakılması kararını geri aldığını açıkladı ve 20 Aralık 1918 tarihine kadar mevcut kuvvetlerin Torosların kuzeyine çekilmemesi halinde, kalan asker ve subayların esir sayılacağını bildirdi⁴⁴. Aslında 2. Ordu'nun terhisler ve firarlar nedeniyle gerçek bir gücü de kalmamıştı⁴⁵.

Mütareke hükümlerine uygun biçimde çekilen ve terhis edilen askerin yerine bu kez jandarma kuvvetinin yerleştirilmesi süreci başlatıldı. Dahiliye Nâzırı'ndan Adana Vilâyeti'ne gönderilen telgraftan asker çekilmesi işleminin hayata geçirildiği ve bölgedeki jandarma teşkilatının düzenlenmesi ve takviyesi için gereken tebligatın yapıldığı anlaşıyor⁴⁶. Bu çerçevede çekilen 12. Kolordu'nun 7. Süvari Alayı'ndan üç bölüğün Adana Süvari Jandarma Alayı adını alarak Adana'da bırakıldığı görülmektedir⁴⁷. Bu operasyonlarla Adana'da, Kafkas tümeninin eski kumandanlarından Yarbay Haşım Bey'in komutasında yaklaşık 3 bin kişilik bir jandarma alayı hazır hale getirilmişti⁴⁸. Adana Valiliği, yaklaşan işgal ve Tehcir'de sevk edilen Ermenilerden hayatta kalanların geri dönüşlerinin hızlanması karşısında yaşanabilecek karğaşa ve çatışmaların önüne geçmek için, sadece jandarma değil, polis kadrolarının da takviye edilmesi ve bu kadrolar için fon yaratılması gayreti içindeydi. Üstelik Tehcir'de rol oynamış polis memurları da, Dahiliye Nezâreti'nin isteğiyle işten el çektirilmekte ve yerleri boş kalmaktaydı. Vali Nâzım Bey, Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderdiği şifreli telgrafta, Adana'ya yeni bir polis müdürünün seçilip gönderilmesini ister. Ayrıca "Ermeni sevkîyatında" görev alarak "az çok şaibeli" olan komiser ve polis memurlarının da değiştirilmesi zorunludur. Bunların ilişkileri derhal kesilmeli ve yerle-

43 DH.ŞFR. 604/26, 30 Teşrinisani 1334/30 Kasım 1918.

44 DH.ŞFR. 604/29, 30 Teşrinisani 1334/30 Kasım 1918.

45 Redan, *La Cilicie...*, s. 74.

46 DH.ŞFR. 94/22, 2 Kanunıevvel 1334/2 Aralık 1918.

47 *Güney Cephesi...*, s. 42.

48 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 7.

rine gerek ordudan gerekse dışarıdan polisliğe elverişli kişiler alınmalıdır. Vali, komiserliklere ve komiser muavinliklerine de, eğer “lekesiz kimse bulunamazsa”, Genel Müdürlükçe uygun kişilerin gönderilmesini istemiştir⁴⁹. Nezâret ise Adana’daki eksik polis komiser ve memur kadrolarının, diğer yerlerde olduğu gibi, işgale uğramış vilâyetlerde açıkta kalanlardan olup zaten Adana’dan geçmek zorunda olanların istihdamı yoluyla sağlanması gerektiği cevabını vermişti⁵⁰.

Tamamen kuzeye çekilen 2. Ordu’nun 12. Kolordusu Konya’ya yerleşti. 12. Kolordu iki tümendenden oluşuyordu. Bunlardan 11. Tümen karargâhı Niğde’de, 41. Tümen karargâhı ise Karaman’da konuşlandı. 11. Tümen’in bir alayı Bor’da, bir alayı Niğde’de ve bir alayı da Kemerhisar’da tutulmuştu. 41. Tümen’in iki alayı Karaman’da, bir alayı ise Konya’daydı⁵¹.

16 Aralık 1918 tarihinde Vali Nâzım Bey istifa etti ve yerine Konya’ya çekilmekte olan 2. Ordu Kumandanı Nihat Paşa vali vekili olarak atandı⁵². Ancak Nihat Paşa, 1919 Şubatı’na kadar uğraştıysa da, Adana’ya kadar gelip görevi alamadı ve Pozantı’dan güneye geçmesine izin verilmedi. Zira Nihat Paşa’nın atanması karşısında İtilaf devletleri temsilcileri olumsuz tutum takınmıştı. Bilhassa Doğu Lejyonu’na komuta eden Yarbay Romieu’nun Adana’ya gelişiyile birlikte, Nihat Paşa’nın Adana’da vali olarak göreve başlaması önünde ciddi bir direnç yaratılmıştı⁵³. Nihat Paşa İtilaf temsilcileri bakımından kuşku duyulan ve istenmeyen adamdı. Paşa’nın 1919 yılının Ocak ayında ordunun tahliye müddeti ve benzeri yeniden gündeme getirdiği teklifleri de Fransız İşgal Kuvvetleri Komutanlığı tarafından reddedilmişti. Bu nedenle Vali Nâzım bey vekâleten göreve bir süre daha devam etmek zorunda kalacaktı.

49 Bkz. DH.ŞFR. 605/5, 7 Kanunievvel 1334/7 Aralık 1918; DH.ŞFR. 605/6, 7 Kanunievvel 1334/7 Aralık 1918; DH.ŞFR. 94/13, 1 Kanunievvel 1334/1 Aralık 1918.

50 DH.ŞFR. 94/116, 12 Kanunievvel 1334/12 Aralık 1918.

51 *Güney Cephesi...*, s. 42.

52 MV. 249/228, 16 Kanunievvel 1334/16 Aralık 1918.

53 Redan, *La Cilicie...*, s. 81.

Mersin'e Asker Çıkarılması ve Adana'da Keşif

17 Aralık 1918'de Fransız ordusuna mensup askerler Mersin limanına çıkarıldı. Bir bölük civarındaki Fransız askerinin yanısıra, üç gemiyle Mersin'e getirilmiş olan bir alay kuvvetindeki Doğu lejyonu da karaya çıktı. İlk başta çıkarılan asker sayısı toplamda 1500'ü buluyordu⁵⁴. Daha sonra bu rakam 4 bini geçecekti⁵⁵. 18 Aralık'ta Yarbay Romieu'nun liderliğinde dört İngiliz ve dört Fransız subayından oluşan bir heyet Adana'ya gelerek Adana'da işgal kuvvetinin konuşlanacağı yerlere ilişkin keşif yaptı⁵⁶. O arada işgal kuvvetlerinin şehre gelmesi üzerine şehirdeki Ermenilerin Muratpalas Oteli civarındaki yerlere Ermeni bayrağı çektiği haber alınmış ve vilâyet bu duruma karşı önlem alması için işgal komutanlığı nezdinde müracaatta bulunulmuştu⁵⁷.

Dört Yol Olayları

8 Aralık'ta Dört Yol'dan alınan bir telgraftan, kasabaya iki Ermeni rahibiyle bir Ermeni subayın gelerek keşif yaptığı, bu halden kasabanın iki-üç gün içinde işgal edileceğinin anlaşıldığı belirtiliyordu. Adana Valisi, bunun karşısında mülkiye memurlarının ne yapması gerektiğini Nezârete sormuş, lâkin hiçbir cevap alamamıştı. Vali endişeliydi; zira olan bitenden bütün vilâyetin peyderpey işgal edileceği ve çeşitli sözde nedenler gösterilerek mülki idarenin ortadan kaldırılacağı çıkarsanabilmekteydi⁵⁸. 15 Aralık itibarıyla, daha önce işgal edilmiş olan İskenderun tarafından da hareket başladı ve 19 Aralık'ta Dört Yol'un işgali haberi geldi. Bu durum İstanbul tarafınca da Mütareke hükümlerine aykırı bulunuluyordu⁵⁹. Ancak Hariciye Nezâreti İstanbul'daki İtilaf

54 DH.KMS. 49/48, 17 Kanunievvel 1334/17 Aralık 1918.

55 Dédéyan, "Le Colonel Louis Romieu...", s. 4.

56 DH.ŞFR. 606/78, 18 Kanunievvel 1334/18 Aralık 1918 ve DH.ŞFR. 606/79, 18 Kanunievvel 1334/18 Aralık 1918.

57 DH.ŞFR. 606/93, 19 Kanunievvel 1334/19 Aralık 1919. Görevden alındığı halde telgrafta vali olarak yine Nâzım Bey'in imzası vardır. Zira Nihat Paşa atandığı görevi üzerine alamamıştı.

58 DH.ŞFR. 605/70, 10 Kanunievvel 1334/10 Aralık 1918.

59 DH.ŞFR. 94/176, 20 Kanunievvel 1334/20 Aralık 1918.

Yüksek Komiserliği nezdinde harekete geçmek için Dört Yol'dan daha fazla malumat istiyordu⁶⁰. O arada Dört Yol'un eski kaymakamı Ocaklı'da Dört Yollu gençleri toplayarak bir milis kuvveti teşkil etmeye çalışmıştı⁶¹. Dört Yol şiddet kullanılarak işgal edilmiş ve Doğu Lejyonu'na bağlı 4. Tabur'u takviye etmek amacıyla Cezayirli askerlerden oluşan bir tabur da işgal harekâtına katılmıştı. Dört Yol'un içinde çeşitli münakaşalar, ölüm ve yaralanmayla sonuçlanan kavgalar vuku buluyordu. Bunların birinde Azizler köyünden Ömer Hocaoglu Mehmed'in (Kara), Doğu Lejyonu'na mensup iki askeri vurup Karakese'ye kaçması üzerine, lejyona bağlı askerler Karakese köyünü basmaya kalkmış, bunun üzerine Karakese halkı köyden Dört Yol'a ve Azizler'e giden yollara barikat kurarak silahlı direnişe geçmişti. Çatışmalar sırasında işgal kuvvetinden on beş askerin ölmesi üzerine bu birlik Dört Yol'a geri çekilmek zorunda kaldı⁶². 19 Aralık 1918'de gerçekleşen bu olay, Milli Mücadele'de işgal kuvvetlerine karşı ilk silahlı direniş olarak kayda geçmiştir. Böylelikle "ilk kurşun" Karakese köyünde atılmış oluyordu. Misilleme olarak bu iki köy (Azizler ve Karakese), Ocak ayının başında 4. Tabur'a bağlı bazı askerlerce yeniden basıldı ve orada yedi köylü öldürüldü, aynı gün Dört Yol'un içinde de da bir Türk öldürülmüştü; bu saldırılar söz konusu köylerde yeniden infiale yol açtı. 2 Ocak'ta Karakese köylüleri Dört Yol'un güneyinde konuşlanmış olan iki bölüğü tüfeklerle taciz ettiler. 7 Ocak'ta bu kez Dört Yol'un kuzeyindeki Ocaklı'da köylüler, köye giren Ermenilere ateş açtı. Dört Yollular, o arada Ermeni zannederek yanlışlıkla on iki Cezayirli askeri yakalamış ve dağa kaçırılmış, durum anlaşıncı da onları serbest bırakmışlardı⁶³.

Öte yandan bu kargaşa ve Ermeni askerlerin Dört Yol'da karıştığı kötü muameler, tabura eşlik eden Cezayirli askerlerle Ermeniler aralarında kavgaya yol açmış ve bu kavga 10 ile 13 Şubat arasında iki grup arasında üç gün sürecek bir silahlı çatışmaya dönüşmüş ve çatışmada

60 DH.EUM.6.Şb. 47/41, 26 Kanunievvel 1334/26 Aralık 1918.

61 Gautherot, *La France...*, s. 146.

62 *Güney Cephesi...*, s. 62-63.

63 Gautherot, *La France...*, s. 147.

bazı Ermeni ve Cezayirli askerler ölmüştü⁶⁴. Burada Doğu Lejyonu'na mensup Ermeni askerlerin girdiği yağma ve öldürme olayları Adana Valisi Nâzım Bey tarafından İstanbul'a bildirilmiş ve bunun üzerine İstanbul hükûmeti İstanbul'daki yüksek komiserlikler nezdinde bu olayların önlenmesi ve Adana havalisindeki Ermeni askerlerin geri çekilmesi için girişimde bulunmuştu⁶⁵.

Doğu Lejyonu'na bağlı 4. Ermeni Taburu'nun karıştığı tecavüz, öldürme olayları ve bazı askerlerin köylülerden fidye istemeleri, Fransız İşgal yönetiminin de peşlerine takılmasına yol açtı. Kuzey Afrikalı Müslüman Fransız askerlerinin takibi ile bazı lejyon askerlerinin öldürülmesi Ermeni 4. Taburu'nun isyanına neden oldu ve Lejyon'un elli askeri Divan-ı Harb'e sevk edilirken, tabur tamamen dağıtıldı. Taburun 400 askeri Mısır'daki disiplin taburuna gönderildi. Diğer 400 asker de suçsuz bulunarak diğer birliklerin içine dağıtıldı. Bu tabur ancak 19 Şubat 1919'da cezasını tamamlayıp seferî görevine iade edilecekti⁶⁶. Bu olay Fransız yönetimi üzerinde bir "frene basma" etkisi yaratmış ve Fransa Savaş Bakanlığı, daha önce Georges-Picot'nun lejyonun gönüllülerle takviyesini ilişkin tavsiyesinin "lejyon içindeki kötü unsurlar temizlenene kadar" yeniden gündeme getirilmemesini istemişti. Georges-Picot da, Fransız ordusunun disipline etme girişiminin Doğu Lejyonu içinde hoşnutsuzluk yaratıp askerlerin lejyondan ayrılma eğilimin güçlendirdiğini, "her ne pahasına olursa olsun" buna izin verilmemesini ve lejyonun birarada tutulması gerektiğini yazıyordu⁶⁷. Gustave Gautherot, "intikam Ermenilerin gözünde öncelikliydi; ezilenler [şimdi] zalim olmak istiyordu ve her biri kişisel misilleme hesapları güderek kendi adaletini sağlamaya çalışacaktı (...) [Buraya] bize, Fransa'ya duydukları sevgiden çok, Türk'e olan nefretlerinden

64 Moumdjian, "Cilicia under French Administration...", s. 467; Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over the Taurus, 1918-1922*. Ankara, 2005: Publ. of Turkish Historical Society, s. 80.

65 Bkz. DHEUM.2.Şb. 66/48, 9-16 Kanunısâni 1335/9-16 Şubat 1919.

66 Dédéyan, "Le Colonel Louis Romieu...", s. 6; Maxime Gauin, "How to Create a Problem of Refugees: The Evacuation of Cilicia by France and the Flow of Armenian Civilians (1921-1922)". *Review of Armenian Studies*, 25 (2012), s. 72.

67 M. Serdar Palabıyık, "The Establishment and Activities of the Eastern Legion in French Archival Documents (November 1918-1921)", *Review of Armenian Studies*, 18 (2008), ss. 112-113.

gelmişlerdi. Bu hesabı görülmemiş nefret, bize karşı bütün çabalarımızın meyvesini bozmakla sonuçlanan bir kin yarattı” diyordu⁶⁸.

Adana’nın İşgali

O arada Adana’daki keşif girişiminin ardından 19 Aralık’ta şehre 350 kişilik bir Fransız müfrezesi gelerek seçilen mevkilere yerleşti⁶⁹. Bu fiilî işgalin Mondros Mütarekesi şartlarına aykırı olduğunu söyleyen Adana Valiliği, Dahiliye Nezâreti’ne çektiği telgraflarla Fransızlarla birlikte Ermeni birliklerinin de Adana’ya geldiğini, bunun Adana ve Maraş’ta bir Ermenistan ilan edileceğinin işareti olduğunu bildirmektedir⁷⁰. Öncüler Mersin’den Adana’ya Fransız Yarbay Romieu komutasında trenle nakledilirken, Fransız askerlerinin Mersin’e indirilmesine de devam edilmekteydi. Adana intikaliyle eşzamanlı olarak 1700 Fransız askeri daha Mersin’e çıkarılmıştı⁷¹. Vali Nâzım Bey’in bildirdiğine göre Adana’ya gelen Fransız işgal müfrezesinin büyük kısmı Osmanlı tebası olan yerli Ermenilerdi⁷². Nâzım Bey işgali hükûmet adına protesto etmiş, lakin bunun üzerine derhal azli istenmişti. Bu protesto bölgenin genel kumandanı General Hamelin’in öfkesine yol açtı: Gautherot’nun sözleriyle, “[işgale karşı tavır alan] komplocuları desteğinden yoksun bırakmak, ünlü komitenin [İttihat ve Terakkî’nin] manevralarını engellemek ve Kilikya’daki tek efendinin -müttefikler adına- Fransızlar olduğunu Türklere anlatmak acil bir görevdi!”⁷³

2. Ordu Kumandanı Nihat Paşa, Kilikya’nın işgaline memur edilen ve Yarbay Romieu’nun komuta ettiği öncü Fransız heyetini 19 Ara-

68 Gautherot, *La France...*, s. 135.

69 DH.ŞFR. 607/3, 20 Kanunievvel 1334/20 Aralık 1918.

70 DH.ŞFR. 607/4 ve 607/5, 19 Kanunievvel 1334/19 Aralık 1918.

71 BEO. 4547/341025, 22 Kanunievvel 1334/22 Aralık 1918.

72 DH.EUM. 5. Şb. 76/36, 20 Kanunievvel 1334/20 Aralık 1918. Bu bilgi üzerine Hariciye Nâzırın Reşid Paşa, İstanbul’daki Fransız Yüksek Komiseri Koramiral Jean François Amet’ye bir mektup göndermiş ve işgalde kullanılan birliklerdeki Ermenilerin Osmanlı vatandaşları olmaları nedeniyle, istenmeyen olaylar çıkabileceğini, bu yüzden huzur ve düzenin temini bakımından tahliye edilen yerlere Ermeni askerlerin konuşlandırılmamasını istemişti (HR.SYS. 2555/22-66, 28 Kanunievvel 1334/28 Aralık 1918).

73 Gautherot, *La France...*, s. 183.

lık'ta Adana'da bizzat karşılamak zorunda kaldı⁷⁴. Bu fiili işgale koşut olarak Adana'daki Ermeni ve Rum kiliselerine Ermeni ve Yunan bayrakları çekilmişti. Dahiliye Nezâreti, bunun üzerine bayrakların derhal indirilmesi ve bir olay çıkmaması için duruma İngiliz temsilcileri nezdinde dikkat çekilmesi gerektiğine işaret ederek olanlardan Hariciye'yi bilgilendirmekle yetindi⁷⁵. Öte yandan Genel Kumandan General Allenby'nin emriyle her türlü bayrağın asılması, 14 Temmuz 1919'da Fransız Zafer Günü'nde Fransız bayrakları her yere asılana kadar yasaklandı⁷⁶. 20 Aralık'ta Suriye ve Kilikya İşgal Birlikleri Komutanı General Hamelin Adana'ya gelerek işgal birliklerini teftiş etti. Generalin şehirdeki gayrimüslimlerce çok sıcak karşılandığı bildiriliyordu⁷⁷. Doğu Lejyonu'nun Mersin'e çıkan kuvvetlerinden, Adana'ya giden büyük kısım dışında, Yenice ve Pozantı'yı birer öncü takım, Tarsus ve Kelebek istasyonuna da birer öncü müfreze yerleştirildi⁷⁸.

Çukurova'nın doğusundaki hareketlilik de, batıdakine koşut biçimde artmıştı. Dörtöl'ü işgal eden Doğu Lejyonu'na bağlı bir taburdan ayrılan bölükler Toprakkale, Ceyhan ve Kozan'a doğru harekete geçmişti. Bu sevkîyatın ardından yine bir tabur kadar asker Erzin'e getirilmişti ve bu birliğin de Osmaniye, Hassa ve Islahiye'nin işgali için sevk edileceği bildirilmekteydi⁷⁹. İşgal Mütareke şartlarına aykırı

74 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 7.

75 DH.ŞFR. 94/190, 21 Kanunievvel 1334/21 Aralık 1918.

76 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 26.

77 Redan, *La Cilicie...*, s. 75.

78 *Güney Cephesi...*, s. 52.

79 DH.ŞFR. 607/25, 22 Kanunievvel 1334/22 Aralık 1918. Bu kasabaları işgale girişen kuvvetler görece zayıf olmakla birlikte karşılarında direniş olmadığından rahatlıkla görevlerini tamamladılar. Dörtöl'deki taburdan, burada bir bölük bırakarak sevk edilen, Teğmen Piottre komutasındaki zayıf bir bölük Islahiye'yi, Teğmen Adgé komutasındaki bir bölük Toprakkale'yi işgal etmişti. Mersin'den hareket eden ve Doğu Lejyonu'nun kalan iki taburuna komuta eden Yarbey Romieu ve emrindeki birlikler Tarsus, Adana, Pozantı, Misis ve Ceyhan'ın işgalini gerçekleştirmişti. İngiliz Albay Newcombe ise demiryollarının kontrolünü üstlenmişti. Newcombe'a bağlı subaylar Bağdat demiryolunun bölgedeki istasyonlarına yerleşti. Lejyona bağlı bir tabur Adana'da konuşlanırken, diğer taburun bir bölüğü Pozantı'yı, bir bölüğü de Tarsus'u işgal etti. Bu taburun bir bölüğü de Mersin'de bırakılmıştı (Redan, *La Cilicie...*, ss. 74-75; Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 6-7).

rı biçimde genişliyordu. İtilaf kuvvetlerinin Mütareke’ce kayıt altına alınan Toros ve Amanos demiryolu tünellerinin ve geçitlerinin işgali hükmünü yerine getirmek için bütün Kilikya’yı işgal etmek gibi bir stratejik hedef güttüğü aşikârdı. Nitekim Suriye’deki işgal kuvvetlerinin genel kumandanı General Allenby, Fransa’nın Suriye ve Filistin birlikleri komutanı General Hamelin’a, düşmanı şiddetle takip etmesi ve birliklerinin sayısı ve durumu uygun olduğunda Kilikya’yı işgal etmesi konusunda yetki vermişti⁸⁰.

Adana’da Vali Krizi ve İlk “Sıkıyönetim”

O arada görevden alındığı halde, yerine Vali Vekili olarak atanan Nihat Paşa’nın Adana’da görevi deruhte edememesi yüzünden, vekâleten görevini sürdüren Nâzım Bey’in yerine eski Kastamonu Valisi Galip Bey’i atanması için yeni bir irade-i seniye çıkarıldı. 24 Aralık 1918 tarihli bir yazıyla Sadaret bu atamayı Dahiliye Nezâreti’ne tebliğ etti⁸¹. Galip Bey, II. Abdülhamid döneminde Dahiliye Nâzırlığı yapan Mehmed Said Efendi’nin oğluydu. Bu yüzden İttihad-Terakki devrinde gözden düşmüş ve kızağa çekilmişti. Ne var ki Galip Bey Adana’ya gitmeden tayin yeri değiştirildi ve Trabzon’a gönderildi⁸². Adana’da valilik görevini üstlenecek bir kişi bir türlü bulunamıyordu. İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı da Adana’ya merkezden tayin edilecek vali hususunda mutlaka kendilerinden onay alınması gerektiğini sert bir dille bildirmişti⁸³. İşgal altındaki Adana’daki iktidar boşluğu tedirginliğe yol açtı ve gözle görülür bir huzursuzluk başgösterdi⁸⁴. Bu yetmezmiş gibi, o arada Fransız İşgal Kumandanlığı şehirden jandarmanın da çıkarılması için vilâyet nezdinde girişimde bulundu. Dahiliye Nezâreti, vilâyetin bu talebi reddederek protesto etmesini istedi. Ancak

⁸⁰ Redan, *La Cilicie...*, s. 74.

⁸¹ BEO. 4548/341037, 24 Kanunievvel 1334/24 Aralık 1918.

⁸² Bkz. Ali Birinci, “Mehmed Galib Bey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (2003), ss. 486-488.

⁸³ DH.ŞFR. 608/65, 31 Kanunievvel 1334/31 Aralık 1918.

⁸⁴ DH.ŞFR. 94/227, 26 Kanunievvel 1334/26 Aralık 1918.

eğer işgal kuvvetlerinin güç kullanacakları kesinleşirse, yine protesto etmekle beraber, isteğe uyularak jandarmanın çekilmesini ve silah kullanılmasına meydan verilmemesini emretti⁸⁵. İstanbul, bu işgalin, vali atamalarının izne bağlanmasının ve jandarmanın dahi çekilmesi isteğinin Mütareke hükümlerine aykırı olduğunu bildiği halde, pasif tutum takınıyor ve yaratılan fiilî duruma teslim oluyordu. İstanbul hükûmeti fiilî işgale ve baskılara karşı Adana'ya sadece, İtilaf kumandan ve kuvvetleriyle iyi ilişkiler kurulmasını ve bunun sürdürülmesini tavsiye etmekle yetinmekteydi⁸⁶. İşgal idaresi, her ne kadar vilâyet Osmanlı idaresinde görünse de, vilâyet idaresini tamamen denetimi altına almak niyetindeydi. Nitekim verilen bir notayla bundan böyle şifreli telgraf çekilmemesi ve bütün resmi iletişimin işgal kumandanlığınca sansüre tabi tutulacağı bildirildi⁸⁷.

Sansürün yanısıra, Adana'da işgale karşı muhalefet edeceği düşünülen gazetelerin de kapatıldığına tanık oluruz. Bunların başında 25 Aralık 1918'de yayın hayatına başlayan, ancak üç nüsha yayınladıktan sonra Fransız otoritesi tarafından kapatılan *Adana* gazetesi gelir. Ahmed Remzi (Yüreğir) ve Avni beyler tarafından çıkarılan bu gazetenin kapatılmasının ardından, aynı yayıncılar, epeyce uğraş verdikten sonra valilikten yeniden gazete çıkarma izni alırlar ve *Yeni Adana* gazetesini yayınlamaya başlarlar. Ne var ki bu gazete de sekiz sayı çıktıktan sonra, Avni Bey'in "Kanuna Hürmet" başlıklı yazısı gerekçe gösterilerek işgal kuvvetlerince basılır ve matbaa makineleri müsadere edilerek yayın hayatına son verilir. *Yeni Adana* gibi, 1919 yılı içinde çıkarılan Millî Mücadele yanlısı *Tan Yeri* gazetesi de üç nüsha çıktıktan sonra kapatılacaktır⁸⁸. Bu hareketler, adı konulmamış bir sıkıyönetimin yürürlükte olduğunun göstergeleridir.

85 DH.ŞFR. 94/236, 24 Kanunievvel 1334/24 Aralık 1918.

86 DH.ŞFR. 95/56, 25 Kanunievvel 1334/25 Aralık 1918.

87 BEO. 4550/341195, 6 Kanunusani 1335/6 Ocak 1919.

88 Bkz. Gülseren Akalın, *Kurtuluş Savaşı'nda Adana Basını*, Adana, 1998: Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Kıtlık, Enflasyon ve İsyan Kuşkusuz

Öte yandan Adana'da iâşe kıtlığı da baş göstermişti⁸⁹. Şeker ve kahve gibi birçok temel ihtiyaç maddesine ulaşamıyor ve emtia fiyatları yükseliyordu⁹⁰. Bir taraftan Tehcir'den dönen yerli Ermenilerin eski yerlerine yerleştirilmesi meselesi, bir taraftan başlayan Fransız işgali, bir taraftan vilâyetin halen vekâletle yönetilmesi ve bir taraftan da ortaya çıkan iâşe kıtlığı, 1918 Aralık'ında Adana ve çevresindeki huzursuzluğu, kargaşa ve umutsuzluğu had safhaya çıkarmıştı. O arada Adana'daki vilâyet idaresi, farklı etnik ve dinî grupların geçici ve bağımsız bir hükûmet teşkiline yönelik kuşklar taşımakla beraber, Müslüman nüfusta henüz böyle bir amacın oluşmadığını, Ermeni, Rum ve Arapların ise tâkip edildiğini, böyle bir olasılığın mevcut olmasına karşılık vilâyetçe buna imkân bırakılmamaya çalışıldığını İstanbul'a bildiriyordu⁹¹.

Körfezdeki İşgal ve Kuvay-ı Milliye'nin Doğuşu

Güneydeki işgalin mahiyeti de artık açıklık kazanmaktadır. İşgal edildiği halde Osmanlı idaresine el çektirilmemiş olan ve mülkî idarenin halen Osmanlı bürokratlarının elinde bulunduğu Adana Vilâyeti'nin bu durumuna karşılık, İskenderun Kazası fiilen Fransız işgal idaresinin yönetimine geçmiştir. Adana valisinin 26 Aralık'ta bildirdiğine göre, İskenderun Kaymakamı işgal idaresince Payas'a sürülmüş ve kazada Osmanlı idaresinin devamına müsaade edilmemişti⁹². Böylelikle Osmanlı devleti ile Suriye'deki Fransız manda idaresinin sınırı fiilen Payas'la İskenderun arasındaki hatta sabitleniyor ve bu hattın kuzeyinde Osmanlı devletinin sınırlanmış egemenliği tanınırken, onun güneyi Osmanlı ülkesinden tamamen koparılmış oluyordu. Öte yandan Adana Valiliği, Dört Yol Kaymakamlığından 25 Aralık'ta çekilen telgrafa

89 Valilik kıtlık yüzünden memurların geçim sıkıntısına düştüğü gerekçesiyle merkezî hükûmetten acil yardım istemişti (DH.ŞFR. 607/53, 24 Kanunievvel 1334/24 Aralık 1918).

90 Redan, *La Cilicie...*, ss. 78.

91 DH.ŞFR. 608/63, 31 Kanunievvel 1334/31 Aralık 1918.

92 DH.ŞFR. 609/7, 26 Kanunievvel 1334/26 Aralık 1918.

dayanarak “İskenderun’daki kuvva-yı İtilafîye’nin geri alındığı ve yerine Ermeni askerinin ikame edildiği” bildiriyordu⁹³. Her ne kadar daha sonra Dahiliye Nezâreti bu tür olayların olmadığını söyleyecekse de⁹⁴, Ocak ayı içinde Dört Yol’daki Doğu Lejyonu’nun karıştığı bazı gasp, yağma ve öldürme olayları rapor edilmeye başlanmış⁹⁵ ve yukarıda belirtildiği gibi “ilk kurşun” Dört Yol’da atılmıştı. Buna tepki olarak “Kara Hasan Müfrezesi” adı verilen ve yaklaşık 300 kişiden oluşan ilk direniş grubu, Çukurova’da Kuvay-ı Milliye’nin çekirdeğini oluşturdu. Amanos Dağları’na çekilerek gerilla tipi pusu taktikleriyle Fransız ve İngiliz kuvvetlerine saldırılar gerçekleştiren bu müfrezeye karşı, ancak yedi ay sonra, 1919 Eylül’ünde iki topçu bataryası ile takviye edilmiş bir İngiliz ve bir Fransız taburu harekete geçirilecek, Gürlevik mevkiinde mevzilenen Kara Hasan müfrezesi bu kuvvete şiddetle karşılık vererek Dört Yol’a çekilmeye mecbur edecekti. Bu olaydan sonra halk Kara Hasan’a “Kara Hasan Paşa” demeye başlamıştır⁹⁶.

1918 yılı işgalin genişlemesiyle son bulmuştur. Böylelikle işgalciler Kilikya’da ulaşabilecekleri en uç noktalara asker yerleştirmeye başlamışlardı. Adana Valiliği, 31 Aralık 1918 itibarıyla Pozantı ve Beledimedik’in Fransızlarca işgal edildiğini İstanbul’a rapor etmişti: “Fransız kuva-yı işgalîyesi 30 Kanunievvel’de [30 Aralık’ta] Pozantı ve Beledimedik ile havalisini işgal edecektir. Berâ-yı malumâtı maruzdur” Vali Nâzım⁹⁷.

İşgale Tepkiler ve Kilikyalılar Cemiyeti

Henüz kapatılmamış olan Meclis-i Mebusân’da Çukurova’nın işgaline ilişkin duyurular üzerine bölge milletvekilleri harekete geçmişti. 25 Ocak 1919 tarihinde İçel mebusu (Hafız) Mehmed Emin (İnankur) ve Maraş mebusu Abdülkadir (Emirmahmutoğlu) imzasıyla İtilaf devletleri birliklerinin Adana’yı işgal edecekleri duyurunun alındığını ve Mütareke koşullarına aykırı olan bu durumun doğru olup olmadığını

93 DH.EUM. 5.Şb. 77/5-12, 25 Kanunievvel 1334/25 Aralık 1918.

94 DH.KMS. 50/45-1, 19 Mart 1335/19 Mart 1919.

95 DH.EUM.2.Şb. 66/48, 15 Cemaziyülevvel 1337/16 Şubat 1919.

96 *Güney Cephesi...*, s. 63.

97 DH.ŞFR. 608/61, 31 Kanunievvel 1334/31 Aralık 1918.

hükûmete soran bir önerge verildi. Ancak olan olmuş, Adana Vilâyeti'nin tamamına yayılan işgal çoktan başlamıştı. Milletvekillerinin hükûmet nezdindeki beyhude çabası da karşılıksız kalacaktı.

İşgalin kesinleşmesi üzerine, 21 Aralık 1918'de İstanbul'da, kurucularının çoğunluğu büyük toprak sahibi eşraftan olan Kilikyalılar Cemiyeti kuruldu. Cemiyet'in kurucu üyeleri eski Ayân Meclisi Reisi Menemencizâde Rıfat Bey, eski Hariciye Nâzırı Menemencizâde Nâbi Bey, eski Nafia Nâzırı Ali Münif (Yeğenağa) Bey, eski Antep Mebusu Ali Cenani Bey, eski İçel Mebusu Hafız Mehmed Emin Bey, eski Maraş Mebusu Abdulkadir Bey, Temyiz Mahkemesi Hukuk Dairesi Reisi Evliyazâde Hacı Evliya, Şûra-yı Devlet azasından Tarsuslu Mısırlızâde Seyfeddin Bey ve Beyoğlu Belediye Dairesi Müdürü Ramazanoğlu Saffet Bey idi. Cemiyet'in başkanlığına ise Menemencizâde Rıfat Bey seçilmişti⁹⁸. Nizamnâmesinde göre Cemiyet, "Kilikya nâm-ı kadimi altında bulunan Adana ve mülhakatı ile İçel ve Maraş sancaklarında ve buralara mücavir olan Ayıntab Sancağı ile İskenderun, Antakya, Belen ve Reyhaniye kazalarında nüfus-ı umumiyenin yüzde doksanını mütevaciz bir ekseriyet teşkil eden Türkleri temsil etmek ve mahallerin efkâr ve âmâl-i ekseriyete tevfikân kema-kân Devlet-i Osmaniye'ye merbutiyetlerini teyid için dâhilen ve hâricen lâzım gelen teşebbüsât ve neşriyat ve mesaide bulunmak üzere Dersaadet'te..." teşkil edilmişti. Ayrıca, her ne kadar İstanbul'da kurulmuş ve merkezi burası ise de Cemiyet'in adı geçen merkezlerde birer şube açacağı da kaydedilmişti⁹⁹. Bu çerçevede Adana'da da faaliyet göstermek istediğini, Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye-i Vilâyât kaleminden Adana Vilâyeti'ne gönderilen 25 Aralık 1918 tarihli yazısından anlıyoruz. Yazıda cemiyetin Adana'da şube açmak istediğinde bu isteğe Cemiyetler Kanunu çerçevesinde uygun işlem yapılması istenmiştir¹⁰⁰. Ancak bu cemiyet Adana'da hiç faaliyet gösteremeyecektir. Bunda Fransız idaresinin kararlılığı kadar, bu cemiyetin Adana'daki yerel direnişle ilişkilene-memesi de rol oynayacaktır.

98 Yusuf Ayhan, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, Adana, 1963, s. 15; İzzet Öztoprak. "Adana ve Çevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VIII/22 (1991), ss. 121-122.

99 Öztoprak. "Adana ve...", s. 122.

100 DH.İ.EUM. 19/1, 25 Kanunievvel 1334/25 Aralık 1918.

FRANSIZ İDARESİNİN OLUŞUMU VE BÖLGEYE YERLEŞMESİ

General Hamelin, işgalin başlangıcında Kilikya yönetimini İtilaf devletleri adına Yarbay Romieu'ya teslim etti. Albay Brémond 1 Şubat 1919'da Adana'ya geldiğinde idareyi Yarbay Romieu'dan devraldı. Albay Brémond, Doğu Lejyonu'nda görev yapan askerî tabip Roland'ı halk sağlığından ve halkla ilişkilerden sorumlu yardımcısı yaptı. Roland'ın Ermenilerle ilişkisi çok iyiydi ve esasen “halkla ilişkiler”den anlaşılan, o an için sadece Ermeni toplumu ile ilişkileri sağlamaktan ibaretti¹.

Ortadoğu'daki Britanya Yönetimi 19 Ocak 1919 tarihinde ve 20 Şubat'ta birincisine ekli birer genelge yayınlarak, işgal altındaki bölgelerin nasıl yönetileceğini ilan etmiştir. Buna göre, İskenderun ile Payas arasındaki fiilî sınırın kuzeyinde kalan ve Kilikya'yı da içine alan bölge, 1918 *Modus Vivendi*'sine uygun şekilde “İşgal Altındaki Düşman Toprakları” şeklinde tanımlanmıştı. Böylelikle sadece işgal edilmekle kalmayıp doğrudan kendi manda idareleri altına aldıkları Suriye ve Irak'tan farklı olarak bu topraklar “Osmanlı toprağı” olarak tanınmakla birlikte, Mütareke'ye aykırı olarak oraların “işgal altında” olduğu da resmen ilan ediliyordu. Bu genelgeyle, Silifke Kazası hariç olmak üzere “İşgal Altındaki Düşman Toprakları”nın yöneticiliğine de resmen Fransız Albay Brémond atandı². Mülkî idare işleri

1 Redan, *La Cilicie...*, s. 76.

2 Bu genelge, Fransız hükümetinin Albay Brémond'u Kilikya'ya “Baş Administratör” olarak atandığını bildiren 2 Aralık 1918 tarih ve 92189/11 sayılı kararına dayanmaktadır. Brémond, 23 Ocak 1919'da Hayfa'da General Allenby'den görev tebligatını almış ve Kilikya'ya hareket etmişti. 30 Ocak'ta Mersin'e inen Brémond, 1 Şubat'ta Adana'da görevine başladı (bkz. Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 8-9).

Osmanlı memurları aracılığıyla yürütülecekti. Ancak idarî görevlere atanan memurların Britanya Yüksek Komiserliğince onaylanması koşulu getirilmişti³. Bu yeni fiilî durum Osmanlı yazışmalarına da yansımıştır. Valiliğin Dahiliye Nezâreti'ne yazdığına göre, Albay Brémond, General Allenby tarafından “Kilikya umûr ve muamelâtını tedvir ve kontrole memur edildiği”ni ve padişah emriyle gerçekleşen memur atamaları ile Allenby'nin kabul ettikleri haricinde kimsenin kendisi dışında istihdam edilmeyeceğini bildirmişti⁴. Albay Brémond, Adana Valiliği nezdinde artık “Kilikya Vâli-i Umumisi” ünvanını taşıırken⁵, Yarbay Romieu da “İşgal Kuvvetleri Kumandanı” olarak anılıyordu. Brémond, görevi alır almaz Vali Nâzım Bey'i ziyaret etmiş, işgali tebliğle birlikte şehirdeki İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin derhal Silifke'ye ihracını istemişti. Bu kişiler İsmail Safa (Özler), Muhtar Fikri, Küçük Mustafa ve Zamir (Damar Arıkoğlu) beylerdi⁶.

Yarbay Romieu bu ünvanla Adana valisine, Adana Posta ve Telgraf Başmüdürüne, Osmanlı ordusu irtibat subayı Binbaşı Tevfik Bey'e⁷ ve Adana tren garının komutanı olan İngiliz Binbaşı Gunn'a, bundan böyle bütün telgrafların şifresiz gönderileceğini, telgraflar gönderilmeden önce sansüre tabi tutulacağını ve bu emirlerin yerine getirilmesi için, gar komutanı İngiliz Binbaşı Gunn ve yardımcısı Azadyan'ın istasyona gelen ve giden bütün telgrafları sansürleyeceğini; Osmanlı kara kuvvetlerinden ve demiryolu idaresinden gelen bütün telgrafla-

3 Redan, *La Cilicie...*, ss. 76-77.

4 DH.ŞFR. 613/37, 3 Şubat 1335/3 Şubat 1919.

5 DH.ŞFR. 613/79, 5 Şubat 1335/5 Şubat 1919.

6 Bu kişilerden bazıları, Silifke'de durmayıp İstanbul'a geçmiş ve 1919 yılının Mayıs ayına kadar İstanbul'da kalmışlardı. Dahiliye Nezâreti'nin “gizli” damgalı bir yazısından İsmail Safa, Muhtar, Doktor Eşref, Küçük Mustafa beylerin hükûmetçe İstanbul'da izlendiği (“tarassut altına alındırıldığı”) anlaşılmaktadır. Bu kişiler İstanbul'daki Kilikya Cemiyeti'ni kuranlar arasındadır (bkz. DH.KMS. 10 Mayıs 1335/10 Mayıs 1919).

7 Binbaşı Tevfik Bey, işgal kuvvetleri nezdinde irtibat subayı olarak bırakılmıştı. Buna mukabil Adana'daki durum hakkında hükûmete rapor vermeye ve Adana'da giderek kötüleşen durumu bildirmeye devam etmiştir. Bunun üzerine ondan kuşkulanan İngilizler, 1919 Temmuz'unda “birtakım hadisata sebebiyet vereceği endişesiyle” Tevfik Bey'in Adana'dan çekilmesini istemiştir (HR.TO. 609/40, 5 Temmuz 1919).

rın da ayrıca sansürleneceğini; giden telgrafların ön sansürden geçerek işgal komutanının mührünü taşımayan telgrafların gönderilmesini engellemek amacıyla sivil postaneye bir işgal komutanlığı memuru yerleştirileceğini bildirdi⁸. Mütefiklerin denetimi dışında kalan Osmanlı jandarması terhis edilecek; yeterli görülmeyen Osmanlı memurları görevden alınabilecek ve Ermeni malları derhal iade edilecekti⁹.

20 Ocak 1919'da Fransa Savaş Bakanlığı, General Hamelin'in tavsiyesiyle, çoğunluğu Ermenilerden oluşan ve o ana kadar işgale katılan en büyük kuvvet olan Doğu Lejyonu'nu Ermeni Lejyonu (*Légion Arménienne*) ve Suriye Lejyonu (*Légion Syrienne*) şeklinde ikiye ayırdı. Lejyonun Kilikya'da görev yapan kısmı Ermeni taburlarından, Suriye'de görev yapanlar ise Suriye taburlarından oluşacaktı. O arada gönüllülerin Kilikya Ermeni Lejyonu'na yazılabileceğine dair ek bir karar da alındı¹⁰. Bundan sonra bu birlik için "Doğu Lejyonu" ünvanı kaldırılacak ve birliğin Kilikya'da faaliyette olan kısmı için "Ermeni Lejyonu" ünvanı kullanılacaktı. Lejyona "Ermeni" adının verilmesi, Ermeni Ulusal Delegasyonu'nu memnun etmiş ve daha önce lejyonun kurulmasında önemli rol oynamış olan delegasyon başkanı Boghos Nubar Paşa, bu memnuniyeti Fransa Dışişleri Bakanlığına bildirmişti¹¹.

Albay Brémond ve maiyetinin Adana mülkî idaresini tamamen kontrol edecek biçimde, vilâyet dairesine ve polis bürolarına yerleşmesi tepki yarattı. Brémond Adana'da ayrıca bir askerî mahkeme kurmaya kalkıştı¹². Osmanlı hükûmetinin gerçek anlamda hükûmet edebileceği alan çoktan Torosların kuzeyiyle sınırlanmıştı ve kendi memurları eliyle idare edebileceği tam egemenlik sahası aslında Ulukışla'dan itibaren başlamaktaydı¹³. Bunu, ayrıca zaman zaman Konya Vilâyeti'nin Adana işlerine karışmasından da anlıyoruz. İstanbul hükûmeti ise bölge-

8 HR.SYS. 2557/2, 6 Şubat 1335/6 Şubat 1919.

9 Redan, *La Cilicie...*, s. 77.

10 Palabıyık, "The Establishment...", ss. 107-108.

11 Palabıyık, "The Establishment...", s. 108.

12 DH.EUM.5.Şb. 82/49, 13 Mart 1335/13 Mart 1919.

13 DH.EUM.5.Şb. 82/44, 7 Şubat 1335/7 Şubat 1919.

den gelen ve vilâyetin fiilî işgalinin somut tezahürlerini yansıtan bütün haber ve yazışmalara karşı, durumu idare etmekten (“idare-i maslahattan”) başka bir tavsiyede bulunamamaktaydı. Nâzır vekili imzasıyla Dahiliye Nezâreti’nden Adana’ya yazılan bir yazıda “Hariciye Nezâreti’ne yazıldığı gibi durumun nezâketine uygun olarak yönetim işlerinde olgunlukla çaba harcanması zorunludur”¹⁴ deniliyordu. Nâzır vekili, Adana Valiliği’nin durumun nezâketini yansıtan bir başka yazısına verdiği diğer bir cevapta, bir yandan Adana’nın Osmanlı egemenliğinden tamamen koparılmasına yönelik ve Osmanlı egemenliğine karşı yapılacak her türlü saldırının direniş gösterilmeden kabul edilmemesinin ve bu tür girişimlerin engellenmesi gereğinin altını çizerken, bir yandan da bu yapılırken devlete siyasi bir maliyet çıkarılmaması gerektiğini ve Adana’daki işgal girişiminin vilâyete el koymasına yol açacak girişimlerden de kaçınılmasını istiyordu¹⁵. Hükûmetin denediği son çare ise, İstanbul’daki İtilaf Devletleri Başkumandanlığı üzerinden, Kilikya’da Osmanlı yönetim şeklinin ve taksimatının eskisi gibi sürdürülmesi yolunda, Albay Brémond’a emir verilmesini sağlamaktan ibaret kaldı¹⁶. O arada Torosların kuzeyindeki Türk askeri tertiplenmesi de yeniden ele alındı ve 12. Kolordu’ya bağlı 11. Tümen de, 22 Nisan’dan itibaren Konya’daki 20. Kolordu’nun emrine verildi¹⁷. Hükûmetin, müttefiklerin Torosları aşarak işgali genişletme ihtimaline karşılık yapabildiği ancak bundan ibaretti.

14 “Hariciye Nezâreti’ne yazılan ve vaziyet ve ahvalin nezâketiyle mütenasib olarak idare-i umûra hasâfetkârâne bezl-i makderet olunması muntazırdır” (DH.ŞFR. 96/124, 9 Şubat 1335/9 Şubat 1919).

15 “...[H]akimiyetimize karşı vuku bulacak her taarruzun bilâ-mukavemet tabian kabul edilmeyerek mümkün olduğu derecede kavlen ve fiilen mümanaatda bulunulması ve fakat devletin başına bir gail-i siyasiye ihdas edilmesine ve Adana’daki müdahaleün tasdirine meydan bırakılmaması hasafet-i idariyenizden matlub[dur]” (DH.ŞFR. 96/128, 25 Şubat 1335/25 Şubat 1919).

16 DHEUM.5.Şb. 79/17, 6 Mart 1335/6 Mart 1919. Buna karşılık Albay Brémond görevinin işgal bölgesini Osmanlı memurlarının “aracılığıyla” yönetmek olduğunu söyler. Ona göre bütün işlemleri Osmanlı hukukuna uygundu ve siyasi durumun elverdiği ölçüde İstanbul’dan onaylatmadan hiçbir iş yapmamıştı (Brémond, *Cilicî en 1919-1920...*, s. 10).

17 *Güney Cephesi...*, s. 42.

Fransızlar yönetime el koyarken, vilâyetteki Osmanlı idaresinin en-
dişeleri de artıyordu. Bilhassa Fransız ordu birlikleri içindeki Ermeni
askerlerin mevcudiyeti ciddi bir endişe kaynağıydı. Adana Vali Veki-
li'nin daha önce 11 Ocak 1919'da Dahiliye Nezâreti'ne yazdığı yazıda
bu endişe açıkça belirtilir. Vali Vekili'ne göre Adana Vilâyeti'ni İtilaf
devletleri adına işgal eden Fransız kuvvetleri askerinin büyük bölümü-
nün Fransız üniforması giymiş yerli Ermenilerden teşekkül etmekte-
dir ve bu güç, kontrol edilemezse intikam almak için her türlü eza'yı
yapabilecektir. Bu askerler sıradan Fransız askeri içinde bulunduğu
için sorun çıkarmaktan çekinmeyecektir. Bu yüzden Vali Vekili Nâzım
Bey, Adana'ya gelen General Allenby'den bu askerlerin tamamen çe-
kilmesini ve yerlerine "halis" İngiliz veya Fransız askerinin getirilme-
sini istemişti. Ayrıca Nâzım Bey, Dahiliye Nâzırı'ndan da İstanbul'da
bulunan İngiliz ve Fransız temsilcileri nezdinde bu yolda istekte bu-
lunmasını talep etmişti¹⁸. Yani Adana Vilâyet yönetimi, eğer Ermeni
askerler tamamen çekilirse, İngiliz ve Fransız işgaline şimdilik razı gibi
görünmektedir.

Bütün kabalığına ve saldırganlığına karşılık Fransız işgal yönetimi
kendisini Kilikya'da hâlâ güçsüz hissediyordu. Bu yüzden İngilizle-
rin destek tekliflerini geri çevirmediler. Birleşik Krallık hükûmeti, her
ne kadar Kilikya'yı Fransızlara bırakmış gibi görünse de, gayet nâzik
ima ve jestlerle işbirliğini teyit ediyor ve Fransızların buradaki güç-
süzlüğünden yararlanarak müdahil olmaya can atıyordu. Zira Bağdat
demiryolunun en önemli geçitleri olan Toros ve Amanos tünellerinin
emniyeti, kendi Hindistan yollarının ve Irak'taki manda idarelerinin
güvenliği için eşsiz bir stratejik önem taşımaktaydı. Britanya işgal kuv-
vetleri, Maraş'ta bir Hint Süvari Alayı, Antep'te 3. Süvari Tugayı, Ur-
fa'da 51. Tümen'e bağlı bir tabur olmak üzere zayıf bir konuşlanma
sağlamıştı¹⁹. Kilikya'daki Fransız askerî yığınağı da henüz çok kuvvetli
değildi. Bu yüzden, General Allenby Kilikya'daki yetersiz Fransız as-
kerî yığınağını takviye etmek amacıyla, General Leslie komutasında
ve biri İngiliz, üçü Hintli 4 piyade ve 1 Hint süvari alayından oluşan

18 DH.KMS. 49/85-3, 11 Kanunusani 1335/11 Ocak 1919.

19 *Güney Cephesi...*, s. 43.

19. Hint Piyade Tugayı'nı Kilikya'ya gönderdi. Böylelikle Kilikya'daki Fransız Yakınoğu birliklerinin bağlı olduğu 21. Fransız Kolordusu ile Britanya 19. Hint Tugayı yer değiştirmeye başlıyordu. 18 Şubat'ta başlayan bu intikal ve yer değiştirme harekâtı 16 Mart 1919'de tamamlandı. Bu harekât çerçevesinde Ermeni Lejyonu taburları Adana'da toplandı ve Kilikya'da bırakılmalarına karşın bu taburların Mersin ve Ceyhan'daki etkin rolleri sonlandırıldı. Ermeni Lejyonu'na komuta eden Yarbay Romieu, bu değişiklik çerçevesinde 19. Tugay komutanı General W. S. Leslie'nin emrine girecekti²⁰.

Genel karargâh bu kararı almışken, işgalin sıkışması ve Ermeni askerlerin Adana'daki varlığı Adana'da gerilimi arttırdı. Bu durum Şubat ayı içinde Adana'da protesto gösterilerine yol açtı. 19, 20 ve 21 Şubat 1919'da birkaç kez teşebbüs edilen en güçlü gösteriler yapıldı ve bu bir ayaklanmaya dönüştü. Albay Brémond bu kalkışmadan, kışkırtıcı hiçbir faaliyeti olmamasına rağmen el altından bu ayaklanmayı tertiplediğini düşündüğü Yarbay Haşim Bey'i sorumlu tuttu. Zira Fransız idaresinin iddiasına göre ayaklanma, Haşim Bey'in bir işaretiyle başlamıştı. Ancak Haşim Bey, ya Adana'daki Fransızlar karşısında kendisini zayıf görerek bu kalkışmayı sürdürmemiş ya da Britanya Kolordusu şehre ulaştığında şehrin bu ayaklanmayla harabe haline gelmesini göze alamadığı için bundan kaçınmıştı. Nitekim 21 Şubat'ta sükûneti sağlayan, şehirde devriye gezmeye başlayan Türk jandarması idi²¹.

General Leslie 15 Şubat'ta Adana'ya geldi. Bundan sonra Yarbay Romieu, kendi komutasındaki üç Ermeni taburuyla birlikte, bütün işgal kuvvetlerinin komutanı haline gelen General Leslie'nin emrine girdi. İngilizler ayrıca Toros ve Amanos tünellerinde çalışmak üzere silahlı ve taburlar halinde tertiplenmiş 6000 Hintli işçiyi de beraberlerinde getirmişlerdi. Bu sayede Ermeni Lejyonu'nun Toros yönündeki ileri karakolları Çiftehan istasyonuna kadar gidebildi. Burada görevli Türk posta memuru, bu işgali protesto etmişse de derhal buradan uzaklaştırılmıştı²². General Leslie, bölgedeki konuşlanmasını tamamlanırken

20 Gautherot, *La France...*, s. 186.

21 Redan, *La Cilicie...*, ss. 81-82.

22 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 10.

resmen sıkıyönetim ilan etmeyi de ihmal etmemiştir ve Mayıs ayına gelindiğinde Kilikya’da artık tam bir sükûnet hâkimdi²³. Askerî liderliği üstlenen General Leslie’nin, Fransız güçlerini takviye eden muazzam askerî yığınağı, henüz herhangi bir genel direnişe imkân bırakmıyordu. O arada istenmeyen Osmanlı memurları da değiştirilmişti.

Albay Brémond yönetimi, 1919 yılının Temmuz ayında Mondros Mütarekesi’nin dördüncü maddesini oldukça geniş yorumlayan bir kararname yayınlayarak Adana Bidayet Mahkemesi savcılığına gönderdi. Dördüncü madde İtilaf devletleri ordusuna mensup savaş esirleri ile Ermeni esir ve tutuklularının İstanbul’da toplanmasını ve İtilaf devletleri mümessillerine teslim edilmesini hükme bağlamıştı. Brémond’un Temmuz kararnamesi ise, savaş esirlerinden olmadıkları halde İtilaf devletlerinin sivil uyruklarından olan adi suç zanlı ve tutuklularının da aynı hüküm çerçevesinde işlem göreceğini savcılığa bildirdi²⁴. Böylelikle Adana’daki işgal idaresi yürütme yetkilerini kendi üzerinde toplamakla yetinmiyor ve yargı işlerine de karışmaya başlıyordu. Brémond, daha Mart ayında “yozlaşmış” olduğu iddiasıyla Başsavcı Ali Murtaza Bey’i İstanbul’a göndermiş ve yerine İstanbul’dan gelen Said Bey’in atanmasını sağlamıştı. Ayrıca Başkumandanlık emriyle, kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte lağvedilen ticaret mahkemelerinin yeniden açılmasını ve başkanlıklarına Osmanlı uyruğu Rum yargıçların atanmasını sağladı²⁵. Brémond’un ifadesine göre, müttefiklerin Kilikya’daki politikası, Osmanlı idarî aygıtını müttefiklerin tercih ettiği memurlar eliyle yeniden teşkil etmek ve onları olabilecek en yüksek düzeyde kontrol altında tutmak, özellikle işgal birliklerinin güvenliğini sağlamak ve malî denetimi ele geçirmek, ayrıca jandarma ve polisi kendi denetimleri altında yeniden teşkilatlandırmaktı²⁶. Buna paralel olarak Fransız idaresi, mahkemelere yansıyan mülkiyet davalarında hakemlik yapmak üzere “Tesviye-i Mesalih Komisyonu” adıyla bir komisyon kurmuştu. O sırada Sis Sancağı’nda görevli bulunan Recep

23 Redan, *La Cilicie...*, s. 83.

24 HR.HMŞ.İŞO. 125/14, 18 Temmuz 1335/18 Temmuz 1919.

25 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 18.

26 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 16.

Dalkır, bu girişimi Türklere ait toprakları müsadere etmek amacıyla Ermeni yerleşimcilerin lehine mahkemelere yönelik bir müdahale olarak nitelendirmiş ve protesto etmişti. Komisyon Ermenilere ait olup Tehcir'i tâkiben icra kanalıyla ve arttırma-eksiltme mevzuatına göre satılan taşınmazları Ermenilere iade etmek yönünde çok sayıda karar vermişti. Kozan, Feke, Kadirli ve Haruniye'deki Müslüman halk bu komisyonun kararlarına direnecekti²⁷.

Öte yandan İstanbul hükûmeti, işgal meselesiyle boğuşan vilâyet idaresini kendi başına bırakmıştı. Direnilmesini istemekle birlikte kendileri hiçbir şey yapmayacak; ayrıca direnişin sonuçlarından İstanbul'un sorumlu tutulmasına da meydan verilmeyecekti. Öte yandan İstanbul hükûmetinin kendisini seyirci konumda tuttuğu bu işgal ortamında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Adana'da yeniden faaliyetine dönebileceğine ilişkin kuşkuların hükûmetçe soruşturulması da ihmal edilmiyordu²⁸. Hükûmet kuşkulanmakta haksız değildi. Zira ilk işaretleri 1919 yılının Mart ayında açığa çıkan yerel direniş odakları oluşmaktaydı. Terhis veya tayin edildiği halde Adana havalisini terk etmeyen askeri personel bu direnişin örgütlenmesinin esas aktörleriydi. Fransız Sefareti'nin, Adana jandarma alayından açığa alınan bir yüzbaşının başına topladığı kuvvetle Adana'ya hücum etmeyi planladığına ilişkin duyumunun Adana Vilâyeti'nden sorulmasından anlaşılabacağı gibi,²⁹ bu gibi münferit girişimler giderek daha belirgin hale gelmeye başlamıştı. Bir Fransız gözlemcisinin sözleriyle, Nihat Paşa'nın milis gücü kurmaya yönelik girişimleri, Vali vekili Nâzım Bey ile bölgedeki şehir ve kasabalarda örgütlenen Osmanlı memurları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı taşra grupları ile Vilâyet Jandarma Alayı'nın kumandanı Haşım Bey'in oluşturduğu gruplar geleceğin direnişinin nüvesini oluşturacaktı³⁰.

27 Recep Dalkır, *Yığıtlık Günleri: Milli Mücadelede Çukurova*. İstanbul, 1961: T.T. Postası Matbaası, ss. 21, 41, 64-67; Ahmet Cevdet Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları*, Adana, 1975, ss. 175-177.

28 DH.ŞFR. 97/65, 7 Mart 1335/7 Mart 1919.

29 DH.KMS. 50/45-3, 24 Mart 1335/24 Mart 1919.

30 Redan, *La Cilicie...*, s. 78.

Adana'dan ayrılmadan önce Mustafa Kemal Paşa'nın ve Ali Fuad Paşa'nın talimatlarıyla, Kilikya'daki birliklere ait büyük miktarlarda silah ve mühimmat gizli şekilde depolanmıştı. Ali Fuad Paşa, Kilikya'dan ayrılmadan önce jandarma kadrosunu subay, er, silâh ve teçhizatça ikmal ettiğini ve işgal emri vukuunda Kilikya'nın önemli yerlerinde “mukavemet yuvaları” hazırlattığını söyler³¹. Mustafa Kemal Paşa da, Sivas Kongresi sırasında Adana'dan gelen temsilcilere bu “yuvalara” ilişkin bilgiyi aktarmış ve gizlenmiş silah ve mühimmattan yararlanmaları emrini vermişti³². Fransızların fevkalâde şüphelendikleri Yarbay Haşım Bey de, Ali Fuad Paşa'nın “ikmal ettiği” düzeneğin en önemli parçası, belki de ilk yöneticisiydi.

O arada 21. Kolordu'yla yer değiştirecek ve İngilizlerin takviyesine eşlik edecek Fransız birliklerinin bölgeye intikali de oldukça gecikmeli olarak gerçekleşiyordu. Bölgenin tam anlamıyla işgali için gereken ve Mareşal Foch tarafından öngörülen 32 piyade taburu, 20 süvari taburu ve 14 topçu bataryası, 1919 yılının Nisan ayına kadar bölgeye getirilemedi. Ayrıca buraya getirilen birlikler de Fransız kamuoyunun tepkisini çekmemek için büyük oranda Kuzey Afrikalı sömürge birliklerinden oluşturulmuştu. Böylelikle General Gouraud'nun komutası altında, Suriye de dahil, bütün bölgede toplanan kuvvet 1919 Nisan'ında 4 tümene ve toplamda 80.000 kişiye ulaştı. Ne var ki Senatör Bérard'ın raporuna göre Kilikya'nın işgali için aslında daha 40.000 askere daha ihtiyaç vardı. Aynı senatör giderek artan işgal masrafları karşısında, sahanın ne zaman istikrara kavuşacağını ve masrafların ne zaman azalacağını General Gouraud'ya sorduğunda General, Türklerle hayranlık verici bir barışa doğru ilerlediklerini, bundan sonra masrafların yarıya ineceği cevabını almıştı. Ancak masraflar daha fazla azaltılamazdı. Zira bölgenin “kalkınması” ve eğitim için, sınırlardaki tahkimatlar ve İskenderun limanının askerî bir üsse dönüştürülmesi için bu harcamalarda devamlılık gerekiyordu. Üstelik General'e göre “Fırat demiryolu”nun inşası da gerekmektedir³³. Fransız hayalgücü-

31 Cebesoy, *Millî Mücadele...*, s. 46.

32 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, ss. 32-33.

33 Delbec, *Les Cahiers...*, ss. 17-18.

nün ve projelerinin bölgesel gerçeklikle pek uyumlu olmadığı kısa bir süre içinde anlaşılacaktı. General Gouroud, Suriye’de bir tür Hindistan’lı Lord Curzon rolüne soyunmuştu.

O arada General Leslie, Şubat’taki olaylardan sorumlu tutulan Yarbay Haşim Bey’in tutuklanarak Suriye’deki bir esir kampına gönderilmesini istemiş, Brémond da bu emre uyararak Haşim Bey’i tutuklayıp Beyrut’a göndermişti. Haşim Bey, halk ayaklanmalarında kullanılmak üzere silah ve mühimmat depolamak ve saklamakla suçlanıyordu. Ayrıca diğer vilâyetlerle serbestçe haberleşme imkânları vardı. Müttefikler bu faaliyetlerin önünü kesmek için, Yarbay’ın bertaraf edilmesini zorunlu görmekteydi. Vali Vekili Nâzım Bey ise Haşim Bey’i yerinde bıraktırmaya çalıştı ve İstanbul’dan Haşim Bey’in Suriye’ye gönderilmesini engellenmesini istedi³⁴. Ancak bu teşebbüsünde başarılı olamayacaktı. Jandarma alayının komutası Albay Brémond tarafından Fransız Kurmay Yüzbaşı Luppé’ye verildi³⁵. Adana Jandarma Alayı’nın kontrolü artık tamamen Fransızların eline geçmişti. 24 Nisan’da Yüzbaşı Luppé “Jandarma Müfettişi” olarak resmen atandı ve yılın sonuna kadar 2.200’ü Müslüman 500’ü Ermeni olmak üzere 2.700 kişilik 4 taburlu bir yeni alay oluşturularak Jandarma Alayı “karma” hale getirildi. Her bölüğün başında genellikle bir Ermeni subay bulunuyordu³⁶. Brémond daha da ileri giderek, Adana’daki vilâyet idaresindeki polis teşkilâtını lağvetmiş ve kendi idaresinde olmak üzere yeni bir Polis Müdürlüğü teşkil etmişti³⁷. Zira bazı polislerin Kuvay-ı Milliye lehine istihbarat işlerinde çalıştığı öğrenilmişti. Adana Polis Müdürlüğü’nde toplanan istihbarat, Karaisalı üzerinden Pozantı’ya, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi ve *Yeni Adana Gazetesi* sahibi Ahmed Rezmi Bey’e iletiliyordu. Albay Brémond, bunu önlemek ve polis teşkilâtını gözetim altında tutmak amacıyla Ermeni komitesinden Dikran Efendi ile Porsomyan Vahan Efendi’yi polis müdürü yardımcısı olarak tayin etmiş-

34 DH.ŞFR. 619/94, 8 Mart 1335/8 Mart 1919.

35 DH.KMS. 50/37, 8 Mart 1335/8 Mart 1919.

36 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 17.

37 DH.EUM.AYŞ. 7/87-18, 5 Mart 1335/5 Mart 1919

ti³⁸. Brémond'un niyeti Vahan Efendi'yi polis müdürü yapmaktı. Ancak O sırada valilik makamına vekâlet eden Esad Bey, erken davranıp buna engel olmuş ve eski kaymakamlardan Hilmi Bey'i ikna ederek bu göreve atanmasını sağlamıştı³⁹. Brémond, bununla da kalmayıp vilâyetteki memurların üçte birini işten çıkardı ve onları İstanbul'a gönderdi⁴⁰. Böylelikle Vali Nâzım Bey'i yalnız bırakmak istiyordu. Sancaklardaki Osmanlı mutasarrıfları yerinde bırakılmış, ancak her birinin yanına bir "Fransız askerî mutasarrıfı" yerleştirilmişti⁴¹. Öte yandan Albay Brémond bütün yazışmaları artık "Adana Başad-ministratörü" olarak imzalıyordu. Yarbay Haşim Bey sürülüp etkisizleştirildikten, Vali Nazım Bey de yalnızlaştırıldıktan sonra, Fransızlar 3 Mart'ta bir baskın operasyonu düzenleyerek gizli silah ve mühimmat depolarını ele geçirdi ve köylülere dağıtılan silahların peşine düştü⁴². 28 Nisan'da Albay Brémond, halkın 24 saat içinde bütün silahlarını teslim etmesini öngören bir emir yayınladı. Ancak bu emir beklenen etkiyi yaratmadı⁴³.

Nâzım Bey'in Vilâyetin İşgal Altındaki Durumuna İlişkin Girişimleri

1919 yılının ilk aylarında, Mondros Mütarekesi hükümlerini aşacak biçimde işgal bölgeleri genişlemiş ve beklenen işgalci kuvvetlerin yerini başkaları almıştı. Bu durum karşısında Vali Nâzım bey, "arazi-i meşguledeki tahavvülât dolayısıyla" (işgal edilen arazideki değişiklikler nedeniyle) vilâyet idaresinin yeniden düzenlendiğini Nezârete duyurdu. Buna göre vilâyet sınırları, "Osmanlı devletinin işgal altındaki ku-

38 "İşgal Günlerinde İstihbarat Teşkilatı Nasıl Çalışırdı?", *Yeni Adana Gazetesi*, 5 Ocak 1959. Akt. M. Fatih Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş Bayramı ve Çukurova Millî Mücadele Hatıraları*, cilt I. Adana, 2016: Çukurova Fuarcılık Yayını, ss. 107-108.

39 Esat Bey, *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi...*, ss. 69-70.

40 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 17-18.

41 Redan, *La Cilicie...*, s. 82.

42 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 16.

43 Kasım Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*. İstanbul, 1963: Berksoy Matbaası, s. 20.

zey bölgesi” (*Devlet-i Âliyye arazi-i meşgule-i şimaliyesi*) ve “Osmanlı devletinin işgal altındaki batı bölgesi” (*Devlet-i Âliyye arazi-i meşgule-i garbiyesi*) şeklinde ikiye ayrılarak muhafaza edilmekteydi. “İşgal altındaki Batı bölgesi” Silifke ve İçel sancaklarından oluşuyordu. Böylelikle halihazır durumda bu toprakların hukuken Osmanlı egemenlik alanı içinde kaldığının altı çizilmekte ve kendi iş ve işlemlerinin meşruiyeti bakımından bu işgalin, manda olarak ayrılmış sahalardan farklı bir niteliği olduğu vurgulanmaktaydı. Buna göre “işgal edilmiş kuzey Osmanlı topraklarının”, yani Adana Vilâyeti’nin batı sınırı Mersin Kazası sınırında, doğu sınırı ise Islahiye ile Kilis kazaları hududunda bitiyor ve bu bölgedeki işgal idaresinin Albay Brémond’un elinde olduğu tebliğ ediliyordu. Bu arazide Osmanlı egemenliğinin sona ermemiş olduğu varsayılarak, Brémond’un bu idareyi Türk hükûmet memurları eliyle yürüteceği bildirilmekle birlikte vilâyet, ateşkes hükümleri hilafına Osmanlı hükûmetine dikte ettirilmiş işgal idaresi usullerini de benimsemek durumundaydı. Buna göre, 1) iş ve işlemlerinden memnun kalınmayan Osmanlı memurları, işgal idaresince “Karargâh-ı Umumî”ye doğrudan başvurulup görüşülerek azledilebilecek; 2) işgal idaresi yöneticisinin emri altında görev alacak subaylar “Karargâh-ı Umumî”nin izni alınarak istihdam edilecek; 3) işgal idaresi yöneticisine askerî destek Kilikya’daki işgal kuvvetleri kumandanına başvurularak sağlanacak; 4) her ne kadar işgal edilmiş bölgede Türk mülkî idaresi görev yapacaksa da, bu görevi “çöl kumandanının nezâreti tahtında” ifa edecek; 5) bu “çöl kumandanı” gereken memurların tayinini ve buna ilişkin emirleri Türk memurlara tebliğ edecek ve Albay Brémond’la aynı yetkileri haiz bulunacaktı. Burada “karargâh-ı Umumî”den kastedilen, Mısır’da bulunan Britanya Sefer Kuvveti Kumandanı ve Britanya Yüksek Komiseri General Allenby’nin karargâhı; “çöl kumandanı” ise karargâhı Halep’te bulunan “Çöl Süvari Kolorusu”nun kumandanı General Hamelin’in karargâhıydı. Nâzım Bey’in de belirttiği üzere, “Adana Vilâyeti Kilis’e kadar Fransız Hükümetince müntehip (seçilmiş) Miralay Bremon’un emrine terk olunmuştu” ve işbu Albay Brémond, “maiyetindeki zabitan vasıtasıyla her şube-i idarenin bilcümle muamelâtına müdahale etmeye başlamıştı” Vali Vekili

Nâzım Bey, bu olağanüstü şartlarda nasıl çalışacağını acilen Nezâretten sormaktaydı⁴⁴.

Bu tebligat, aynı zamanda, Adana ve çevresindeki işgal idaresinin genel yönetimini Mısır'a bağlamakla, bu bölgenin işgal ve yönetim işlerinin İstanbul'daki yüksek komiserlikler aracılığıyla yürütülmeyeceğini de kesin olarak karar altına almaktaydı. Adana Vilâyeti ve Kilikya, Anadolu'dan, Trakya'dan ve Osmanlı Doğu ve Karadeniz vilâyetlerinden ayrılmış ve Ortadoğu meselesinin bir parçası haline getirilmişti. Henüz manda yönetimi dışında bırakılmışsa da vilâyetin bu statüsü, Fransa'nın ileride bu bölgeyi ilhakını kolaylaştıracaktı.

Hiş kuşkusuz bu koşullar altında Türk mülkî idaresinin ve şeklen onun başında bulunan valinin eli kolu bağlanmış oluyordu. Buna karşılık Nâzım Bey, işgal koşullarında vilâyetteki Osmanlı egemenliğini güvence altında tutabileceği seçenekler aramaktan geri durmadı ve kendi ifadesiyle "imkân derecesinde mukavemet etmeye" çalıştı.

Bu çerçevede, Adana'daki Jandarma alayının tamamen Fransız kontrol ve idaresine girmesiyle önemi artan ve Niğde'ya bağlı olması nedeniyle işgal bölgeleri dışında kalan Ulukışla'daki garnizonun muhafazası ihtiyacı karşısında, Vali vekili Nâzım Bey, İstanbul'dan Ulukışla Jandarmasının kadro ve malzemesinin eksiklerinin giderilmesini istedi⁴⁵. Nâzım Bey burada tutunacak kuvveti, vilâyetin güvenliği için yegâne dayanak noktası olarak görmekte ve örneğin sansürden kaçınmak için telgrafları da Ulukışla çıkışlı olacak şekilde göndermekteydi. Bu mevkinin elde tutulmasının önemi daha sonra iyice ortaya çıkacaktır. Öte yandan, Adana İstanbul hükûmeti'nce kendi haline terk edilirken, hükûmet Nâzım Bey'in öngörüsüne uyarak kendi gerçek egemenlik sahasının başladığı Ulukışla'da gücünü bir şekilde tahkim etmeye çalışıyor ve bunun için müzakere ediyordu.

Nâzım Bey, durumun nezâketini defaatle hükûmete aktarmış ve bir anlamda İstanbul'u uyandırmaya çalışmıştır. Nâzım Bey, 17 Mart 1919'da Ulukışla'dan gönderdiği bir telgrafta, vilâyetin mukadderâtının yavaş yavaş Osmanlılık ve Türklükten uzaklaşacak şekilde ve va-

44 DH.ŞFR. 614/26, 8 Şubat 1335/8 Şubat 1919.

45 DH.ŞFR. 619/94, 8 Mart 1335/8 Mart 1919.

rolan bağların da kesilmesi suretiyle tecelli ettiğini, Fransızların bütün yönetim organlarını tek tek elde ederek ve birtakım kararnâmelerle nüfuzlarını yayarak memleket idaresini arzularına göre tesise devam ettiklerini, Vilâyet buna elinden geldiği kadar direnç göstermeye çalışsa da, İstanbul'dan gelen emirler çerçevesinde “bir gaile çıkarmamak için” olan bitene çaresizce baş eğdiğini yazıyor ve İstanbul hükûmetini yardıma çağırıyordu: Sadece memleketin mukadderatını siyaseten elinde bulunduran hükûmetin vatan için siyaset üretecek hizmetleri bu vilâyeti bir Ermenistan olmaktan veya Fransız veya İngiliz veya Amerika'nın sömürgesine dönüşmekten kurtarabilirdi. Gerçek durumu bütün açıklığıyla anlattığını ifade eden Vali Nâzım Bey, daha fazla bilgi vermesinin vilâyetin mevcut durumu müsait olmadığı için olanaksız bulunduğunu, idarî tasarruflara ilişkin birtakım acil istekleri yerine getirilmediği takdirde sorumluluğun kendisinden çıkacağını ve sorumluluğu askerî idareye tevdi etmeye mecbur kalacağını da telgrafla eklemekten kaçınmamıştı⁴⁶.

Fransızların Operasyonel Faaliyetleri

Daha önce Dörttyol, Tarsus, Ceyhan, Misis ve Osmaniye'yi işgal etmiş ve Bağdat demiryolunun kavşak noktasındaki Yenice'den itibaren hat boyunca, Toros tünelleri de dahil olmak üzere, Pozantı'ya kadar kuvvetlerini yaymış olan Fransızlar, böylelikle Çukurova'nın merkezini ve ana ulaşım hattını derhal kendi kontrolleri altına almış ve bu hattı dayanak yaparak kuzeye doğru ilerleme ve işgal planlarını devreye sokmuşlardı.

General Hamelin ve Fransa Cumhuriyeti'nin “Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri” unvanını taşıyan Georges-Picot, yürütülen operasyonları denetlemek üzere 3 Mart'ta Adana'ya geldiler⁴⁷.

Albay Brémond, generali ve Georges-Picot'nun Adana'da karşılamak üzere, ana caddeleri Fransız bayraklarıyla donattı. Bazı yerlerde Fransız bayraklarının yanına, üç renkli Kafkas Ermeni Cumhuriyeti bayrağı da çekilmişti. Bu görüntü Adana'da büyük öfke yarattı. Buna

⁴⁶ DH.ŞFR. 619/99, 17 Mart 1335/17 Mart 1919.

⁴⁷ Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 26.

karşılık vermek üzere Türk subaylarını resmî binalara ve okullara Osmanlı bayrağı çekmeye çağırınlar olduysa da, bunun yaratacağı gerilimin farkındalığıyla endişeyle bekleyen Fransız yönetimi bu girişime acilen müdahale etti⁴⁸. Mart'ın başında Kozan (Sis) Sancağı'na Yüzbaşı Taillardat, Cebel-i Bereket (Osmaniye) Sancağı'na Yüzbaşı André, Mersin Sancağı'na önce Kumandan André, ardından Yüzbaşı Coulet, Tarsus Sancağı'na Kumandan Coutilliére, Adana Sancağı'na da Albay Normand "askerî mutasarrıf" olarak atandı⁴⁹. Artık sancaklardaki jandarma teşkilâtına dışarıdan asker temin edilmeyecek, bütün personel yerel unsurlardan oluşturulacaktı. Bu çerçevede Kilikyalı olmayan muvazzaf jandarma askerlerine evlerine dönme emri verildi⁵⁰. Durumun tamamen Fransız ordusunun kontrolü altına girdiğini gören Yüksek Komiser Georges-Picot, tatmin olmuş şekilde teftişini tamamlayarak geri döndü.

7 Mart 1919 tarihinde Kozan'a gelen ve kendisine "Kozan Askerî Mutasarrıfı" ünvanı verilen Fransız Yüzbaşısı Taillardat buradaki jandarma taburunun jandarma alayı ile iletişimini kesip taburu kendi emrine aldı ve bütün devlet dairelerindeki memurları azlederek sancağın idaresine el koydu⁵¹. Hemen ardından Kozan merkezli olmak üzere, Kozan Sancağı'na bağlı kazalarda görevden almalar başladı. İlk görevden alınan Feke Posta ve Telgraf Müdürü Mehmed Efendi idi. Mayıs ayının başında "Adana'daki İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı"nın isteğiyle, Posta ve Telgraf Nezâreti tarafından emekliye sevk ettirilen Mehmed Efendi, daha sonra 2000 Osmanlı lirasını zimmetine geçirdiği iddiasıyla tutuklanacaktı⁵². Yüzbaşı Taillardat, bir süre çalıştıktan sonra Belediye Başkanı Hüseyin Efendi'yi de görevinden alacak ve yerine Yeğenoğlu Mehmed Efendi'yi atayacaktır⁵³.

48 Redan, *La Cilicie...*, ss. 19-20.

49 Redan, *La Cilicie...*, s. 82.

50 Redan, *La Cilicie...*, s. 83.

51 DH.EUM.ECB. 35/6-2, 27 Mart 1335/27 Mart 1919.

52 DH.KMS. 52/9-8, 14 Teşrinievvel 1335/14 Ekim 1919.

53 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, ss. 179-181.

İskân Meseleleri

Öte yandan Adana Vilâyet idaresi Tehcir'den dönen yerli Ermeniler ile vilâyete geri dönen Rumların iskânı ve çeşitli vilâyetlerden kaçanların yerleştirilmesi meselesiyle uğraşmaktaydı. Mayıs ayında on bini aşkın mültecinin Adana'da bulunduğunu, bunlardan ancak yedi bininin yerleştirilebildiğini bildiren vilâyet⁵⁴, İstanbul'dan Ermeni ve Rum muhacirler için de ek ödenek istenmişti⁵⁵. Esasen, yukarıda da belirtildiği gibi, Ermenilerin yeniden yerleştirilmesi görevi ve sorumluluğu doğrudan Fransız Yüksek Komiserliği'ne aitti. Lakin bütün bu yazışmalardan Fransızların bu iş için zaten "suçlu" saydıkları Osmanlı yöneticilerini işe koştugu ve maliyetleri olabildiğince Osmanlı hükûmeti'ne yıkmaya çalıştığı anlaşıyor. Bu geri dönüş için Fransızların hiçbir planı yoktu. Oysa bazı günler geri dönen 3000 kadar Ermeninin Adana garına indiği oluyordu⁵⁶.

Britanyalıların gelişiyle Fransız birliklerinin görece rahatlamasını tâkiben, özellikle 1919'un Ekim ve Kasım aylarında, Ermenilerin trenler ve gemilerle Halep, Deyrizor ve Port-Said kamplarından geliş hızlandı. Çoğu zaman bu geri dönüşlerden ne Adana'daki Fransız işgal yöneticilerinin ne de Osmanlı idarecilerinin haberi olmaktaydı. Albay Brémond bu geri dönüşler konusunda Osmanlı vilâyet idarecilerine hiç danışılmadığını da itiraf eder. Muhacirlerin ilk barınma ihtiyacını sağlamak için telâşla ve hızla derme çatma kerpiç kulübeler inşa ediliyor ve geçici ikametleri ancak böyle sağlanabiliyordu. Bu şekilde, kampları teşkil eden Fransız yöneticilerinin adlarıyla anılan üç kamp alanı oluşturulmuştu. Faubourg Roland kampında 600 ilâ 800 kişi; Picot kampında 3 bin ilâ 4 bin kişi; Gouraud kampında da 2 bin ilâ 3 bin kişi barındırılıyordu⁵⁷. İlk fırsatta da burada toplanan insanlar eski köy ve kasabalarına sevk edilmekteydi. Zira bu kamplardaki sağlık koşulları hiç elverişli değildi. 1919 yılının sonuna kadar, bu yolla Adana

54 DH.ŞFR. 24 Mayıs 1335/24 Mayıs 1919.

55 "...Rum ve Ermenilerin meva-yı kadimlerine iadeleri zımında..." yüz bin lira tahsisat istenmekteydi (BEO. 4579/343379, 17 Mart 1335/17 Mart 1919).

56 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 11.

57 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 11.

kamplarından Haçin'e 8 bin, Hasanbeyli'ye bin, Dört Yol'a 12 bin ilâ 22 bin, Osmaniye, Bahçe ve İslahiye'ye bin, Misis'e bin ikiyüz ilâ bin beşyüz, Abdioğlu'na bin, Nacarlı'ya bin, İncirlik'e bin ikiyüz, Tarsus'a 3 ilâ 4 bin ve Mersin'e 2 ilâ 3 bin kadar Ermeni gönderildi⁵⁸. 1919 yılının sonu itibarıyla Kilikya'da toplanan Ermenilerin sayısının 120.000'e ulaştığı hesaplanmıştı⁵⁹.

Üstelik geri dönen Ermenilerin yanı sıra pek çok Müslüman ve ayrıca Keldani, Süryani ve Rum Ortodoks mülteci de Adana'ya sığınmıştı. Brémond'un verdiği sayıya göre Erzurum, Van ve Harput'tan gelen Müslüman mültecilerin sayısı 8 bini buluyordu. 1919 yılının başından Aralık ayına kadar bir kısım Uzunyayla Çerkesi ile bazı Malatya ve Maraş Alevi aşiretleri de Çukurova'ya göç etmiş ve kendi güvenliklerini temin bakımından, dağınık bulunmak yerine, yeni köylere yerleşmişlerdi. Bu göçmenlerin çoğu kendi vilâyetlerinde hükûmetçe tehcir edilen Ermenilerden boşalan yerlere yerleştirilmiş ve 1918'den itibaren geri dönüşlerle buraları terk etmek zorunda kalan veya intikam eylemlerine maruz kalmaktan korkarak kaçan insanlardı.

Adana Vilayeti'ndeki mülteci baskısı bundan da ibaret değildi. Mısır ve Burma'daki İngiliz esir kamplarından dönen savaş esirleri de önce Adana'ya geliyor ve memleketlerine sevk edilmek üzere burada en az birkaç ay kalıyorlardı. Deniz ve kara yoluyla dönen savaş esirlerinin sayısı 8 bini buluyordu. Bir de bunlara terhis edilen askerlerin yarattığı yük eklenmişti. Bazı günler Adana garı etrafında trenlere binmek için bekleyen 10 bin kadar insan birikmekteydi. Bu nüfusun tamamı ekmek ve yevmiye bekliyordu. Geri dönenlerin ve mültecilerin iskân ve iâşesi için vilâyetin Dahiliye Nezâreti'nden beklediği ödenek hiç gelmedi. Bu yüzden aynı olarak tahsil edilen aşar vergisi kullanıldı ise de bu geri dönen nüfusu ancak birkaç ay beslemeye yetebiliyordu. Zira

58 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 11-12; Moumdjian, "Cilicia under French Administration...", s. 461.

59 Milletler Cemiyeti'ne yazılan raporda bu sayı daha yüksek gösterilmiştir. Raporda "...Fransız otoritelerinin davetiyle (çoğunluğunu 1915'de tehcir edilenlerden kalanların oluşturduğu) 200.000'den fazla Ermeni, orada yerleştirilmek üzere Kilikya'ya döndü" denilmektedir (bkz. C. A. Macartney, *Refugees. The Work of the League*. Londra, 1931: League of Nations Union, s. 49).

Adana’da ücretsiz olarak dağıtılması gereken tayın miktarı günlük 24 bin ekmeğe ulaşmaktaydı⁶⁰. Kamu kaynaklarını vergiyle desteklemek de mümkün olamayacaktı. Zira Müslüman nüfus Fransızların kontrol ettiği bir idareye vergi ödemekten kaçınırken, “mülteci” statüleri nedeniyle Ermenilerden de vergi alınmıyordu⁶¹.

60 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 12-14; Redan, s. 80.

61 Moumdjian, “Cilicia under French Administration...”, ss. 472-473.

İZMİR'İN İŞGALİ VE ETKİLERİ

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunan ordusunca işgali, bütün yurttta olduğu gibi Adana ve çevresinde de huzursuzluğu arttırdı. Adana Vilâyeti ile çervesinden bu işgali kınayan çeşitli protesto eylemleri gerçekleştirildi. Hatta İzmir'in işgali üzerine Ulukışla'daki Hristiyan köylerinin tehdit altında bulunduğu dair bir takım duyurular Adana İşgal yöneticisi Albay Brémond tarafından İstanbul hükûmeti'ne yazılmış ve İstanbul durumu Konya Vilâyeti'nden sormuştu¹. İzmir'in Yunanistan'a verildiği, bunun gibi Adana ve çevresinde de bir Ermenistan hükûmeti kurulacağı veya Kilikya'nın Amerikan mandasına terk edileceği söylentileri ortalıkta dolaşıyordu. Özellikle İzmir'in işgali ve Ermeni devleti kurulacağı söylentisi üzerine ülkenin her tarafından Sadrazamlığa, Hariciye Nezâreti'ne, Amerikan elçiliğine pek çok protesto telgrafi çekildi². Albay Brémond, Kilikya'daki Ermenilerin siyasî temsilcisi konumundaki Mihran Damadyan'ın da Fransız karşıtı ve Amerikan mandası yanlısı şiddetli bir kampanyaya giriştiğini bildirmişti. Brémond, Amerikan King-Crane Komisyonu'nun Kilikya'daki iki günlük gezisi (20-21 Temmuz 1919) sırasında, çeşitli etnik ve dinî gruplara mensup eşrafın Amerikan sempatisini dile getirdiğini, sadece Rumların ve Hristiyan Arapların Fransız yanlısı tutum sergilediğini; Ermenilerin, Kafkasya'daki Ermenistan Cumhuriyeti'yle birleşmeyi tercih eden Ermeni Katoliklerin bile, Amerikan mandası istediğini ra-

1 BEO. 4575/343074, 21 Mayıs 1335/21 Mayıs 1919.

2 HRSYS. 2710/1, 8-19, 28-31 Mayıs 1919.

por etmekteydi³. Vilâyet dahilindeki Ortodoks Rumların siyasi ve dinî temsilcileri ise İzmir'in işgalini izleyen günlerde kendilerini "Helen" ilan ederek belli yerlere Yunan bayrağı çektiler. Fransız mandasını ancak "Ermeni boyunduruğundan ve bilhassa Osmanlı zulmünden kaçmak için" kabul edeceklerdi⁴. Bu tutum Fransızlar bakımından yeni bir gaile, yönetmeleri gereken yeni bir problemdi.

İzmir'in işgali, işgalci bütün devletlerin işgal ettikleri yerlerde paralel pozisyonlar almalarına yol açtı. Fransızlar da kontrol ettikleri limanları kendi adlarına tahkim etmeye karar verdiler. İzmir limanının 15 Mayıs'ta Yunan ordusunun kontrolüne girmesi gibi, hemen hemen aynı tarihlerde, Fransızlar da daha önce işgal ettikleri Mersin'de, liman ve gümrük işlerini kendi idareleri altına aldılar⁵. Osmanlı yerel idaresi böylece bir yerden daha kovulmuş, devlet bir kaynağından daha yoksun bırakılmış oluyordu.

Özellikle İzmir'in işgali ve Fransız işgal birliklerinin kaba ve keyfi davranışları bölgede Kuvay-ı Milliye teşkilatlanmasını hızlandırdı. Osmaniye'de, daha önce Dört Yol'da oluşan "Hasan Paşa Müfrezesi"ne ek olarak yeni Kuvay-ı Milliye müfrezeleri kurulmaya başlamış ve bu teşkilatlanma Haruniye (şimdi Düziçi), Yarpuz, Bahçe ve Islahiye'ye yayılmıştı. Kasaba merkezinde 25-30 mevcutlu beş müfreze (Karayığınlı, Nuri Efe, Yeşiloğlu, Taşçibekir ve Süleyman Ağa müfrezeleri) oluşturulmuş; Osmaniye kırsalında da bazı köy ve nahiye merkezlerinde birer Kuvay-ı Milliye grubu ortaya çıkmıştı. Ceyhan Kaymakamı Binbaşı İbrahim Hakkı Bey de Ceyhan Kuvay-ı Milliyesi'nin teşkiline girişmişti. Bazı köylerde de bağımsız müfrezeler kuruldu. Yanıkkışla ve Karayığın halkının kurduğu "Kırmızı Müfreze" ve Raziyeler Köyü Müfrezesi bunlar arasında öne çıkmıştır. Müfrezelere katılanlar arasında kadınlar da vardı. Raziyeler Müfrezesi'nden Rahime Onbaşı 5 Ağustos 1920'de Osmaniye'deki çatışmada şehit düşmüştür⁶. Bunun gibi, özellikle Tarsus köylerinde henüz işgal edilmemiş Karaisalı'da

3 Zeidner, *The Tricolor Over the...*, ss. 120-121.

4 Gautherot, *La France...*, s. 188.

5 DH.KMS. 52/39-8, 14 Teşrinievvel 1335/14 Ekim 1919.

6 *Güney Cephesi...*, ss. 82-83.

teşkil edilmekte olan Kuvay-ı Milliye'ye katılanlar veya kendi başlarına müfrezeler oluşturanlar olmuştı. Develi'deki Kuvay-ı Milliye karargâhı da Kozan, Fekke ve Haçin'den katılım sağlamaktaydı. Andırın'da da örgütlenme girişimleri başlamıştı.

Yerel direniş ateşlerinin yakılmasına koşut olarak, Kilikya'daki Fransız kuvvetleri takviye edilmeye başlandı. 5 Mayıs 1919'da "Kilikya Fransız Kuvvetleri Danışmanı" sıfatıyla esasen Suriye'de görev yapan Albay de Piépape Adana'ya gönderildi. Mayıs ayı içinde Ermeni Lejyonu'nun kumandanı Yarbay Romieu Fransa'ya geri alınmış, yerine Albay Flye Sainte-Marie atanmış ve bütün Kilikya birlikleri gibi lejyon da Albay Piépape'nin kontrolüne girmişti⁷. Albay de Piépape, kendisine bağlı kuvvetlerle, İngilizlerin işgal ettiği mevkiileri ve karakolları devraldı. O arada, 5 Mayıs'ta, Britanyalıların Kilikya'da bulundurduğu 19. Hint Piyade Tugayı'nın komutanı General Leslie Londra'ya atanmış, yerine General Mudge gelmişti⁸. General Leslie'nin yerine gelen General Mudge da bu devir-teslime yardımcı oldu⁹. Ardından 9 Haziran'da Yarbay Thibault komutasındaki Afrika Avcı Alayı'ndan iki müfreze Adana'ya geldi. Ayrıca 12 Temmuz'da Adana'ya iki tabur ve ek olarak İskenderun üzerinden Dört Yol'a bir tabur daha getirildi. O arada Afrika'dan gelen müfrezelerin Ermeni olduğuna ilişkin söylentiler Adana'ya yayılmıştı. Bu kuvvet yığılması ve yeni Ermeni birliklerinin getirildiği söylentisi üzerine bir Türk heyeti Brémond'un nezdine gelerek durumu protesto etti¹⁰. Oysa Kilikya'ya sevk edilenler gerçekten de Kuzey Afrikalı askerlerdi ve buradaki Ermeni Lejyonu'nun mevcudu 500 askere kadar düşmüştü; Fransızların çeşitli yerel sorunlara yol açan lejyonu yeniden takviye etmeye hiç niyeti yoktu¹¹.

7 Dédéyan, "Le Colonel Louis Romieu...", s. 6.

8 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 27.

9 Redan, *La Cilicie...*, s. 89.

10 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 15.

11 Moumdjian, "Cilicia under French Administration..." s. 470.

Temmuz 1919 Fransız-Büyük Britanya Mutabakatı

Her ne kadar Britanyalılar henüz işgali gerçekleştirme kuvvetinde olmayan Fransızları desteklemek amacıyla işgal bölgesine takviye edilmiş bir piyade tugayı göndermiş olsalar da, Nisan ayından beri takviye edilen Fransız birliklerinin yeni durumu karşısında Fransa ile yeni bir mutabakat yaptılar. 1919 yılı Temmuz ayında Başbakan Clemenceu ile Lloyd George arasında imzalanan bu yeni Britanya-Fransa mutabakatına göre, 1 Kasım'da Maraş, Antep ve Urfa şehirlerindeki Britanya birlikleri yerlerini Fransız kuvvetlerine bırakacak, ama Fransız nüfuz alanı olarak ilan edilen ve Halep Vilâyeti'nin kuzey kesimini oluşturan bu bölgede Britanya askerî desteği devam edecek, İngilizler Şam ve Halep'ten ise tamamen çekilecekti. Bu mutabakattan kısa bir süre sonra Fransız Yüksek Komiseri Georges-Picot'un yerine "Suriye ve Kilikya Yüksek Komiseri ve Başkumandanı" ünvanıyla General Gouraud atandı. Mutabakata bağlı olarak Maraş, Antep, Kilis, Birecik, Suruç, Urfa, Cerablus ve Halep istasyonundaki Britanya birlikleri geri çekildi. Bu bölgenin komutası da Albay de Piépape'a verildi¹². 3. Kolordu Kumandanı Kurmay Albay Selahaddin Adil Bey, 1919 yılının Ekim ayında güneydeki olayları yakından görmek amacıyla Elbistan'a geldiğinde, Fransız işgalinin genişlediğini ve tahkim edildiğini anlamış ve Sivas'taki karargâhına 26 Ekim'de çektiği telgrafta, Urfa, Antep ve Maraş'taki İngiliz kuvvetlerinin geri çekilmekte olduğunu, yerlerine Fransız kuvvetlerinin geleceğini, Antep'e gelen iki Fransız subayının telgrafhaneye sansür koyarak ön hazırlıklara başladığını, halkın bunu protesto etmesi gerektiğini bildirmişti¹³.

Temmuz 1919'dan İtibaren İvme Kazanan İç Çatışmalar

Uzun zamandır Adana'da Vali Vekili olarak görev yapan ve Fransız yönetiminin fevkalâde şikâyetçi olduğu Nâzım Bey, Fransızların bas-kısıyla Ağustos ayının başında İstanbul'a çağıldı ve 26 Ağustos 1919 tarihinden itibaren Adana'daki görevi sona erdi¹⁴. Adana Kadısı'nın

12 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 28-29.

13 *Güney Cephesi...*, s. 57.

14 DH.KMS. 55/13.

kısa süreli vekâletinden sonra yerine, 19 Eylül’de Vilâyet Mektupçusu Esad Bey Vali Vekili olarak atandı¹⁵. Bu kez Brémond ile Esad Bey arasında anlaşmazlıklar ve çatışmalar başlayacaktı.

1919 yılının Temmuz ayından itibaren, Fransız ordusuna iştirilmiş olmakla birlikte yer yer başına buyruk hareket eden silahlı Ermeni gönüllülerinin tedhiş faaliyetleri yoğunlaştıkça, öncelikle Adana Vilâyeti’ne yerleştirilmiş olan muhacir ve mültecilerin başka yerlere sevkleri gündeme geldi. Buna karşılık Aşâir ve Muhacirin Umum Müdürlüğü vilâyete çektiği telgrafla “dâhil-i vilâyetde iskânları icra edilmiş olan muhacirîn ve mültecilerin ahar (başka) mahallere sevkleri kat’iyyen gayr-ı câizdir (caiz değildir)” ifadeleriyle böyle bir işlemin uygun olmadığını açık bir dille bildirdi¹⁶. Oysa Adana şehri içinde ve yakınındaki köylere bile bazı saldırılar olmuş, Ermeni Taşnak gönüllüleri Hadırlı ile şehir merkezi arasındaki askerî depoyu (Deppoy) ve şehrin biraz daha güneyindeki Kayırlı köyünü basmıştı¹⁷. O ara valiliğe vekâlet eden Mektupçu Esad Bey, olan biteni Nezârete yazmak istediye de “Baş Administratörlük” buna izin vermemişti. Nâzım Bey’in yerine vekâleten atanan Esad Bey, “Baş Administratörlüğün” baskısıyla görevden alınınca, daha önce Fransız yönetimince aktarması engellenen olayları Nezâret’e uzun bir mektup yazarak anlattı. Buna göre, “şekâvet” (eşkiyalık), “cerh” (yaralama), “katl” (öldürme), “gasp” gibi suçları işleyerek vilâyet dahilinde kargaşa çıkaranlar sadece Ermenilerden ibaret değildi. Durumun karışıklığından ve Fransız idaresinin zayıflığından yararlanmak isteyen bazı kişiler, çeteler kurup köyle-ri basarak gasp ve yaralama, hatta öldürme olaylarına karışıyorlardı. Örneğin Ceyhan’ın Mercimek köyünden Kara Yusuf’un kurduğu 42 atlıdan oluşan çete Ceyhan ile Osmaniye arasındaki Burhanlı, Bakırlı (şimdiki Çataklı) ve Veysiye (şimdiki Günyazı) köylerini basmış, buradaki İslâm halkın para, hayvan ve eşyalarını gasp ederek ve Şeyhmurat köyündeki bazı Ermenileri de öldürerek Gavur Dağı tarafına kaçmıştı. Gavur Dağları civarında bulunan bir diğer çete (Kara Hüseyin çetesi)

15 Esat Bey, *Adana’nın Kurtuluş Mücadelesi...*, s. 51.

16 DH.ŞFR. 92/198, 15 Muharrem 1337/14 Temmuz 1919.

17 Esat Bey, *Adana’nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları*. İstanbul, 1934: Ülkü Matbaası, ss. 25-26.

ile birlikte, Kara Yusuf çetesinin buradaki köyleri de basma ihtimali karşısında buralara bizzat “Adana Sancağı Askerî Mutasarrıfı” Albay Normand’ın emriyle silah ve mühimmat dağıtılmıştı. Ekim ayının ortasına doğru bu çeteler, Gavur Dağları tarafında değil, ama Yüreğir Ovası’ndaki köylere baskın düzenleyerek, özellikle Şeyhmurat ve Ağzıbüyük köylerinde yağma yapıp içinde Ermeni ve Türklerin bulunduğu pek çok kişiyi öldürmüştü¹⁸.

Eylül ayının başında da Adana şehri içinde Sivas’tan gelen bazı Ermenilerin karıştığı ve çıkan çatışmada iki polisin yaralandığı, zanlıların ise öldüğü bir başka hırsızlık olayı kaydedilmişti. Ancak Ekim ayında Adana şehri, bu gibi küçük olayların ötesinde, siyâsî sonuçlar doğurabilecek olaylarla sarsıldı. Ekim ayında Şeyhmurat köyünde yaşananların Adana’da duyulması, şehirde büyük kargaşa yarattı. Bazı öldürme ve yaralama olayları yaşanmış, dükkânlar birkaç gün kapalı kalmıştı. Adana’daki Ermeniler kilise ve Ermeni Kulübü’nde, Müslümanlar ise fetvahânede toplanarak durum değerlendirmesi yapıyorlardı. Şehir daha büyük olaylara gebeydi. Bunun üzerine durumu teskin etmek üzere Valiliğe vekâlet eden Mektupçu ile Albay Brémond şehirde dolaşarak ve taraflarla görüşerek daha büyük olaylar çıkmasına engel olmaya çalıştılar. Ancak şehre yeni cesetlerin getirilmesi gerilimi tırmandırdı. Bazı Ermenilerin silahlanarak köylere dağıldığı duyuldu. Şehirdeki jandarma kuvvetinin tamamı, çeteleri takip etmek üzere şehir dışındaydı ve şehirde büyük bir çatışmanın çıkması halinde müdahale edebilecek herhangi bir inzibat kuvveti yoktu. Adana vilâyet yönetimi, mevcut polis kuvvetinden yararlanmak istemiş, ancak buna mukabil “Baş Administratörlük” asayiş meselesinde valiliğin daima kendilerine karşı sorumlu olduğunu ve asayişin sağlanması için vilâyetin mevcut kuvveti kendi sevk ve idaresi altında kullanmasını ve bu kuvvetin de yeterli olacağını bildirmişti. Valiliğin jandarmanın terhis edilmemesi ve sivil halkın silahlandırılmaması yönündeki tezkerelerine ise “bu bâbda müdahaleye hak ve selâhiyetiniz yoktur. Bu hususlar benim emrimle olmuştur” diyerek sert bir cevap veren Brémond, şimdi şehirdeki olayların bastırılmasında valiliğe sorumluluğunu ve “kendi

18 DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919.

emri altında” hareket etmesi gerektiğini hatırlatmaktaydı. Valilik, sadece Fransızlar nezdinde değil, Britanya işgal kuvvetleri nezdinde de girişimde bulunmuştu. Bunun üzerine bir tabur kadar İngiliz ve Hint askeri ağır makineli tüfekli oldukları halde, Divanyolu’nu izleyerek şehir içinde bir cebri yürüyüş yapmış, ardından onları Fransızlar takip etmişti. Bu “askeri gösteri” üzerine şehirde dükkânlar yeniden açılmış ve bir ölçüde sükûnet sağlanmıştı. Şehir dışında “eşkiya aramak” amacıyla kırsalda dolanan Ermeni komiteleri de geri dönüp silahlarını teslim etti. Köyleri basan çetelere mensup olduğu zannıyla gözaltına alınıp Adana’ya getirilen bazı kişiler ise şehir içinde saldırıya uğramış, bunlardan biri yaralı olarak kurtulurken bir diğeri, Vali Vekili’nin aldığı bilgiye göre, bizzat “Sancak Askerî Mutasarrıfı” Normand’ın emriyle bir Ermeni subay tarafından öldürülmüştü¹⁹.

Köylere saldıran çeteler Gavur Dağları civarına çekilince peşlerine, Britanya işgal kuvvetleri Kumandanı General Mudge tarafından ciddi bir kuvvet sevk edilmişti. Yarbay Willis komutasındaki bu kuvvet Willis’in alayıyla birlikte, bir Fransız Taburu ile Auberlin Müfrezesi ve küçük bir Ermeni müfrezesinden, ayrıca jandarma ve milislerden oluşuyordu. Yarbay Willis’in ifadesiyle Amanos Dağları bu tarihten sonra bir daha böyle bir kuvvet görmeyecekti. Ancak mevcudu toplamda 70 kişiye ulaşan iki çete, çok iyi bildiği bu araziden kolayca sıvışmış ve Ceyhan’ın etrafından dolanarak Yüreğir Ovası’na kadar inmişti. Albay Normand Zeamet yakınında Seyhan Nehri’ni geçerken onlara yetişmiş, bu sefer de kuzeye dönerek ortadan kaybolmuşlardı. Çetenin bir kolu Çakıt tarafına giderken, diğeri epeyce kayıp vermelerine karşılık Kurt Dağı’na çekilmişti. Çakıt kolu bertaraf edildiği gibi, kendilerine silah dağıtılmış olan köylülerin de yardımıyla Kurt Dağı’na sığınanlar da bertaraf edildiler²⁰. Çakıt kolunun peşine düşen Ceyhan Kaymakamı İbrahim Bey’di. Bu kol Tarsus-Karaisalı sınırındaki Avadan’da Ceyhan Kaymakamı İbrahim Bey’in emrindeki kolluk kuvvetiyle çatışmaya girmişti. Burada ölü ve yaralı verip Çakıt Irmağı’na doğru çekilen

19 DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919.

20 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 14-15.

çetelere bu kez bu mıntıkada taarruz edilmiş ve buradaki çatışmada çete reislerinden Harputlu Kara Hüseyin öldürülmüştü²¹.

Bütün bu olaylara ve kaotik ortama karşılık, Fransız İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı jandarmaları terhis etmeye devam ediyordu. Vali Vekili Esad Bey, terhis edilenlerin yerinin mutlaka doldurulması konusunda ısrarlıydı. Ancak “Baş Administratörlük”, Valilikçe Vilâyet Jandarma Kumandanlığı’na bu yönde verilen emirleri iptal etti ve jandarma mevcudu, Fransızlarca şüpheli bulunan kişilerin çıkarılmasıyla 2.200 kişiye düşürüldü²².

Albay Brémond, sürekli anlaşmazlık yaşadığı ve istediğini yaptıramadığı Esad Bey’i de görevden aldirmaya çalışmaya başladı. Vekil olarak atandıktan kısa bir süre sonra, 17 Ekim 1919’da, Brémond Esad Bey’e bir yazı yazmış ve ona daima kendisine karşı sorumlu olduğunu hatırlatmıştı. Ağustos’un sonundan beri vekâleti uhdesinde bulunduran Esad Bey’in bu baskılara direnmesi de olanaksızdı. Nitekim Esad Bey, Brémond tarafından İstanbul’dan gelecek atama ve azil kararları beklenmeden, Albay Brémond’ca verilen emri yerine getirmediği gerekçesiyle 20 Ekim’de valilik vekâletini Kadı Nazif Efendi’ye, mektupçuluğu da Büro Kalem Müdürü Kemal Bey’e bırakarak ilk trenle derhal İstanbul’a gitmeye mecbur bırakıldı²³.

21 DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919.

22 Brémond, “The Brémond Mission, Cilicia in 1919-1920”, *Armenian Review*, 29 (Kış 1976-77), s. 352.

23 Esat Bey, *Adana’nın Kurtuluş Mücadelesi...*, s. 13; DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919.

SİVAS KONGRESİ VE ETKİLERİ

Eylül ayında toplanan Sivas Kongresi, Millî Mücadele'nin örgütlenmesindeki en büyük adımdı. Kongre'ye Kozan'dan Hulusi (Kurtoğlu) Bey, Dava vekili “Emmi” Mustafa Bey ve Halil (Bey) katıldı¹. 4 Eylül'de Sivas'ta başlayan çalışmalar, buradaki kongrede Millî Mücadele'yi yönetmek üzere seçilen Heyet-i Temsiliye'nin belirli bölgelere örgütçü kişiler göndermesine, taşra ile doğrudan ilişki kurulmasına ve çevre vilâyetlerdeki Kuvay-ı Milliye hareketlerini kendi bünyesinde toplama-ya karar verdi. Bu yerler arasında Adana da vardı. 11 Eylül'de sona eren Kongre, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüştü. Kongre'nin dönüştüğü Cemiyet'in yönetici organı olan ve Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlık ettiği Heyet-i Temsiliye Sivas'ta kalmış ve Millî Mücadele'yi buradan yönetmeye başlamıştı.

Sivas Kongresi, Anadolu'daki bütün mücadele odaklarını Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yönetimi ve koordinasyonu altında birleştirmişti. Cemiyetin başkanlığına seçilen ve o zamandan itibaren Anadolu'daki Millî Mücadele'nin lideri olan Mustafa Kemal Paşa, 1919 yılının Aralık ayı ortasına kadar Sivas'ta kalarak örgütlenmeyi yönetti. O arada Fransız işgaline karşı gelişen “Güney Cephesi”nin sevk ve idaresi de bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından planlanıyordu. Bu cümleden olmak üzere Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1919'de Develi Belediye Başkanlığı'na “sırdır” notuyla yazdığı bir mektupla, “Kilikya Kuvay-ı Milliye Kumandanlığına”, bundan son-

1 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 32.

ra Kozanoğlu Doğan Bey takma adıyla anılacak olan Topçu Binbaşı Kemal Bey'in (daha sonra Korgeneral Kemal Doğan), yardımcılığına Aydınoglu Tufan Bey takma adını kullanacak olan Piyade Yüzbaşı Osman Nuri Bey'in (daha sonra Tümgeneral Osman Nuri Tufan) tayin edildiğini bildirdi². Böylece Adana Kuvay-ı Milliyesi resmen kurulmuş oluyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın güney cephesine gönderdiği Kılıç Ali ile birlikte Yüzbaşı Selim Bey ("Kurtoğlu Yörük Selim" adıyla) Maraş Bölgesi Kuvay-ı Milliye teşkilâtını kurmakla görevlendirilirken, Kayseri Jandarma Taburu'na atandığı halde Kuvay-ı Milliye ile teması yüzünden şube emrine alınan Yüzbaşı Edirneli Ratıp (Tekelioğlu) Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından "Sinan" takma adıyla Adana Kuvay-ı Milliye Kumandanlığına atandı. Kozan Sancağı içinde de Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Ali Saip (Ursavaş) Bey, Fransızlar fark edip Urfa'ya sürdürene kadar Kuvay-ı Milliye lehine gizli faaliyetlerini sürdürecekti. Silifke bölgesi Kuvay-ı Milliyesi ise Emin Arslan Bey'e emanet edilmişti. Bu yeni tertiplenme ile Çukurova Millî Mücadele faaliyeti ikiye bölünmüş ve doğu bölgesi Aydınoglu Tufan Bey'in, batı bölgesi ise Tekelioğlu Sinan Bey'in komutası altına girmişti. Kozanoğlu Doğan Bey ise bütün bölgenin komutanıydı³.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Sivas'taki Heyet-i Temsiliye'nin Adana İşlerine El Koyması

Bu süre zarfında Fransızlar kuzeydeki stratejik noktalara ilerlemiş ve ileri karakollar kurmuştu; bu çerçevede Zamantı Suyu sınır ilan edildi⁴. Zamantı Suyu, aynı zamanda Adana Vilâyeti ile o zaman Ankara'ya bağlı olan Kayseri Sancağı arasındaki sınırı teşkil ediyordu. Fransız kuvvetlerinin bu derece ileri bir noktada konuşlanması, Sivas'ta çalışmalarını sürdüren Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın dikkatini çekti ve Kılıç Ali Bey Heyet-i Temsiliye adına Zamantı Suyu'nun sağ sahilindeki toprakların merkezi olan De-

2 Mektubun aslı için bkz. Mehmet Özdemir, *Millî Mücadele'de Develi*, Kayseri, 1973, ss. 15-16 ve *Atatürk'ün Tanımı, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 119.

3 *Güney Cephesi...*, ss. 78-79.

4 Özdemir, *Millî Mücadele'de Develi...*, s. 24; Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 39.

veli'ye gönderildi. 1919 yılının Ekim ayında Develi'de kalan Kılıç Ali, güneydeki işgalin mahiyeti ve buna karşı direniş olanakları konusunda bilgi topladı. Bundan sonra Develi, güneyde yürütülen harekâtlar için önemli bir sıklet ve lojistik merkezi haline gelecekti.

Sivas Kongresi sırasında Heyet-i Temsiliye güney cephesindeki birlikleri yeniden tertipledi. 11 Eylül 1919 tarihli karara göre, Develi-Niğde-Ulukışla-Lamas Çayı hattı ile Bahçecik-Kozan-Osmaniye-İskenderun hattı arasındaki birinci bölge, yani Adana Vilâyeti'nin büyük bölümü 20. Kolordu ile bölgedeki Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri emrine; bu bölgenin doğu sınırından Fırat Nehri'ne kadar olan ikinci bölge ise 3. Kolordu ile bu bölgedeki Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri emrine; Lamas Çayı'nın batısı ise (Mersin ve Taşeli havası) Konya'daki 12. Kolordu emrine verildi. 20. Kolordu Ankara'dan, 3. Kolordu Sivas'tan idare edilecekti⁵.

Kilikya (Adana) Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Teşkili

1919 yılının Ekim ayı sonlarında, Sivas Kongresi'ne katıldıktan sonra Boğazlıyan'a geçen ve Kayseri'ye geçerek orada Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurması talimatını alan, Adana'da işgal yönetiminin yayınına son verilen *Yeni Adana* gazetesinin sahibi Ahmed Remzi (Yüreğir) Bey, Kasım ayında Kayseri'ye gelmiş ve talimata uyarak bu Cemiyet'i kurmuştu. 4 Aralık'ta 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Niğde'deki 11. Tümen'in kumandan Vekili Yarbay Mümtaz Bey, Cemiyet Başkanı Ahmed Rezmi Bey ve Develi'den gelen Binbaşı Kozanoğlu Doğan Bey, Kayseri'de buluşarak Adana işlerini görüşmüş ve alınan kararlar Cemiyet Başkanı Ahmed Remzi Bey tarafından Sivas'taki Heyet-i Temsiliye Riyasetine bildirilmişti⁶. Bu toplantıda Ali Fuad Paşa'nın, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Niğde'de çalışmasının daha iyi olacağını söylemesi üzerine Cemiyet kısa süre içinde faaliyetlerini Niğde'den yürütmeye başladı. Cemiyet bura-

5 *Güney Cephesi...*, s. 77.

6 Ahmet Remzi Yüreğir, "Adana'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Nasıl Kurulmuştu?", *Yeni Adana Gazetesi*, 5 Ocak 1951. Akt. M. Fatih Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş Bayramı...*, ss. 75-76.

da bilhassa silah ve mühimmat temininde harcamak üzere kaynak yaratmaya odaklandı. Bu çerçevede Konya’da gelmiş olan Adanalı zenginlerden Bosnalı Salih Efendi’den 1000 lira yardım alınmış, Adanalı celepler de, bedeli daha sonra ödenmek üzere iki sürü satarak parasını Cemiyet’e göndermişti. Buradaki Cemiyet idare heyeti Ahmed Remzi Bey başkanlığında, Tekelioğlu Sinan Bey, Karaisalı Kaymakamı Şeyh Saadettin Bey, Kethüdazâde İbrahim Bey, Manisalı Ali Bey ve Zamir (Damar Arkoğlu) Bey’den oluşuyordu. Daha sonra Cemiyet merkezini Karaisalı’ya taşıyan bu heyete Karaisalı Müftüsü Hacı Mehmed Efendi, Menemencioğlu Adil Bey, Kırıklı’dan Süleyman Bey, Karaisalı Belediye Reisi Mustafa (Akdağ) Bey, Karaisalı Jandarma Kumandanı Hasan (Akıncı) Bey ve Kozanlı Ahmed Cevdet (Çamurdan) Bey katılacaktı. Bundan sonra Adana cephesinin askerî idaresi yanında, mülkî idare işleri de, Heyet-i Temsiliye adına, Karaisalı’dan yürütölmeye başlandı⁷.

Kozan Sancağı Dahilindeki Hareketlenme ve Ermeni Göçüne Karşı Alınan Önlemler

1919 yılının Güz aylarında Kozan Sancağı’ndaki hareketlilik oldukça artmıştı. Kozan’daki durumu anlatmak üzere Develi üzerinden Sivas’a gelerek Mustafa Kemal Paşa ile görüşen üç kişilik heyet (Kurtoğlu Hulusi Bey, Dava Vekili Mustafa Efendi ve Halil Efendi), Kozan’ın işgali karşısında can ve mallarıyla direnmeye hazır olduklarını, ancak silah ve mühimmat bakımından yoksun durumda bulunduklarını bildirerek hem Kozan’ın kongreye desteğini hem de yardım dileklerini iletmışlerdi. Kılıç Ali’nin Develi’ye gönderilmesinin ve Kilikya bölgesi Kuvay-ı Milliye teşkilâtının kuruluşunun temelinde yatan görüşme budur⁸.

Karşı tarafta, Fransız müfrezesinin Kozan’da üslenmesinin ardından, Dağlık Kilikya’yı kontrolleri altına almaya kararlı görönen Albay Brémond da bölgeye bir teftiş gezisi yaptı. Haçin’e bağlı Şar köyüne ve Aziziye (Pınarbaşı) Kazası hududuna kadar gelen Brémond’un ardın-

7 Öztoprak. “Adana ve...”, ss. 130-132.

8 *Güney Cephesi...*, s. 78.

dan, Kozan'daki Fransız askerî yöneticisi olan Yüzbaşı Taillardat da özellikle eski Ermeni köyleriyle nüfusu Türk olmayan köyleri gezerek son durumu teftiş etti. Yüzbaşı Taillardat, ayrıca Brémond'un ardından Aziziye hududuna kadar gitmiş ve bunu haber alan yöre köylerinde panik yaratmıştı⁹. Şimdi Tufanbeyli'ye bağlı olan ve bu kasabanın kuzeyinde bulunan Şar köyü, Zamantı suyunu hudut ilân eden Fransız işgalciler bakımından Kuvay-ı Milliye'nin örgütlendiği Sivas yönündeki en ileri noktaydı. Brémond'un keşif amaçlı bu ileri harekâtının yanı sıra, bu gibi teftiş gezilerinin bir nedeni de Tehcir'den dönen ve eski köylerine yeniden yerleştirilecek Ermenilerin bu bölgeye güvenle dönüp dönemeyeceğinin gözlenmesi ve aksi bir durum varsa buna ilişkin önlemlerin alınmasının sağlanmasıydı. "Kozan Askerî Mutasarrıfı" sıfatıyla Yüzbaşı Taillardat, keşif çalışmalarını bizzat yürütüyordu. Yüzbaşı aslında bu keşif çalışmalarına çok daha önce başlamıştı. 29 Temmuz 1919'da bu yüzbaşı 50 atlı ile eski bir Ermeni köyü olan Rumlu (şimdiki Doğanbeyli) nahiyesine gelmişti. Kayseri'den çekilen telgrafa göre Rumlu Nahiye Müdürü Sarkis Efendi bu yüzbaşının niyetinin askerleriyle birlikte Develi'ye kadar gitmek olduğunu bildiriliyordu¹⁰.

Kuvay-ı Milliye'nin özellikle Kozan Sancağı'nın kuzeyinde güçlenmesi nedeniyle, Sis ve Haçin'e dönen sivil Ermenilere silahlı Ermeniler eşlik ediyordu. Bu durum bölgedeki gerginliği arttırdı. Hem Adana hem de Kayseri üzerinden Kozan Kazası'na gelen kabileler ve onlara eşlik eden silahlı Ermeni grupları ile yerli Müslüman ahali arasında yer yer çatışmalar çıkmaya başladı. Kayseri Mutasarrıflığı halen, bu kritik durumu izleyen ve 11. Tümen'in Kayseri'deki şubesinden gelen bilgiler üzerinden Dahiliye Nezâreti'ne bilgi verebiliyordu¹¹. Akabinde Adana'ya yönelik olarak hareket halinde bulunan bazı Ermeni aileleri Niğde'de durduruldu. 11. Tümen'in Kayseri'deki Asker Alma (Ahz-ı Asker) Şubesi de, Kayseri Mutasarrıflığına koşut olarak, Ermenilerin

9 DH.ŞFR. 645/95, 6 Eylül 1335/6 Eylül 1919.

10 DH.ŞFR. 639/88, 29 Temmuz 1335/29 Temmuz 1919.

11 Kayseri Mutasarrıflığı, "Sis civarında İslâmlarla Ermeni çeteleri arasında müsademe vuku bulduğu ve Fransızların Ermenilere silah dağıttıklarından Adana ahâli-i İslâmiyesinin Memâlik-i Osmanî'deki Ermenilerin men-i hicretlerini istirham eylemekde bulunduklarını 11. Fırka kumandanlığından iş'anna atfen" bildiriyordu (DH.ŞFR. 649/39, 25 Teşrinievvel 1335/25 Ekim 1919).

geri dönüşüyle birlikte Adana'da vahim olaylar çıktığını bildiriyor ve buna karşı nasıl tavır alınacağını Dahiliye Nezâreti'nden soruyordu¹². Kozan civarında ortaya çıkan olaylara ilişkin raporların artışı üzerine Nezâret, seyahat evrakı talep eden Ermenilerden Adanalı olmayanlara izin verilmemesi için İtilaf devletleri mümessilleri nezdinde girişimde bulundu¹³. Zira Konya, Niğde, Kayseri ve Sivas'tan Çukurova'ya yönelik bir insan hareketi başlamıştı. Bu hareket Hınçak ve Taşnak örgütlerince teşvik ediliyordu¹⁴. 29 Ekim'de Dahiliye Nezâreti Özel Kalemi Kayseri Musarafılığına bu konuda kesin bir emir gönderdi. Böylece Adana ahalisinden olmayan Ermenilerin Adana'ya gidişleri yasaklandı¹⁵.

Kozan Sancağı'na yönelik olarak batıda Develi-Haçın hattında, kuzeyde ise Elbistan-Göksun hattında başlayan hareketlilik daha sonra semeresini verecektir. Fransızların Antep ve Maraş'ı işgali üzerine harekete geçen Türk 3. Kolordusu, Aziziye'den (Pınarbaşı) seçilmiş bir süvari takımını güneye göndermiş, Sivas'tan gönderilen bir subayın emrine verilen iki makineli tüfekle bu takım takviye edilmişti. Bu müfreze Maraş'a yanaşarak gelişen durum hakkında sürekli olarak Sivas'a haber gönderiyordu¹⁶.

Adana'daki Fransız kurmay heyeti, Batıda Develi'de, doğuda Göksun-Aziziye (şimdiki Pınarbaşı) hattında yoğunlaşan müdahil Kuvay-ı Milliye unsurlarının daha sonra Adana'yı hedef haline getirecek biçimde, 27 Ekim 1919'dan itibaren Şar-Haçın-Sis boşluğunu tehdit ettiğini fark etmişti. Öte yandan 18 Kasım'dan itibaren daha batıda Silifke taraflarında da bir hareketlenme ve kuvvet toplanmaları ortaya çıktı¹⁷. Kuzeydeki ve batıdaki bu kuvvet yoğunlaşması ve baskı, 1920

12 DH.ŞFR. 649/38, 25 Teşrinievvel 1335/25 Ekim 1919.

13 BEO. 4597/344765, 26 Teşrinievvel 1335/26 Ekim 1919.

14 "ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'den Dışişleri Bakanlığı'na", *NARA, Record Group* 59, No. 867.00/1076, 11, Ek 1-2, Aralık 1919. Akt. Halil Özşavlı, "Türkiye'den Son Toplu Ermeni Göçü: Sancak Ermenilerinin Lübnan'a Taşınması, 1938-1939", *Belleten*, LXXXI/290 (2017), s. 244.

15 DH.ŞFR. 104/106, 29 Teşrinievvel 1335/29 Ekim 1919.

16 *Güney Cephesi...*, s. 57.

17 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 38-39.

yılının yaz aylarında Adana'yı kuşatacak olan Kuvay-ı Milliye'nin bu yeteneği kazanması yolundaki ilk büyük hamleydi. Heyet-i Temsiliye'nin bütün yerel hareketleri bütünleştirici ve merkezileştirici etkisi böylece ortaya çıkıyor ve sonuç yaratmaya başlıyordu. Bu süreçte Niğde'den Karaisali'ya gelerek orada çalışmaya başlayan Kilikya (Adana) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de, Adana ile Pozantı arasında bir ikmal ve iase hattı kurmaya çalıştı. Bu hat Yolgeçen köyünden başlıyor, kuzeye doğru Kurttepe, Hacıkırı, Beledik ve Pozantı noktalarından oluşuyordu¹⁸. Zaman zaman Fransızların ilerleme ve işgalleriyle bazı noktaların kaybedilmesinden doğan zaafiyet, elde tutulananların irtibatları korunarak veya yeni geçici ikmal noktaları kurularak giderilmeye çalışılacaktı.

Sivas Kongresi ve Heyet-i Temsiliye'nin teşkili, Adana'daki Fransız yönetiminin de dikkatini çekti ve Albay Brémond, aslında yaklaşan tehlikeyi hissetmiş olsa gerek, buradaki gelişmeyi ciddiye aldı. Bu cümleden olarak 29 Ekim 1919 tarihinde Brémond, Yüksek Komiserlik'ten Mustafa Kemal Paşa ile doğrudan telgraf irtibatı kurma yetkisi aldı. Brémond'un telgraf irtibatına karşı Mustafa Kemal Paşa, Sivas'tan çektiği cevabî telgrafında, bu iletişimden çok yüksek bir memnuniyet duyduğunu, ancak bunun kendi görüşü olduğunu, kamuoyunu sakinleştirmek ve Fransa ile yüzyıllardır sürdürülen dostluğun yenilenmesi için Urfa, Maraş ve Antep'in işgalinin yaklaştığına ilişkin söylentilerin yalanlanması gerektiğini yazıyordu¹⁹. Son derece diplomatik dille kaleme alınmış bu telgrafla Mustafa Kemal Paşa, Albay Brémond'a direnişin merkezi olduklarını ve kamuoyu adına konuşma yetkisini haiz bulunduklarını ima ettiği gibi, anılan yerlerin işgali halinde doğacak tepki hakkında Fransız yönetimini tehdit etmekteydi. Albay Brémond gerçek hasmın Mustafa Kemal Paşa olduğunu anlamıştı. Ona göre, "Mustafa Kemal ile doğrudan çatışma içinde bulunduğumuz o tarihten itibaren çıktı"²⁰.

18 Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara, 1970: San Matbaası, s. 99.

19 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 37.

20 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 37.

Meclis-i Mebusân Seçimleri ve Adana'nın Temsili

Sivas Kongresi'nin toplanmasıyla İstanbul'un elindeki yönetme meşruiyetinin zemininin kaydığını görüp bu meşruiyet krizini aşmak isteyen Ali Rıza Paşa hükûmeti, seçim kararı almak üzere çalışmaya başladı. Zira toplanan bütün yerel kongrelerin sözcüsü olarak hareket eden Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz-4 Ağustos 1919), bağımsızlığını kaybederek İstanbul'daki işgal yetkililerinin emrinde çalıştığı izlenimi güçlenen İstanbul hükûmetinin, bundan böyle ulusal çıkarlara aykırı kararlara karşı koyamayacağı ve millî iradeye dayanmayan hükûmet kararlarının milletçe kabul edilemez olduğu açıkça bildirilmişti. Bu bildiriye tâkiben Sadrazamlığa, Kongre tarafından Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanması ve bunun için seçim yapılması talebini içeren bir telgraf gönderilmişti. 3 Ekim 1919'da daha önce alınmış seçim kararını yineleyerek hazırlıklar için 7 Ekim'de bütün vilâyetlere yazı gönderen Ali Rıza Paşa hükûmeti bu meşruiyet krizinin farkındaydı. Ancak ondan önce, III. Damat Ferit Paşa hükûmeti 27 Temmuz 1919'da seçim kararı almış ve bu karar 30 Temmuz'da bir hükûmet kararı olarak yayınlanarak Dahiliye Nezâreti tarafından vilâyetlere iletilmişti²¹.

Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi, bu kararı şiddetle destekledi. Hatta Mustafa Kemal Paşa, bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine, bu konuda fevkalâde çaba gösterilmelerini ve eğer seçimlere ilişkin kararnâme henüz oralara ulaşmamışsa, civardaki diğer cemiyetlerden ilgili kararnâmenin istenmesini ve seçimlerin gerektiği gibi tamamlanmasını emretti²².

Ne var ki İtilaf mümessilleri bu kararın uygulanmaması için İstanbul'da girişimlerde bulunmuş ve Başkumandanlık imzasıyla vilâyetleri yazılan ve Adana'da "Baş Administratörlük" aracılığıyla vilâyete iletilen yeni bir yazıyla seçimlere yönelik hiçbir işlem yapılmaması, bu

21 Bkz. Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri-Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul, 2010: İletişim Yayınları, s. 14; Taha Niyazi Karaca, *Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Geçiş Sürecinde Son Osmanlı Mebusan Seçimleri*, Ankara, 2004: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 101-102.

22 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 111

emrin hilafına hareket edenlerin Askerî Mahkeme'ye çıkarılacağı bildirilmişti²³. Ancak seçim kararının Ali Rıza Paşa hükûmeti tarafından yinelenmesi ve vilâyetlerde seçim hazırlıklarına başlanması üzerine, bu kez Adana'daki Fransız işgal yönetimi, burada seçimin yapılmasını engelleyecek şekilde yeniden tertibat aldırıldı²⁴. Bu yüzden Adana'da seçim yapılamadı.

Kilikyalılar Cemiyeti'nin Harbiye Nâzırı Cemal Paşa aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendirmek üzere yazdığı yazıya göre, Adana'daki engelleme yüzünden seçim İstanbul'daki Adanalılar tarafından yapılacaktı²⁵. 9 Ocak 1920'de İstanbul'da, Divanyolu'ndaki Malûlîn-i Guzâta Muavenet-i Heyet-i Merkeziyesi (Gazi-Maluller Yardımlaşma Merkez Heyeti) salonunda toplanan Adanalılar gizli oyla 20 ikinci seçmen belirlemiş ve bu ikinci seçmenler 18 Ocak'ta aynı yerde toplanarak İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'da Cebel-i Bereket (Osmaniye) Sancağı'nı temsil etmek üzere Divân-ı Muhasebat (Sayıştay) üyelerinden Hassalı İsmail Baha Bey'i, Mersin Sancağı'nı temsilen Adana Sultanisi eski müdürü Tarsuslu Müftizâde Niyazi'yi ve Kozan Sancağı'nı temsilen de Hamidiye Etfâl Hastanesi ve Dârülaceze tabiblerinden Dr. Yusuf Ziya Bey'i seçmişti²⁶. Ancak Mustafa Kemal Paşa, kendisine bilgi veren Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'ya yazdığı şifreli telgrafta, Millî Meclis'te Adana'nın temsil edilmesinin kesin bir zorunluluk olduğunu belirtmekle birlikte, İstanbul'daki Kilikyalılar Cemiyeti'nden çok Niğde'deki Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkez heyetiyile fikir alışverişi yapılmasının daha önemli olduğunu vurgulamıştı²⁷. Mustafa Kemal Paşa doğal olarak, Heyet-i Temsiliye'ye bağlı ve doğrudan onun talimatlarıyla hareket edecek kişilerin Meclis'e gitmesini istiyordu.

23 DH.İ.UM.EK. 113/115, 1 Eylül 1335/1 Eylül 1919.

24 DH.İ.UM.EK. 114/37, 17 Teşrinievvel 1335/17 Ekim 1919.

25 "Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine", *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 5/17 (Eylül 1956), Vesika 430 (4 Kanunısâni 1336/4 Ocak 1920).

26 DH.İ.UM.EK. 117/93, 29 Kanunısâni 1336/29 Ocak 1920.

27 "Mustafa Kemal Paşa'dan Harbiye Nazırı Cemal Paşa Hazretlerine", *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 5/17 (Eylül 1956), Vesika 434 (6 Kanunısâni 1336/6 Ocak 1920).

Vali Celâl Bey

Mektupçu Esad Bey'in uzaklaştırılmasından sonra, 2 Kasım'da, İstanbul hükûmeti eski Halep ve Konya Valisi Celâl Bey'i Adana valisi olarak atadı²⁸. Önce valiliğe Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin önde gelen üyelerinden Zeynel Abidin Bey'in atanması düşünülmüş; ancak Kilikyalılar Cemiyeti'nin İstanbul'da yürüttüğü kulis faaliyetleri sonucunda bu kişinin atanmasından vaz geçilerek, Celâl Bey tercih edilmişti²⁹. Ancak yeni vali görev yerine varmadan, Fransız yönetiminin, Adana'yı "Fransız toprağı" olarak tescilleyecek şekilde, sembolik egemenlik alametlerini şehre dağıttığı görülür. O sıradaki Vali vekilinin bildirdiğine göre, Fransız idaresi yerel polis ve jandarma aracılığıyla halka Fransız bayrağı dağıttırmış ve bayrak asmayanlara para cezası verileceği söyleyerek halk korkutulmuştu³⁰.

28 BEO.4598/344830, 2 Teşrinisani 1335/2 Kasım 1919. Vali Celâl Bey, yüksek öğrenimini Bonn'da tamamlamış; 1911 yılında Dahiliye Nâzırlığı, 1913'te Ticaret Nâzırlığı görevlerinde bulunmuş ve Savaş sırasında Halep'te vali iken Tehcir'le oraya sevk edilen Ermenilere yardımcı olmasıyla tanınmış değerli bir bürokrattı. Adana Valiliği görevinden sonra 1921-1922 yıllarında İstanbul Şehreminliği (belediye başkanlığı) görevini üstlenmiştir. Bu yüksek kariyerine ve Ermenilerin onu desteklemesine karşılık, Albay Brémond Celâl Bey'den de kuşku duymuş ve onu "Fransız düşmanı" (*francophobe*) bir "Almansever" (*germanophile*) olarak nitelendirmekten geri kalmamıştı (bkz. Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 36).

29 Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda...*, ss. 44-45.

30 DH.ŞFR. 652/55, 27 Teşrinisâni 1335/27 Kasım 1919.

BRİTANYALILARIN ÇEKİLMESİ VE URFA, ANTEP VE MARAŞ'IN İŞGALİYLE GELİŞEN YENİ DURUM

Yukarıda bahsettiğimiz Temmuz 1919 İngiliz-Fransız Mutabakatı gereğince Urfa, Antep ve Maraş'taki Britanya birliklerinin tamamen tahliyesi Kasım ayının başında gerçekleşti ve takviye edilmiş Fransız birlikleri bu şehirleri işgal ettiler. Bu yer değiştirmenin bu kadar gecikmesinin nedeni, işgalin gerektirdiği kadroları takviye edecek birliklerin henüz getirilememiş olmasıydı. Bulgaristan'dan gelen ve iki alayı Senegalli ve Cezayirli askerlerden oluşan 156. Fransız Tümeni'nin ilk unsurları, 1 Kasım'da Mersin ve İskenderun limanlarına indirildi ve işgal muntkalarına gönderilmeye başlandı¹. Bu beklenmedik işgal üzerine Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal Paşa, 9 Kasım'da Antep, Adana, Kozan, Mersin ve Osmanîye Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine telgraf çekerek, işgalin hem cemiyetler hem de belediye başkanları tarafından kamuoyu ve Amerika Birleşik Devletleri Hükûmeti nezdinde protesto edilmesini istedi². 1919 Kasım'ının sonuna gelindiğinde, Ermeni askerlerin ve Tehcir'e maruz kalmış yerli Ermenilerden oluşan gönüllü milislerin de içinde bulunduğu Fransız birlikleri artık Adana, Maraş, Antep ve Urfa'yı tamamen işgal etmiş durumdaydı. Hariciye Nâzırı Reşid Paşa, İstanbul'daki Fransız temsilcisine 25 Kasım'da durumun nezâketini anlatan şu Fransızca mektubu gönderdi³:

1 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 29; Redan, s. 89.

2 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 127.

3 HR.SYS. 2714/6, 25 Kasım 1919.

Kendimi, Maraş, Urfa ve Antep'i işgal eden birliklerin çoğunluğunu bölgenin yerlilerinden olan Ermeni birliklerinden oluştuğu konusunda [sizin] ciddi biçimde dikkatinizi çekmeye mezun görmekteyim. Bu insanları harekete geçiren etnik nefret, kendilerinin Müslümanlara karşı her türlü ezayı yapmalarına müsaade etmektedir. Bu durum ve Adana Vilâyeti'nde Ermeni birliklerinin varlığı yüzünden ortaya çıkan pek çok üzücü olay karşısında, bu bölgelerin Müslüman halkları canlanan bir kıskırtmanın pençesinde olup kendilerinin de aynı şiddete maruz kalacaklarından korkmaktadır. Bâbiâli, mevcut durumu gayretle değerlendirirken, ekselanslarının nüfuzunu, asil Fransız milletiyle hiçbir bağlantısı olmayan bir unsurun düşmanlığı sonucunda yaratılan işbu duruma son vermek üzere kullanacağını umut ediyor. Aksi takdirde Türk milletinin seküler dostluğunun Fransız milletine karşı önyargılara gark olması hiç de düşük bir ihtimal olmayacaktır. Lütfen kabul buyurunuz.

Urfa, Maraş ve Antep'i işgal eden tümenin komutanı General Dufieux idi. General Dufieux, 2 Aralık'ta Adana'ya gelerek askerî ve idarî komutayı deruhte etti. Bu tarihten itibaren Kilikya'da bütünüyle Fransız rejimi başlamış oluyordu. Suriye ve Kilikya Başkomutanı, Albay de Piépape'a gönderdiği telgrafta "Kuzey" bölgesi olarak tanımlanan Adana Vilâyeti yönetiminin doğruya doğru genişlediğini ve orada da Kilikya yönetimi koşullarının uygulanacağını bildirdi⁴. General Dufieux'nun Adana'ya gelmesiyle, burada bir tümen mevcuduna yakın bulunan askerî kuvvet, modern ve takviye edilmiş bir tümen haline getirildi. 1. Doğu Piyade Tümeni adını alan bu kuvvetli birliğin 21. ve 22. Piyade Alayları ile 442. Topçu Alayı, Tümen Ağır Topçu Taburu ve bir süvari bölüğü Adana'da; 7. Süvari Alayı, bölükleri piyade taburları emrine dağıtılmış biçimde Adana'da, 17. Piyade Alayı Tarsus'ta ve 18. Piyade Alayı Mersin'de bulunacak şekilde dağıtılmıştı. İslahiye, Ceyhan, Bahçe ve Pozantı'da 18. Alay'a bağlı birer takviyeli tabur konuşlanmıştı⁵.

4 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 29.

5 *Güney Cephesi...*, s. 44.

Fransızların “Uygarlaştırma” Uygulamaları ve “Osmaniye Tarım Fuarı”

Kasım 1919 itibariyle Fransızlar bütün Kilikya’yı denetimleri altına aldıklarını ve buradaki çeşitli unsurların, ister Müslüman isterse Hristiyan olsun, Fransız yönetimini tanıdığını düşünüyordu. Bu anlayış çerçevesinde artık Kilikya’yı “uygarlaştırma” misyonunu hayata geçirme zamanının geldiğine karar verdiler. İşe tarımsal üretimi yoluna koyarak ve geliştirerek başlayacaklardı. Bu amaçla 4 Kasım 1919’da Osmaniye’de büyük bir tarım fuarı organize ettiler. Bu fuara hem Çukurova’dan hem de Aziziye (Pınarbaşı), Göksun, Sivas ve Halep’ten gelen aşiret reisleri ve atlılar katıldı. Çerkesler, Kürtler, Aleviler, Tatar ve Türkmenler burada biraraya gelmişti. Bu manzara karşısında Redan kendini tutamayarak “Kasım 1919’un sonunda Kilikya gerçekten de Fransızdı” diyebiliyordu: “Albay Brémond... yaptığı işle gurur duyabiliirdi” Bu inancın ne kadar boş olduğu kısa zamanda ortaya çıkacak ve Redan bu “uyumsuzluğu” sadece “Türk çevrelerinin Ermeni düşmanlığına” bağlamayı tercih edecekti⁶.

Georges-Picot’nun Sivas Ziyareti ve General Gouraud’nun Teşebbüsleri

Güneydeki savaşın şiddetlenmesi üzerine Sivas’taki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi, Sivas’a gelen ve görevini daha yeni General Gouraud’ya devretmiş bulunan Fransa Yüksek Komiseri Georges-Picot ile görüşmüş ve Adana, Maraş, Antep ve Urfa’nın Mütareke şartları hilafına işgal edilip Ermenilerden mürekkep birliklerce buralarda zulüm yapıldığını, Fransız idaresinin Osmanlı memurlarına aşağılayıcı muamelede bulunduğunu anlatarak bu hareketleri şiddetle protesto etmiş ve bu haksız işgallerin kaldırılmasını talep etmişti. Fevkalâde Komiser Georges-Picot ise, Sivas’a gelmeden hemen önce Ermeni birliklerinin işgal edilen yerlerden çekilmesini emrettiğini, Fransa’nın Osmanlı devletinin bağımsızlığını tanıdığını, eğer Adana’da ekonomik menfaatler elde ederlerse Fransız birliklerinin Paris Barış

6 Redan, s. 90.

Konferansı'nda Kilikya, Maraş, Antep ve Urfa'dan çekilmesi yolunda çalışmaları ihtimalinin bulunduğunu, bunun kişisel bir mütalaa olarak kabul edilmesi koşuluyla, ifade etmişti. Georges-Picot, Heyet-i Temsiliye'den Adana, Antep, Maraş ve Urfa'da millî örgütlenmenin devam etmesiyle birlikte, kendilerine karşı silahlı bir isyan çıkarılmamasını rica ediyordu. Karşılığında Heyet-i Temsiliye eğer Fransız ve Ermeni birlikleri bir neden yaratmazsa, Müslüman halkın da saldırmayacağı yolunda garanti verdi. Heyet-i Temsiliye, 1 Aralık 1919 tarihi itibarıyla, Georges-Picot'nun bu girişimi karşısında millî örgütlenmenin ve direnişin ne denli yararlı olduğunun görüldüğünü ve bu yüzden bu örgütlenmenin geliştirilmesinin gereğini vurgulamakla birlikte, bu olumlu durum karşısında hiçbir şekilde silahlı saldırıda bulunulmamasını istiyordu⁷. Georges-Picot'nun bu ziyareti Beyrut'taki ve İstanbul'daki Yüksek Komiserliklerce tartışmalı bulunmuş ve hoş karşılanmamışsa da⁸, onun bu ziyareti Fransa'daki resmî makamlardan habersiz ve kendi iradesiyle gerçekleştirmesine imkân yoktu. Belli ki Fransız diplomasisi, Ortadoğu politikasını geliştirmek için ciddi bir arama faaliyetine girişmişti. Ermeni tarafı bu ziyareti, Ermenilerin Kilikya'yı yeniden yurt edinmesinin durdurulması ve Ermenilere ve Kilikya'nın geleceğine yönelik Fransız siyasetinde bir dönüm noktası olarak görmüştür⁹. Öte yandan Paris'teki Clamenceau hükûmeti ve Cumhurbaşkanı Paul Deschanel, halen liberal ve sol muhalefete karşı Üçüncü Cumhuriyet'in yayılmacı karakterini temsil etmekteydi. Cumhurbaşkanı'nın son yılını idrak etmekte olan Deschanel, 29 Ocak 1920'de Doğu Komitesi'ni kabul etmiş ve “bütün hayatım ve bu savaş boyunca Doğu'yu düşünmediğim bir an bile yoktur” demişti: “Bu yüzden Akdeniz ve Doğu, Rheine Nehri'yle birlikte, Fransa'nın büyük rüyasıdır. Fransa'nın doğu sınırları, bir yanda Rheine Nehri, bir yanda da Akdeniz ve Doğu'dur; bu bizim politikamızın iki temel sütunudur”¹⁰.

7 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 141-142, 228-229.

8 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 36.

9 Moumdjian, “Cilicia under French Administration...”, s. 463.

10 Gautherot, *La France...*, s. 209.

Georges-Picot'nun yerine göreve gelen Genel Kumandan General Gouraud Kilikya'daki durumu bizzat görmek ve teftiş etmek üzere 10-11 Aralık 1919'da Mersin, Tarsus ve Adana'yı ziyaret etti¹¹. Aralık ayı boyunca çatışma ihtimalinin bulunduğu yerlere bu yolda talimatlar gönderilecekti. Buna karşılık gerilim devam etti. Gouraud, İstanbul hükûmeti de dahil olmak üzere, Türk tarafından gelen eleştirilerin ve protestoların merkezinde yer alan Ermeni birliklerinin sayısını azaltarak (lejyonun mevcudu 600 adama düşürüldü) ve Ermeni Lejyonu'nu sadece demiryolu hattında görevlendirerek gerilimi azaltmaya çalıştı¹². Fransız manda idaresi sürekli olarak rapor edilen Türklere yönelik suistimallerin, çok sayıda disiplinsizlik eyleminin, hırsızlıkların, kaçırma olaylarının, silahlı soygunların Lejyon'un misyonuyla bağdaşmadığına karar verdi. "[Türk] nüfusun silahsızlandırılması için tehditkâr olmayan ve daha sâkin askerlere ihtiyaç vardı"¹³ O arada Ermeni birlikleri Yenice-Pozantı arasındaki istasyonlardan çekilmiş ve yerlerine Kuzey Afrikalı askerler yerleştirilmişti¹⁴.

Maraş'a Yönelik Kuvay-ı Milliye Harekâtı ve Fransız İdarî Önlemleri

Heyet-i Temsiliye, Maraş'ın işgali üzerine, daha önce Britanyalılara karşı oluşturduğu Elbistan-Göksun cephesini harekete geçirdi. Maraş'a doğru harekât başlatacak olan Kuvay-ı Milliye Elbistan'ı geçip 100 kararlı süvariyle Maraş'a ulaştı. Kuvay-ı Milliye birliği, 27 Aralık 1919 günü şehre girdi ve Osmaniye'den gelen birkaç jandarmanın savunduğu kaleyi işgal ederek buraya Türk bayrağı çekti. Böylelikle Maraş direnişi başlamış oluyordu¹⁵. Durum Fransızlar açısından ciddi bir noktaya gelmişti; zira kesinlikle böyle bir harekât ve başarı beklemiyorlardı.

11 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 26.

12 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 39.

13 Gautherot, *La France...*, s. 185.

14 Moumdjian, "Cilicia under French Administration...", s. 468.

15 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 33.

Bu bağlamda Fransızların giderek güçlenen ve çevrelerini saran Millî Mücadele aktörlerine karşı sert karşılık vereceği görülüyordu. Çevre şehirlerin işgalinden sonra, öncelikle serbestçe haberleşmenin önüne geçmeleri gerektiğini düşündüler. Zaten mücadelenin en önemli noktalarından biri olan Adana Posta ve Telgraf Müdürlüğü'nde de İtilaf devletleri temsilcileri ile Osmanlı memurları arasında ihtilaflar yaşanmaya devam ediyordu. Sonunda Fransız yönetimi, 1919 yılının sonunda çeşitli dairelerde çalışan bazı memurların görevine son verdi. Bu memurların bir kısmı İstanbul'a dönmek zorunda kaldılar¹⁶. O arada işgal yönetimi, fiilî işgali meşru bir idareye çevirmek yolunda bir adım daha attı. Bu çerçevede 23 Aralık'ta Osmanlı pulları tedavülden kaldırıldı¹⁷. Posta ve Telgraf Nezâreti, Osmanlı pullarının kaldırılması ve yerine orada basılan başka posta ve damga pulların kullanılmaya başlanmasının yasaya ve hukuka aykırı olduğunu bildirmişse de¹⁸, bu işleminden vaz geçilmemiştir.

Fransızların öteden beri şikâyetçi olup Adana'dan sürdüğü, ancak Osmanlı hükûmeti nezdinde hâlâ Adana Jandarma Alay Kumandanı olarak görünen Yarbey Haşim Bey 9 Aralık 1919'da çıkarılan bir irade-i seniye ile Bitlis'e tayin edildi¹⁹. Brémond'un Vali Vekili olarak istemediği Esad Bey daha önce gönderilmişti. Adana'da "istenmeyen adam" olarak ilan edilen ve Brémond'un Adana'yı terk etmeye zorladığı Esad Bey, 29 Aralık 1919'da Adana Mektupçuluğundan Ankara Vilâyeti Mektupçuluğuna atandı²⁰. Bâbîâli Fransızların operasyonlarını sonradan takip eden tayin kararlarıyla acizliğini bir kez daha kanıtlamaktaydı.

Fransızlar kendilerince Adana'daki "çıban başlarını" temizlediklerini düşünseler de, kendilerine mülkî idare içinde zorluk çıkaran veya hukuka aykırı ve keyfî kararlara ayak direyen yüksek memurların tasfiyesi, Kuvay-ı Milliye hareketinin hızını ve etkisini azaltmadı.

16 MV. 217/172, 15 Kanunievvel 1335/15 Aralık 1919.

17 DH.İ.UM. 56/41, 30 Rebiülevvel 1338/23 Aralık 1919.

18 DH.İ.UM. 16/1, 28 Şubat 1336/28 Şubat 1920.

19 İ.DUİT. 180/127, 16 Rebiülevvel 1338/9 Aralık 1919.

20 BEO. 4608/345545, 29 Kanunievvel 1335/29 Aralık 1919.

Öte yandan Adana Ermenilerinde de Fransız yönetimine yönelik hoşnutsuzluklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Zira Fransızlar el koydukları yönetim işlerinde ve askerî konularda Ermenilere söz hakkı vermiyorlardı. Buna bağlı olarak 1920 yılının hemen başında Adana Ermenileri ile Fransız idaresi arasında da sorunların ortaya çıktığı anlaşıyor. Adana'dan Dahiliye Nezâreti'ne çekilen bir telgrafta göre Fransızların Adana'da uyguladıkları siyaset ve idare tarzı Ermenileri hayal kırıklığına uğratmıştı. Bu çerçevede, eğer Adana'ya özerklik verilirse Osmanlı hükûmeti ile Ermenilerin anlaşabileceği söyleniyordu²¹. Albay Brémond bu hoşnutsuzluğu, Ermenilerin işgal yönetiminin kendi müttefiklerine ve düşmanlarına eşit muamele etmelerinden rahatsız olmalarına bağlamaktadır. Brémond Fransa'nın temsilcileri olarak bunun siyasî bir zorunluluk olduğunu, bu yüzden itaat etmeyenlere bile müttefiklerin çıkarlarını ihmal etmek bahasına cömert davrandıklarını söylemektedir²². Albay Brémond'un bu sözleri Fransa'nın başlangıçta Ermeni siyasî temsilcilerine verdiği sözlerin neler olduğu ve Kilikya'da yerli yöneticilerle hiçbir şekilde işbirliği yapmadan neden bildiklerini okudukları (Brémond, buna "doğrudan yönetim" diyor) sorularının cevaplarıyla birlikte okunduğunda boşa çıkmaktadır. Brémond, bu meyanda Fransa'nın dünya savaşının bitimindeki yayılmacı iştahına ve zafer sarhoşluğu içinde nüfuz alanlarını olabildiğince genişletme arzusu çerçevesinde, hukukî ve meşru olmayanlar da dahil, bütün araçları kullanmaktan çekinmediğine hiç değinmemektedir. Kilikya'nın Fransa tarafından işgali ve mandalaştırılması bu hukuksuzluğun başlıca kanıtıydı.

1920 yılının başı itibariyle Adana'daki Osmanlı egemenliğinin Fransız yönetimi tarafından tamamen anlamsız hale getirecek bir şekle sokulması, yeni Vali Celâl Bey'i de isyan ettirmiş ve vali bu durum karşısında İstanbul'u uyarma ihtiyacı duymuştu. Vali yazdığı raporda Fransız idare şeklinin ve uygulamasının Osmanlı hâkimiyet ve hukukunu değiştirecek bir niteliğe büründüğünü ve bu koşullar altında yaşamak zorunda kalan Adana İslâm ahalisinin zor durumda olduğunu

21 DH.ŞFR. 656/147, 2 Kanunîsânî 1336/2 Ocak 1920.

22 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 16.

belirtiyordu²³. Fransız idaresi o kadar ileri gitmişti ki, işgal kuvvetlerinin masraflarının ve gümrük memurlarının maaşlarının Adana Vilâyeti Rûsûmat Müdürlüğü'nden karşılanması bile istenmişti²⁴. 1919 yılının Eylül ayında da “Baş Administratörlük” tarafından emlak vergilerine zam kararı alınarak bununla ilgili bir komisyon kurulmuştu. Valilik bu işlem için irade-i seniye gerektiğini ihtar etse de, Fransız yönetimi bildiğini okumuştur²⁵. O arada Brémond, Adana Jandarma Taburu'ndan 50 askeri kendi aldığı kararla terhis etmiş, o zamanki Vali Vekili Esad Bey'in, jandarma teşkilâtındaki asker eksikliğini ve Brémond'un bu konudaki yetkisizliğini vurgulayarak yaptığı itiraz sonuç vermemiş ve Brémond Esad Bey'den karışmamasını istemiş ve tabur kumandanına yazdığı, terhisleri durdurmasına yönelik tezkereyi de iptal etmesini adeta emretmişti²⁶.

Aynı dönemde Kozan'ın kuzeyinde ortaya çıkan çatışmalar, Ulukışla'nın adeta İtilaf kuvvetleri için hem doğal hem de askerî bir engel teşkil etmesi ve Sivas Kongresi'nin ardından güney cephesinin teşkil edilmesine yönelik yeni girişimler Fransızları daha sert önlemler almaya sevk etti. Fransızların Adana'da bazı kişileri kurşuna dizdiklerine dair gazetelere yansıyan haberler, İstanbul hükûmeti tarafından bu kişilerin “Kuva-yı Milliye çetelerine” mensup oldukları şeklinde “düzeltildi”!²⁷ Hariciye Nezâreti de Adana, Maraş, Urfa ve Antep'te Fransız birlikleri içinde bulunan Ermeni askerlerin karıştığı şiddet olaylarının ve Müslüman halka saldırılarının önlenmesi ricasıyla İstanbul'da bulunan General Franchet d'Esperey nezdinde girişimlerde bulundu²⁸. 1919 yılı kışı ile Ermeni askerlerin neden olduğu şiddet olayları gözle görülür biçimde artmış ve bazı Müslüman köylerine kadar yayılmıştı. Köylerde ev yakma ve öldürme olayları görülüyordu. Buna karşı

23 DH.EUM.AYŞ. 30/41, 23 Rebiülahir 1338/15 Ocak 1920.

24 MV. 218/73, 25 Şubat 1336/25 Şubat 1920.

25 DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919; Esat Bey, *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi...*, s. 58, 60-61.

26 Esat Bey, *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi...*, s. 61-65.

27 DH.EUM.SSM 39/30-27, 2 Safer 1338/27 Ekim 1919; DH.EUM.SSM. 39/27-1, 11 Teşrinisani 1919/11 Kasım 1919.

28 BEO. 4600/344934, 11 Teşrinisani 1335/11 Kasım 1919.

halkın önlem almaya başladığı ve silahlandığı; bütün bu olan-bitenin “Fransız siyasî memurlarını ve askeriyesini hiçbir şekilde müteessir etmediği” rapor edilmekteydi²⁹.

Toroslarda Gerilim ve Fransızların İşe Kaynaklarının Engellenmesi

O arada Fransızların halletmeye çalıştıkları başlıca mesele Toros geçitlerinin ve Anadolu ile Adana arasındaki ulaşımın emniyet altına alınması idi. Ulukışla’daki hareketlilik ve 11. Tümen’in oradaki varlığı yüzünden Fransız yönetimi, denetimini Konya’ya kadar uzatmak ve kendi işgal bölgesinin bir adım uzağındaki tehdit ve tehlikeleri bir ölçüde bertaraf etmek istiyordu. Buna bağlı olarak İstanbul’daki Fransız Yüksek Komiserliği Konya ile Adana arasındaki tren istasyonlarının her birinde Fransız kontrol subaylarının bulundurulması isteğini hükûmete resmen bildirdi³⁰. Ancak bu istek sadece Adana ile Ulukışla arasındaki istasyonlarda uygulama kabiliyeti bulabildi. Öte yandan Çiftethan gibi önemli bir istasyonda bulundurulmuş İngiliz subay ve müfrezeleri de yerlerini halen koruyordu³¹. Müttefiklerin daha öteye geçmesi mümkün değildi. Ulukışla artık Kuva-yı Milliye’nin sınıırıydı ve ötesine geçildiğinde ne Mondros Mütarekesi hükümleri geçerlilik bulabiliyor ne de, bırakın işgal kuvvetlerini, resmî İstanbul hükûmetinin iktidar ve iradesinin geçerliliği bile burada muğlaklıktan kurtulabiliyordu. Gerçek denetim, Sivas’taki Heyet-i Temsiliye’nin elindeydi.

Öte yandan Torosların Anadolu’ya geçiş noktasını teşkil eden Ulukışla’da Kuva-yı Milliye daha sert önlemler almaya başladı. İstanbul’a, Ulukışla’daki Kuva-yı Milliye’ce Adana’dan İstanbul ve İzmir’e giden evrak çantalarının açılıp okunduğu ve sansüre tâbi tutulduğu haberleri geliyordu³². Niğde’deki 11. Tümen komutanı bir adım daha atarak Aralığın son günlerinde Konya’dan Adana’ya tahıl götüren vagonları

29 DH.EUM.2. Şb. 67/29, 30 Kanunievvel 1335/30 Aralık 1919.

30 BEO. 4606/345403, 26 Rebiülevvel 1338/ 19 Aralık 1919.

31 DH.EUM.AYŞ. 53/10, 17 Kanunievvel 1336/17 Aralık 1920.

32 DH.ŞFR. 104/129, 1 Teşrinisani 1335/1 Kasım 1919; BEO. 4603/345217, 2 Kanunievvel 1335/2 Aralık 1919.

Ulukışla'da alıkoydu. Bu durum Adana'daki Fransız yönetimini çok öfkелendirdi³³. Hem Fransız kumandanının hem de Adana Valisi'nin müracaatına rağmen tümen kumandanı vagonları salıvermiyordu. Bunun üzerine Fransızlar Ulukışla'ya derhal asker sevk edeceklerini bildirip ciddi biçimde tehdit ettikten sonra³⁴, 1920 yılının Ocak ayı başında özel bir trenle takviye edilmiş bir taburu Ulukışla'ya göndererek burada tutulan ve 150 vagona yüklenmiş zahireye zorla el koydular ve bu erzakı Adana'ya sevk ettiler. Ancak bu sevkiyatın hemen ardından Ulukışla köprüsü havaya uçuruldu ve ulaşım tamamen kesildi. Bundan sonra, Fransızlar Pozantı'da bir tabur ve iki bölükle sağlam bir isnat noktası oluşturulmaya karar verdiler ve Pozantı'yı bu kuvvetle işgal ettiler. Buna rağmen üç ayı aşkın bir süre iâşe ve emtia nakliyesi gerçеkleşemeyecekti³⁵.

33 Fransızlar nezdinde bu öfkeyi yükselten bir diğer olay da Ulukışla ve Ereğli'de hububat sevkiyatını kontrol eden Fransız subaylarının zorla Pozantı hududana götürölüp sınır dışı edilmesi idi (bkz. Redan, *La Cilicie...*, ss. 97-98).

34 DH.İ.UM. 20/2, 30 Kanunievvel 1335/30 Aralık 1919.

35 DH.ŞFR. 106/20, 6 Kanunısâni 1336/6 Ocak 1920; BEO. 4610/345691, 10 Kanunısâni 1336/10 Ocak 1920; Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 46.

1920 YILI: ÇATIŞMALARIN YÜKSELİŞİ VE FRANSIZ TÜKENİŞİ

1920'ye Yayılan eski Sorun:

Adana'ya Göç, Kıtlık ve Enflasyon Devam Ediyor!

1919 yılında gözle görülür etkiler yaratmaya başlayan ekonomik zorluklar, 1920 yılının başlarında Adana'da giderek daha vahim bir hale dönüşmüştü. Adana'daki Ermeni nüfusunu arttırmaya yönelik yeni göç hareketlerine ilişkin haberler İstanbul hükûmeti nezdinde bile telaş yaratmıştı. Ancak göç hareketinin kaynağı sadece Ermeniler değildi; savaş koşulları yüzünden dağılmış ya da Mütareke koşullarının ve Kafkasya'daki anarşik durumun önünden kaçan çeşitli mülteci grupları da Çukurova'ya gelmekteydi¹. Bilhassa Erzurum, Van ve Bitlis'e yönelik daha önceki Rus işgalinin ve güncel Ermeni geri dönüşünün önünden kaçan Müslüman ahalinin sığındığı yerlerin başında Çukurova vardı. Bu tarihlere ait arşiv evrakı içinde, Van aşiretlerine mensup olan ve çevre vilâyetlerde yaşayıp yerlerini bırakmak zorunda kalan kişilerin burada veya yakın yerlerde iskân isteklerine dair yazışmaların sıklaşması bu göç hareketinin tanıklarındır². Bir taraftan göç

1 Bkz. HRSYS. 2570/4, 10 Ocak 1920. Kayseri ve Konya'dan Adana'ya giden Ermenilere ilişkin Niğde Mutasarrıflığından yazılan bir başka yazı için bkz. DH.ŞFR. 659/61, 21 Şubat 1336/21 Şubat 1920.

2 Örnek olarak bkz. BCA, 272-0-0-74/66/23/4/21 Mart 1918, 272-0-0-14/74/14/16/30 Mart 1918, 272-0-0-14/74/15/8/24 Nisan 1918, 272-0-0-74/66/26/24/15 Mayıs 1918, 272-0-0-74/66/27/10/25 Mayıs 1918, 272-0-0-74/66/27/11/25 Mayıs 1918, 272-0-0-74/66/30/6/8 Ağustos 1918, 272-0-0-14/75/18/10/25 Eylül 1918, 272-0-0-11/12/40/10/15 Ekim 1918, 272-0-0-12/38/25/7/23 Nisan 1919.

ve iskân sorunları, bir taraftan kıtlık, bir taraftan da bölgeye dışarıdan erzak getirilememesi, savaş halinin ve çatışmaların yanında büyük bir toplumsal soruna yol açmıştı. Bu yüzden bölgede yüksek bir enflasyon hüküm sürmekteydi. Temel gıdaların ve zorunlu ihtiyaç maddelerinin fiyatları 6 ilâ 8 katı kadar artmıştı. Ekmeğin fiyatı 2-3 kuruştan 14-15 kuruşa, etin kilo fiyatı 8-10 kuruştan 40-50 kuruşa, şekerin kilo fiyatı da 6-7 kuruştan 50-55 kuruşa çıkmıştı. Ücretler de enflasyonla başa çıkabilecek düzeyde değildi. Fransız yönetimi tarafından ücretler sabitlenmiş ve ilan edilen miktarları aşanlar hapis cezası ile tehdit edilmişti³. Fransız işgal idaresi Müslüman mülteciler konusunda da tamamen duyarsızdı. Adana Mektupçusu'nun daha önce, 10 Ekim 1919 tarihinde Nezârete yazdığı yazıdan, vilâyet dahilinde Müslüman muhacirler bulunduğu halde, göç idaresi (Muhacirîn İdaresi) "Baş Administratörlük"çe lağvedilmiş ve bu yüzden zaten zor durumda bulunan muhacirler bir kat daha zorluğa ve sefaletе düşmüşlerdi⁴.

Adana'da 1918-1919 kışında başlayan erzak kıtlığı 1919-1920 kışına da damgasını vurdu. Konya'dan gelen tahıl ve gıda maddelerinin Ulukışla'da tutulmasının ve Fransızların bu elkoyma girişimine şiddetle müdahale etmesinin başlıca nedeni de buydu. Ocak ayında "Başad-ministratör" Brémond, Adana'dan her türlü pirinç, beygir, arpa ve et çıkışını yasakladığı gibi, Anadolu'dan gelen ya da Mersin'e indirilen her türlü emtianın, sadece Suriye ihtiyacına sarf olunacağı isbat edilirse sevkine izin verileceğini bildirmişti⁵. Yalnız Adana halkı değil, Fransız ordusu da kıtlık ve erzak eksikliğinden etkileniyordu. Zira Fransız askerlerinin ihtiyaçları için Karaman'dan iâşe getirilmesi ihtiyacı hâlâ devam etmekteydi⁶.

Kıtlık bütün 1920 yılına damgasını vuracaktı. Kıtlığın çok ağır sonuçlar yarattığı 1919 yılında ekilebilir arazinin sadece % 2'si işlenmişti; 1920'de bu oran ancak % 5'e çıkarılabilmişti⁷. 21 Mart'ta Güney Böl-

3 Moumdjian, "Cilicia under French Administration...", s. 473.

4 DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919.

5 DH.İ.UM. 20/2, 4 Şubat 1920.

6 DH.İ.UM. 20/2, 4 Mart 1336/4 Mart 1920.

7 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 21.

gesi Mülkiye Kontrol Baş Memurluğu tarafından Adana'dan buğday ve un çıkışını yasaklandığı bir kararname yürürlüğe girdi⁸. Bütün yıla yayılan iâşe kıtlığı, Avrupa'nın önemli gazetelerinde bile haber oldu. *Débats* ve *Times* Gazetelerinde yayınlanan ve yerel muhabirden alınan bilgilere dayanan habere göre, Temmuz ayının başı itibariyle Mersin'de ancak 30 gün yetecek kadar gıda maddesi kalmıştı⁹. 27 Ekim 1920 tarihli *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti* (Kızılay) yazısına göre, Adana'dan çıkarak civar köylere giden "Adana şehri ahâl-i müslimîninin iltica ettikleri mahallerde her türlü levâzım-ı hayâtîyeden mahrum ve sefil bir halde bulundukları" ve bunların hava şartlarının ağırlaşmasıyla birlikte bu şartlara dayanamayacağı bildirilmekte ve Kızılay aracılığıyla gereken eşya ve tıbbî malzemenin derhal buraya ulaştırılması istenmekteydi¹⁰. Adana Vali Vekili, 9 Kasım'da Dahiliye Nezâreti'ne yazdığı raporda, mevcut durumun devamı halinde vilâyetin daha üç yıl kıtlık tehlikesi altında kalacağı uyarısında bulunur. Dayanması için eldeki 135 bin kilo zahire köylüye dağıtılmış ise de bu miktar, köylünün ihtiyacının % 5'i bile değildir. Vali Vekili yardım için Fransız otoritesine başvurulduğunu ve durumun buradan Beyrut'taki Fransız Yüksek Kumandanı General Gouraud'ya aktarıldığını, ancak henüz bir cevap alınmadığını belirtir¹¹.

Misak-ı Millî'nin İlânı ve Fransa'da Yorgunluk Alametleri

9 Ocak 1920 tarihinde, batı cephesindeki gelişmelere bağlı olarak ordu yeniden tertiplendi. Bu yeni tertipleme çerçevesinde, Fransızların Adana'dan kuzeybatıya doğru ilerleme ihtimali karşısında, Sivas'taki 3. Kolordu Toros geçitlerini tıkamakla görevlendirildi. Fransızların böyle bir ileri harekâtı karşısında 3. Kolordu Toros tünel ve köprülerinin tahrip edilmesi konusunda teyakkuzda bulunacaktı¹². 28 Ocak'ta

8 DH.İ.UM.20/3, 20 Mart 1336/20 Mart 1920.

9 HR.SYS. 2718/6-3, 19 Temmuz 1920.

10 DH.İ.UM. 19/1-3, 27 Teşrinievvel 1336/27 Ekim 1920.

11 DH.İ.UM. 20/14, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.

12 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 170.

İstanbul'daki Meclis-i Mebûsan'da, özellikle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başını çekmesiyle ve oybirliğiyle "Misak-ı Millî" ilan edildi. Misak-ı Millî belgesi ile İslâm çoğunluğun bulunduğu bölgelerin bağımsızlığı ve işgalden arındırılması konusu hiç şüpheye yer bırakmayacak şekilde vurgulanıyor ve doğal olarak Adana ve çevresi Misak-ı Millî'nin kesin sınırları içinde kalıyordu.

Kilikya'da bekledikten çok daha fazla yorulan Fransa'da, burada kalıcı olmak için harcanan enerjinin yeterli olup olmadığı ve buna dayı deymeyeceğı artık tartışma konusuydu. Bu bölgede çok fazla asker tutmak zorundaydılar ve bu yığınak Suriye'deki işleri zorlaştırıyordu. Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın ve Batı Anadolu Kuvay-ı Milliye Kumandanı Ali Fuad Paşa'nın verdiği rakamlara göre, 1920 yılının başında Kilikya'da Fransız ordusunun sömürge askerleri ile Ermeni askerlerinden kurulu gücü Adana'da 1170, Toprakkale-İslahiye demiryolu hattı üzerinde 200, Katma'da 2300, Kilis'te 600, Antep'te 1200 ve Maraş'ta 1200 olmak üzere toplam 7000 kadar askerden oluşmaktaydı¹³. Bu çerçevede Fransız hükümetinin Britanyalılarla Kilikya'yı boşaltmak yolunda müzakerelere başladığına ilişkin haberler yayılıyordu¹⁴. İtalyanların güneybatı Anadolu'dan çekilmek niyetinde olduklarına dair emareler bu yöndeki umutları canlı tutmaktaydı. 1920 Şubatı'nda Fransızların Amiral Le Bon aracılığıyla İngilizlerden gizli şekilde, Karadeniz limanlarından birinde Ankara ile görüşme isteğinde olduğu telgraf yazışmalarına kadar yansımıştı¹⁵.

Bu ortamda Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, Adana Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne gönderdiği talimatla, Ankara'nın niyetleri ile İttihatçı politikalar arasında kesin bir çizgi çizmeye çalışıyor ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetince Osmanlı uyuğu olan gayrimüslim unsurlar için aynı hukukun ve aynı koşulların kabul edildiğine dayanarak Ermenilerle iyi geçinilmesini şiddetle tavsiye ediyordu. Bunun tek koşulu Ermenilerin Müslümanlardan fazla bir ayrıcalığa sahip olmayacaklarının bilinmesi ve Müslümanlar aleyhine canice eylemlere

13 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 181.

14 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 176.

15 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 200.

girişmemeleri idi. Fransızlar da Osmanlıların hukukuna riayet ederse, elbette iyi muamele görecekti, aksi takdirde, devletle milletin hukukuna saldırmaları halinde, bu asla kabul edilmeyecekti. Mustafa Kemal Paşa, bu talimatında pek yakında Adana'ya yine asıl sahiplerinin malik olacağını da müjdelemekten de geri kalmıyordu¹⁶.

10 Ocak 1920'de *Milletler Cemiyeti* (*Cemiyet-i Akvam*) Cenevre'de çalışmalarına başladı ve Osmanlı ülkesinin işgaliyle ilgili konular oraya taşındı. Sonunda bütün bu girişimlerin 21 Şubat 1921'de toplanacak Londra Konferansı'na yönelik yoklamalar olduğu ortaya çıkacaktı.

Öte yandan işgal altındaki Halep Vilâyeti'nde de Fransızlara karşı bir Arap hükûmetinin (*Hükûmet-i Arabiye*) teşkil edildiği ve bu hükûmete bağlı bir askerî gücün Halep ile İskenderun arasında faaliyette bulunduğu, bu hükûmetin Kuvay-ı Milliye ile işbirliğine hazır olduğu da yayılan haberler arasındaydı. "Halep Millî Kuvvetleri" adı verilen bu kuvvetin önce İskenderun, Lazkiye, Dörtyol ve Humus istikametlerini emniyete alması, ardından da üç ayrı müfrezeyle Ceyhan'a, Islahiye'ye ve Antep istikametlerine hareket etmesi planlanmıştı. Buna göre Fransızlar iki ateş arasında kalmış gibi görünüyordu. Böylelikle çatışmaya girmeden önce, Kuvay-ı Milliye ile Halep Millî Kuvvetleri arasında kalacağı ve irtibatları kesileceği öngörülen Fransız kuvvetlerinin en yakındaki komutanına 48 saat içinde silah ve cephanelerini teslim ederek çekilmeleri halinde kendilerine hürmette kusur edilmeyeceği, aksi takdirde meşru hakların sağlanması için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmayacağı yolunda bir nota verilecekti¹⁷.

Halep'teki milislerin en büyük katkısı Fransızların demiryolu ulaşımını sekteye uğratmaları oldu. Adana-Islahiye demiryolu ile Halep-Beyrut demiryolu sürekli tahrip ediliyor ve Fransız 1. Tümeni'nin hareketsiz kalması sağlanıyordu. Fransızlar, yağışlar nedeniyle ulaşımın imkânsız hale geldiği İskenderun-Katma yolunu da kullanamıyordu¹⁸.

16 "Mustafa Kemal Paşa'dan Konya'da 12. Kolordu Kumandanı Fahrettin Beyefendiye", *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 5/17 (Eylül 1956), Vesika 433.

17 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 181-182.

18 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 41.

Maraş Ayaklanması

1920 yılının başında çıkan Maraş Ayaklanması (21 Ocak-12 Şubat 1920), kuzeye, Türkiye sınırları içine yayılmış Fransız garnizonlarının zaafiyetini ortaya çıkardı. Maraş'taki Fransız garnizonu Maraş kalesine çekilmiş ve kuşatılmıştı. Fransız ordusu ayrıca Pazarcık'ta da saldırıya uğramıştı. Maraş'ta başlayan kıyam Ankara'da da heyecan yaratmış ve hem Mustafa Kemal Paşa hem de Ali Fuad Paşa Maraş'taki çatışmanın tamamiyle Kuvay-ı Milliye'nin lehine sonuçlanmasının çok önemli olduğunu belirterek, 3. Kolordu'nun Maraş'a her türlü desteği vermesini, diğer kolorduların da kendi muntıkalarında hızla silahlı müfrezeler teşkil ederek işgal bölgesine göndermelerini istedi¹⁹.

3. Kolordu, Maraş harekâtını Elbistan'dan yönetti ve Elbistan ve Maraş Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri ile direnişi koordine etti²⁰. Fransızlar ise telâş içinde müdahale etmeye çalışıyordu. 10 Ocak'ta Beyrut'a indirilen keskin nişancı alayı 15 Ocak'ta Mersin'e çıkarıldı. Ancak bu takviye birliği ulaşamadan Fransızların Maraş garnizonu tamamen tahliye edildi; askerlerin büyük bölümü Maraş'taki yerel kuvvetler tarafından esir alındı. Yaralılarını Amerikan Hastanesi'ne bırakan Albay Normand komutasındaki Fransız birliği ve Ermeni lejyonu şehirden kaçmayı başarmış, ancak ağır kış koşullarına maruz kalarak büyük kayıplar vermişti. 13 Şubat'ta İslahiye'ye gelen General Dufieux, korkunç bir kar fırtınası altında çekilmeye çalışan Albay Normand'ın ve perişan haldeki birliğinin haline tanık oldu²¹. Kurtulan Ermenilerin büyük bir kısmı ise, Rusya'ya doğru yola çıkmıştı.

Maraş garnizonunun ancak az sayıda bakiyesi Adana'ya ulaşmayı başarabilirdi. Bunun üzerine Fransız genel karargâhı, Kilikya birliklerini bir yeni tümenle takviye etmek ve Maraş ve Antep bölgesini bu yeni tümenin sahasına tahsis etmek kararı aldı. Bu takviye birliği Halep'teki 2. Doğu Tümeni idi²². Takviye olarak Halep'ten kuzeye hareket eden ve tümen karargâhını Kilis'te teşkil etme düşüncesinde olan 2. Tü-

19 *Atatürk'ün Tamam, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 182-183.

20 *Güney Cephesi...*, s. 66.

21 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 40-41.

22 *Güney Cephesi...*, s. 45.

men komutanı General de Lamotte ise Katma'yı geçememiş, Bağdat demiryolunun bu ıssız istasyonunda bir vagonda beklemek zorunda kalmıştı. Katma'dan Antep'e gitmeye çalışan 60 arabalık bir Fransız cephanesi, Antep'e iki saat mesafede Kuvay-ı Milliye tarafından durdurulmuş ve cephanelere el konulmuştu²³. General de Lamotte, ancak Emir Faysal'la bir anlaşma yapıldıktan sonra, Katma'dan Kilis'e 20 Şubat'ta geçebildi²⁴. İskenderun limanına çıkarılıp Dörtöyl ve Erzincan üzerinden çarpışan Fransız kuvvetlerine ulaştırılmaya çalışılan takviye kuvvet, mühimmat ve malzeme de Kuvay-ı Milliye müfrezelerinin saldırısına uğradı. 8 Şubat'ta Kara Hasan Paşa, Ömerhocaoglu Mehmed Ağa, Bıyık Hacı Ağa ve Kara Yusuf müfrezeleri birleşerek 400 kişilik bir kuvvetle Muratpaşa boğazında, İskenderun'dan Kırıkhan'a sevk edilen Fransız taburuna saldırdı ve Fransızları çekilmeye mecbur bıraktı²⁵.

Maraş harekâtı ile işgalden ve işgal tehdidinden kurtarılan geniş bölgede 3. Kolordu, kazalardaki asker alma daireleri başkanları ile orallardaki Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri silah ve mühimmat sağlanması ile asker alma işlerini hayata geçirerek²⁶, ilerideki Kilikya harekâtının insan ve malzeme kaynağını tahkim edecekti. Bu açıdan Maraş'ın işgalden kurtarılması, aynı zamanda, bir sonraki aşamanın hazırlık evresi ve dayanak noktası olacaktı.

1920 Şubatı'nın başında Urfa dahil olmak üzere, Fırat Nehri civarındaki bütün Fransız karakolları kuşatma altındaydı ve ayın sonunda Antep de milis kuvvetlerince kuşatılacaktı. Bu karakolları tahkim ve takviye etmek üzere yola çıkan bütün Fransız konvoyları da düzenli olarak saldırıya uğruyordu. Millî kuvvetler Pozantı boğazına kadar girmişti. Ardından Hacıkirı'ndaki Fransız karakolu da ele geçirildi²⁷. O arada Fransız işgal kumandanının Maraş'ta hapsederek kötü muamele

23 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 203.

24 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 41-42.

25 *Güney Cephesi...*, s. 130.

26 *Güney Cephesi...*, s. 66.

27 Delbec, *Les Cahiers...*, ss. 19-21.

uyguladığı ve ardından Adana'ya gönderdiği Maraş Jandarma Tabur Kumandanı İsmail Hakkı Efendi bu sevkıyat sırasında şehit olmuştu²⁸.

Fransızların Maraş'taki direnişi hiçbir şekilde sonuç vermedi ve 10 Şubat'ta şehri İslahiye yönünde terke mecbur kaldılar. Kuvay-ı Milliye burada da Fransız kuvvetlerine mensup 200 kadar askerin ölümüne neden olacak şiddetli bir taarruza girişti²⁹. Maraş'ta olanla eşzamanlı olarak, 12 Şubat'ta Kuvay-ı Milliye Urfa'ya girdi ve 13 Şubat'ta şehirdeki Fransız karargâhına Türk bayrağı çekildi³⁰. Mustafa Kemal Paşa, kolordulara çektiği telgrafta bilhassa Amanos Dağları ile Maraş'ın kuzeyindeki dağlık kesim geçitlerinde hakimiyet kurulması gereğine, böylelikle hem Fransızların çekilme istikametlerinin tıkanacağına ve geride yeniden toparlanma olanaklarının kalmayacağına, hem de lojistik kollarının önünün kesileceğine dikkat çekti³¹. Fransız kuvvetlerinin kesin bir yenilgi alarak şehri terk etmesinin ardından Maraş'a giren Kuvay-ı Milliye, Ermenilerin teslim olmaları yolunda çalışan Amerikan temsilcilerinin de araya girmesiyle, teslim alınan Ermeni askerlerine karşı herhangi bir cezalandırma hareketine girişmemişti. Bu genel bir memnuniyet yarattı³².

Maraş ayaklanması, Niğde'deki 11. Tümen komutanlığında da hareketlenmeye neden oldu. Tümen kumandanı Mümtaz Bey, Niğde, Ereğli ve icap ederse Adana'ya hareket etmeye hazır 400 piyade ve 100 süvariden oluşan bir görev kuvveti hazırladı. Bunun üzerine İstanbul hükûmetine bağlı olan Niğde Mutasarrıflığı, özellikle Adana'ya yönelik bir asker sevkıyatına engel olmaya çalışacaktı³³. O arada 1920 Ocak ayının başında keşif amacıyla Ulukışla üzerinden Karaman'a gelen Fransız subay ve askerleri Hem Ulukışla'da hem de Karaman'da Kuvay-ı Milliye'ce tehdit edilmiş ve Adana'ya geri dönmek zorunda kalmışlar; bunun üzerine İstanbul'da ortalık karışmış ve İstanbul

28 DH.ŞFR. 659/76, 22 Şubat 1336/22 Şubat 1920.

29 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 217-218.

30 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 205, 206-207.

31 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 213-214.

32 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 219-222.

33 DH.ŞFR. 660/59, 7 Mart 1336/7 Mart 1920.

hükûmeti yerel yöneticiler arasından sorumlu aramaya girişmişti³⁴. Ulukışla'da Fransız subaylarını, yanlarında belge olmadığı gerekçesiyle Adana'ya geri gönderen Kuvay-ı Milliye grubu hakkında sorumlu tutulan Niğde Mutasarrıfı, bu gruba müdahale için sağa sola emir yağdırıyor ve Ulukışla kaymakamının süratle kasabaya intikalini emrediyordu³⁵. Adana'ya gönderilmek üzere Konya, Çumra, Karaman ve Ereğli'den vagonlara yüklenen gıda maddeleri ve tahılın da Ulukışla'dan öteye geçmesine izin vermeyenler de, yine aynı Kuvay-ı Milliye grubuydu³⁶.

Fransız ordusunun Maraş'tan kovulması, Maraş taraflarından Adana'ya yönelik Kuvay-ı Milliye hareketliliğinin artmasına neden oldu. Adana yönü artık müsaitti. Özellikle Kadirli ile Andırın arasındaki ormanlık ve dağlık arazide Kuva-yı Milliye müfrezelerinin barınması görece kolaylaşmıştı. Bu nedenle bu alan bir tür mevzi, hatta sınır hattı haline geldi. Bu bölgedeki telgraf hatları tahrip edilmiş, hattı tamir etmek için Kadirli'den gönderilen telgraf çavuşu tartaklanarak geri gönderilmiş; bunun üzerine Dahiliye Nezâreti, burada olay çıkmasının memleket yararına olmadığı mülahazasıyla Niğde Mutasarrıflığı'ndan icap edenlere ısrarla nasihatte bulunulmasını tavsiye etmişti³⁷.

1920 Baharı: Çember Daralıyor!

Öte yandan Adana Kuvay-ı Milliye Kumandanı Tekelioğlu Sinan Bey, 1920 Mart'ında Kayseri'den Niğde'ye gelerek 11. Tümen'den cephaneye temin etmiş ve 22/23 Mart'ta Maden köyüne gelmişti. İstihkâm Teğmen Cemal Bey (daha sonra Albay Cemal Efe) ile Adana'dan gelen 20 kişilik bir atlı grup burada Sinan Bey'e katılmış ve bu küçük mürettep kuvvet 25 Mart'ta Adana sınırlarından girerek, köy köy gezmek suretiyle Kuvay-ı Milliye müfrezeleri kurmaya girişmişti. Yedek Teğmen Besim Efendi de, kendisi bir atlı müfreze oluşturarak bu faaliyete katılmıştı. Cevizli köyünde jandarma karakolu, emir almadığı

34 DH.EUM.AYŞ. 31/66, 13 Kanunısâni 1336/13 Ocak 1920.

35 DH.ŞFR. 656/12, 1 Kanunısâni 1336/1 Ocak 1920.

36 DH.ŞFR. 656/21, 4 Kanunısâni 1336/4 Ocak 1920.

37 DH.ŞFR. 108/2, 4 Mayıs 1336/4 Mayıs 1920.

gerekçesiyle müfrezeyi köye sokmak istememişse de müfrezenin zor kullanmasıyla teslim olmuş ve piyade destekli bu ilk görev kuvveti Cevizli ile birlikte Fındıklı ve daha birkaç karakolu daha ele geçirmişti. Böylelikle Kamışlı Nahiyesi Sinan Bey'in kontrolü altına giriyor ve Niğde-Tarsus yolu kapatılmış oluyordu³⁸.

Sinan Bey ve ona bağlı kuvvet (Niyazi Çavuş Müfrezesi) 31 Mart 1920'de Karaisalı'ya girdi. Ardından Kuvay-ı Milliye, 2 Nisan'da da Pozanti'ya saldırdı. Fransızlar demiryolunu ve demiryolu hattı boyunca Pozanti'ya kadar istasyonları ellerinde tutarken, böylelikle Kuvay-ı Milliye demiryolu hattının doğusunun büyük bölümünü kontrol altına almış oluyordu. Sinan Bey kuvvetleri Kamışlı'dan Sofulu köyüne, oradan da Karsanti Nahiyesi'ne gelerek bu dağlık bölgede tam bir haki-miyet kurdu; İstanbul'a bağlı Nahiye Müdürü'nü değiştirerek yerine Gediroğlu Ali Ağa'yı atadı ve Karsanti Kuvay-ı Milliyesi'nin başına da Yusuf Çavuş'u getirdi. O arada Köpekli köyünde bulunan küçük bir Rum müfrezesi de etkisiz hale getirilmişti³⁹.

Maraş yenilgisi ve Kuva-yı Milliye'nin Kadirli'ye, Karaisalı'ya ve Karsanti'ya kadar inmesi, Kozan Kazası dahilindeki olayları alevlendirdi. Dahiliye Nezâreti'nin Niğde Mutasarrıflığı'na yazdığı gibi, bu olaylar gerçekten de halk nezdinde "heyecan" yaratmıştı. Özellikle Kozan'da gerginlik artmış ve Fransızlar burada Çamurdanlar başta olmak üzere eşraftan ve ulemadan birtakım önemli kişileri tutuklamıştı. Gerginliğin artmasına yol açan en önemli olay Feke'nin Ermeni komitacıları tarafından kuşatılması ve telgraf hatlarının kesilmesi idi. Bu yüzden buradaki duruma ilişkin bilgiler Develi üzerinden alınabiliyordu⁴⁰. Fransız ordusuna ve jandarmasına mensup oldukları halde, emir-komuta zincirinin iyice gevşediği bu ortamda askerî disiplini tamamen terk eden Ermeni grupları, Feke'den daha kuzeye çıkarak Mart ayının başında Mağara (şimdiki Tufanbeyli) nahiyesini kuşatmış ve saldırılara girişmişti. Telgraf hatları kesildiği için burada olan-bitene ilişkin bilgiler Sivas Valiliği üzerinden alınabiliyordu.

38 *Güney Cephesi...*, ss. 80-81.

39 *Güney Cephesi...*, ss. 80-81; Redan, *La Cilicie...*, s. 98.

40 DHEUM.AYŞ. 34/15, 4 Mayıs 1336/4 Mayıs 1920.

Mustafa Kemal Paşa'nın Kozan Sancağı'ndaki durum hakkında 3 Mart'ta Ankara'dan gönderdiği telgraf üzerine⁴¹ valilik, buradaki olayların vahametine dikkat çekerek İstanbul'dan acil önlemler alınmasını ve girişimde bulunulmasını istedi⁴². Haçin Kaymakamı Ermenak Efendi, bu yönde İstanbul'dan aldığı talimatları uygulamak istediye de, bölgedeki Fransız yöneticisi Taillardat onu görevinden aldırması ve yerine işbirlikçi ve şiddet yanlısı bir başka Ermeni asıllı kaymakamın atanmasını sağlamıştı⁴³. Kuzeyde gerilimin yüksek olduğu bir diğer yer de Mağara (Tufanbeyli) Nahiyesi'nin kuzeyinde bulunan, Kayseri yolu üzerindeki Şar köyü idi. Maraş'tan kaçan bir miktar Ermeni de Şar'a sığınmıştı. 3. Kolordu, Şar'daki Ermenilerden silahlarını bırakmasını istedi. 2 Mart'ta Şar'lılar bu isteği reddetti. 22 Nisan'da Göksun kaymakamı, yanına Ermeni rahibini de alarak Şar'a gitti ve yine silah bırakmalarını istedi. Şar sâkinleri Haçin'deki durumun güvenli olmadığı öne sürerek silahlarını teslim etmediler⁴⁴.

Güneyde ise Kuvay-ı Milliye'nin icra ettiği demiryolu sabotajları sürmekteydi. Kuvay-ı Milliye İskenderun-Toprakkale hatının bazı kesimlerinde rayları sökerek demiryolu ulaşımını sekteye uğratmıştı⁴⁵. Osmaniye'ye kadar giden Kuvay-ı Milliye, Osmaniye Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Midhat Bey'i askerleriyle birlikte esir aldı⁴⁶. Yüzbaşı Midhat Bey, padişahın eski yaveri ve 24 Kasım 1919'da Maraş'ta yönetimi teslim almak üzere Osmaniye'den hareket eden Yüzbaşı André'ye refakat eden jandarma birliğinin komutanıydı⁴⁷.

Maraş hezimetini ve Çukurova'da bütün ulaşımı sekteye uğratan Kuvay-ı Milliye baskınları karşısında Fransız 1. Tümeni'nin komutanı, 10 Mart'ta Fırat'ın ötesindeki bütün garnizonların Kilikya'ya çekilmesini

41 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 245.

42 DH.EUM.AYŞ. 68/47, 1 Mart 1336/1 Mart 1920.

43 *Güney Cephesi...*, s. 208.

44 *Güney Cephesi...*, s. 114.

45 DH.EUM.AYŞ. 43/8, 4 Mayıs 1336/16 Ramazan 1338/3 Haziran 1920.

46 DH.EUM.AYŞ. 35/7, 14 Mart 1336/14 Mart 1920.

47 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 32.

istedi ise de bu isteği geri çevrildi⁴⁸. Kuvay-ı Milliye'nin yıpratma sa-
vaşı, çeşitli yerlerde sürpriz saldırılar yüzünden kuvvetlerini dağıtan,
kuvvet ve cephane sevk edemeyen Fransız karargâhını kuvvet temer-
küzü sağlamaya zorluyor, taktik ihtiyaçlar yüzünden önemli stratejik
mekhileri terk etmek zorunda bırakıyordu. Bunlardan biri de Erzin'de
gerçekleşti. Mustafabeyli'de demiryolu hattını kesmiş bulunan Kara
Hasan Paşa Müfrezesi, Erzin'e ardı ardına baskınlar düzenlemiş ve
Fransızları Erzin'den çekilmeye mecbur etmişti. Fransızlar ancak daha
büyük kuvvet getirerek Erzin'i geri alabildi⁴⁹.

Maraş'taki Fransız hezimet, kamuoyunda Kuva-yı Milliye lehine
önemli bir psikolojik üstünlük yaratmıştı. Kuva-yı Milliye'nin gücü
hakkında abartılı haberler yayıldığı gibi, diğer yerlerde de Fransızların
hezimete yakın olduğu algısı kuvvet kazanıyordu. Öyle ki, İstanbul'a
Adana ve havalisinin, Fransızların direnişine rağmen Kuva-yı Milliye
tarafından toplanarak tehdit edildiği yolunda haberler geliyor ve bunlar
buradaki devlet ricalince ciddiye alınıyordu⁵⁰.

Gelişen durum Fransızları Adana'da acil önlemler almaya sevk etti.
Bunların başında vilâyet Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü'ndeki bütün
işlemleri kendi elleriyle yönetmeye başlamaları yer alıyordu. Postane,
telgrafhane ve telgraf hatlarının denetimi, artık tamamen Fransız or-
dusunun elindeydi ve Osmanlı memurları işten el çektilirmişti⁵¹. O
arada boş bulunan Adana Mektupçuluğuna Mersin Tahrirat Müdürü
Süleyman Faik (Çelik) Bey atandı⁵². Fransızlar, her ne kadar Kuvay-ı
Milliye yanlısı memurları tasfiye etmek ve vilâyet idaresini bu yönde
temizlemeye çalışıyorsa da, Vilâyet Mektupçusu tayin edilen Süleyman
Faik Bey de gizli bir Müdafaa-i Hukukçu'ydu. Lâkin Fransızlar henüz
bu beyhude çabalarının farkında değillerdi.

Fransız idaresinin şehirde, el altındaki alanları kontrol etmekte sı-
kıntı çekmemesine karşılık, vilâyet sathında durumları hiç de lehlerine

48 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 47.

49 *Güney Cephesi...*, ss. 130-131.

50 Örneğin bkz. DH.EUM.SSM. 42/45, 29 Mayıs 1336/29 Mayıs 1920.

51 Bu durumu tespit eden Posta ve Telgraf Nezâreti yazısı için bkz. DH.İ.UM. 16/1,
10 Mart 1336/10 Mart 1920.

52 BEO. 4621/346552, 14 Mart 1336/14 Mart 1920.

değildi. General Dufieux, kuvvet temerküzünde yaşadığı güçlükler, çatışma muntikalarının çok geniş bir alana dağılması ve üst üste alınan yenilgiler yüzünden, Kuvay-ı Milliye ile mücadelede Adana ve civarındaki İstanbul hükûmetinin emrinde görünen Osmanlı kuvvetlerinin de müdahil olmasını istiyordu. Dahiliye Nâzırı bu isteğe karşılık yazdığı cevapta, Silifke, İslahiye ve Sivas taraflarından gelen tehditlere karşı öncelikle Silifke Mutasarrıflığına tebligat yaptığını; ancak özellikle Haçin Kazası'ndan ve Kozan Sancağı'nın diğer yerlerinden gelen haberlere göre, Ermeni gönüllülerin köyleri basarak yağma ve öldürme olaylarına karıştıklarını öğrendiğini, ayrıca Kozan eşrafından bazı bilinen kişilerin hapse atıldığını, hem köylere yapılan tecavüzlerin hem de bu tutuklama olaylarının Müslüman halk tarafında galeyana yol açtığını bildiğini, bu tecavüzler durdurulmadıkça halkı teskin etmenin mümkün olmadığını söyler. Birçok girişime karşılık, tutuklananların hâlâ salıverilmediğini vurgulayan Nâzır, Fransızların da bu olayları önlemek yerine, sessizce izlediğini ima eder. Kinayeli ve dikkatli bir dil kullanan Nâzır Paşa, "Silifke'den gelip geçen yolcular 'casusdur' bahanesiyle" tutuklandıkça ve her yerden yükselen yağma, öldürme ve tecavüz 'söylentileri' soruşturulup sorumlu olanlar varsa cezalandırılmadıkça sükûnetin temin edilmesinin, İstanbul'dan telgraf çekerek mümkün olmadığını belirtir. Ayrıca dikkatli dille kaleme alınmış bu uzun mektubun bazı yerlerine serpiştirilen ve Fransız işgal yönetiminin sertliğine işaret eden imalar da, son tahlilde bu koşullarda kendilerinden yardım istenmesindeki saçmalığa işaret etmektedir: Nâzır "Silifke Mutasarrıflığına ... birer tebligatnâme yazarak sansüre gönderdim" ve "mahallî memurlardan cereyan eden ahval hakkında bana yazdıkları telgrafnâmelerden sansür tarafından alıkonulanlar bana verilmemiştir" diyerek, Fransız işgal anlayışının hukuk ve mantık dışı uygulamalarını özellikle vurgulamak ihtiyacı duymuştu⁵³.

Özellikle Kozan Sancağı dahilindeki çatışmalar ve belirsizlik, ciddi bir asayişsizlik yaratmıştı. Ankara yönetimi sadece düşmana karşı değil, Kuvay-ı Milliye'nin buradaki karışıklıktan istifade ederek çapulculuk yapan unsurlara karşı da önlemler alması uyarısında bulundu.

53 Bkz. DH.EUM.AYŞ. 36/1-3, 21 Mart 1336/21 Mart 1920.

Doğrudan Mustafa Kemal Paşa'dan, Rumlu (Doğanbeyli) nahiyesinde bulunan Feke Kaymakamı Şerafeddin Bey'e Develi üzerinden çekilen telgrafla, kaymakamın millî hareketi fırsat bilip çapulculuğa girişenlere karşı bölgedeki Kuvay-ı Milliye komutanı Osman Tufan Bey'le ve Niğde'deki 11. Tümen komutanı Yarbay Arif Bey'le temas halinde bulunmasına, özellikle düşmandan alınan yerlerde asayişin teminin hükûmetin görevi olduğunu vurgulayarak bu konuda en şiddetli önlemlerin alınması gereğine dikkat çekilir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, kaymakama bölgede savaşılan Kuvay-ı Milliye'nin iâşe ihtiyacının da yöre halkından temin edilmesi, ihtiyaç durumunda yine 11. Tümen'le irtibat kurması emrini vermektedir⁵⁴.

11. Tümen birlikleri, Kozan'daki gelişmelere koşut olarak, Niğde, Kayseri ve Ulukışla'daki karargâh ve muharip birliklerinin dışında, Develi, Tomarza, Yahyalı ve Bereketli'ye (Çamardı) dağıtılmış ve müteyakkız haldeydi⁵⁵. Durumun ciddiyeti karşısında Kaymakam Şerafeddin Bey'le görüşülerek 10 Şubat 1920'de Kozan Sancağı'ndaki Kuvay-ı Milliye müfrezelerine silah ve cephane dağıtılmıştı. 10 Mart'ta ise, 20 Kolordu Kumandanı Ali Fuad Paşa'nın emriyle Feke, Sis ve Haçin mıntıkalarında askerî harekât başlatıldı. Hedef, bölgenin Ermeni jandarmasından ve gönüllü milislerinden temizlenmesiydi⁵⁶.

Önce Haçin'i, ardından da Kozan'ı hedef alacak olan Kuvay-ı Milliye harekâtı Develi'den yönetiliyordu. Kilikya (Adana) Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Niğde'de çalışmaya başladığında, Kozan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de Kozanoğlu Doğan Bey'in talimatıyla 28 Kasım 1919'dan beri Develi'de (Everek) çalışmaktaydı⁵⁷. Kozanoğlu Doğan Bey'in yönettiği harekâta Develi Belediye Başkanı Kamberoğlu Osman Efendi'nin (Yaşar Bey) liderliğinde kurulan bir müfreze önce Kiske (bugünkü Bakırdağı'na bağlı Yaylacık köyü) Nahiyesi'ne gönderildi ve burada çevreden temin edeceği yeni kadrolarla müfrezenin takviye edilmesine çalışıldı. Feke Belediye Başkanı Cezmi Bey de, bu çalışmalara Feke'den destek verecekti. Öte yandan Yahyalı, Tomarza,

54 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 315.

55 *Güney Cephesi...*, s. 151.

56 *Güney Cephesi...*, s. 206.

57 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 408.

Andırın ve Niğde'den destek müfrezeleri bu bölgede toplandı. Kozanoğlu Doğan Bey'in komuta ettiği ve topçuyla da desteklenen bu kuvvetler kuzeyden ve güneyden Haçın'ı sardı. Göksun'dan gelen bir başka müfreze de doğu yönünü kapatmıştı. 13 Mart'ta Rumlu Nahiyesi işgal edildi⁵⁸. 22 Mart'ta Feke kurtarıldı⁵⁹ ve 6 Nisan'da Haçın muharebeleri başladı. Bu muharebeler, bütün güney cephesinde genel ateşkesin ilan edildiği 30 Mayıs'a kadar, herhangi bir sonuç alınmadan sürecek; kasabadaki Ermeni direnişi devam edecekti⁶⁰.

Kuvay-ı Milliye'nin ileri harekâtı karşısında, Adana'da Manok Şişmanyan'ın liderlik ettiği Ermeni partileri tarafından, çoğunluğu Ermenilerden oluşan ve esas hedefi Haçın ve Kozan'a yönelen kuşatmayı kırmak olan bir alay teşkiline girilmiş, başına da Avukat Garabet Gökdereliyan geçirilmişti. Bu kuvvet Tumlu Kalesi üzerinden Kozan'a doğru ilerlemeye başladı ise de, Tumlu'da uğradığı baskınlar yüzünden Tumlu Kalesi'nde sıkışmış, Adana'ya ve Misis'e geri çekilmek zorunda kalarak dağılmıştı⁶¹.

Feke yönünde gerisi Kuvay-ı Milliye'ce emniyete alınmış olan Kozan ise 27 Mart'ta kuşatılmıştı. Kozan'daki Knall-Demars komutasındaki Fransız garnizonu 3 Fransız piyade bölüğü, bir destek takımı ve bir Ermeni gönüllü bölüğünden oluşuyordu⁶². Kozan kasabasının Kuvay-ı Milliye'ce kuşatılması, Kozan'daki Ermeni Katolik Katogikosu'nu da tedirgin etmiş ve Sis Katogikosu Sahak Efendi, bu nedenle, yanında Adana'nın seçkin Ermenileri olmak üzere, Paris ve Londra'ya giderek en yüksek devlet ricali düzeyinde temaslarda bulunmaya başlamıştı. Sahak Efendi ve heyeti, Eylül ayının başına kadar bu temasları sürdürdü. Bu temalar, İstanbul hükûmeti'nin temsilcileri nezdinde bile "özerk bir Ermenistan teşkili"ne yönelik girişimler olarak okunuyordu. Örneğin Adana Vali Vekili, Dahiliye Nezâreti'ne yazdığı rapor-

58 *Güney Cephesi...*, s. 209-211.

59 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 426.

60 *Güney Cephesi...*, s. 209-214.

61 M. Fatih Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş Bayramı ve Çukurova Millî Mücadele Hatıraları*, cilt I. Adana, 2016: Çukurova Fuarcılık Yayını, ss. 70-72; Çamurdan, *kurtuluş Savaşında...*, ss. 335-337.

62 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 47.

da, “Ermeniler... iki ay evveline nisbetle taşkınlıklar göstermiyorlarsa da, Kilikya hakkındaki amâl ve makâsıdlarının bir zerresini bile feda etmedikleri muhakkaktır” diyordu. Vali Vekili, Ermenilerin barışçı görünmeleri halinde bile, her fırsattan yararlanmak üzere tetikte olduklarını göz önünde tutmak gerekmektedir, diye ekliyordu⁶³. O’na göre Ermeniler, “Her türlü vesaite müracaat ederek ve her türlü fesatlardan istifade ederek Kilikya’da bir Ermenistan hükûmeti teşkilini bir vazife-i mukaddese addetmektedirler”.

Pozantı Kuşatması

Kozan kuşatmasının hemen ardından 9 Nisan’da Pozantı sarıldı. Nisan’ın başında Albay Ayıcı Mehmed Arif Bey, Mümtaz Bey’in yerine 11. Tümen kumandanlığına atanmış ve 11. Tümen Pozantı yönünde taarruza geçmişti. 126. Alayı ile Pozantı’ya yanaşan ve 33. Alay’a bağlı kuvvetlerle Kamışlı Boğazı’nı tutan tümen kuvvetleri Çiftelhan istikametinde Pozantı sırtlarını tahkim edip Fransızların önünü kuzeyden keserek Binbaşı Mesnil Taburu’nun Pozantı’dan yukarıya çıkmasına engel oldu. Tümenin topçu ve ağır makineli tüfek atışları yüzünden Fransız taburu Pozantı’dan güneye çekilmek zorunda kaldı⁶⁴. Pozantı ile Yenice arasındaki demiryolu istasyonları Hacıkırı, Kelebek ve Beledik’te bulunan karakolları Kuvay-ı Milliye teslim aldı ve buralardaki demiryolu nakliye aksamı da Kuvay-ı Milliye’nin eline geçti. Hacıkırı, 2 ve 3 Nisan’da Teğmen Kemal, Teğmen Besim, Karaisalı Ali Ağa, Kuşçulu Reşit Ağa ve Adil Bey müfrezeleri tarafından kuşatılmış ve üç gün süren çatışmalardan sonra 1000 kişilik Fransız kuvveti ağır kayıplar vererek çekilmişti. Karaisalı Hacı Osman Müfrezesi ise küçük bir kuvvetle Karaisalı’nın istasyonu olan Durak ile Yenice arasındaki Baranış Köprüsü’nü yıkıp Adana ile ulaşımı tamamen kesti. Böylelikle Fransız birliklerinin gerisiyle irtibatı tamamen kesilmiş oldu. Fransızlar köprüyü onarıp Kuvay-ı Milliye’yi püskürtmek için zırhlı trenle bu noktaya istihkâmçı ve piyade sevk ettiyse de, çok sayıda kayıp verdirilerek geri atıldı. İstihkâm Teğmen Cemal (Efe) komutasındaki bir

63 DH.İ.UM. 20/14, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.

64 Ayhan, *Mustafa Kemal’in Pozantı Kongresi...*, s. 40; Güney Cephesi, s. 151.

kuvvet de Kadirhan ve Çamalan'ı işgal etti ve böylelikle karayolu bağlantısı da kesildi. O arada Hacı Osman Müfrezesi, Çakıt üzerindeki Akköprü'yü yıkmış ve Kelebek istasyonuna baskınlar yaparak istasyonu ele geçirmişti⁶⁵. Pozantı bölgesinde yoğunlaşan mevzi çatışmalar nedeniyle Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkezi Karaisalı'ya alındı. Böylelikle savaştan müfrezeleri yöneten Tekelioğlu Sinan Bey'le sürekli irtibatla kalması sağlanan Cemiyet'ten, Adana, Tarsus ve Mersin bölgelerindeki Fransızların durumu hakkında istihbarat toplaması bekleniyordu. 4 Nisan'da Adana Batı Bölgesi Kumandanı Tekelioğlu Sinan Bey, 11. Tümen'e gönderdiği raporda, istasyon işgalleriyle ilgili durumu özetliyor ve Adana'ya iki saat mesafeye kadar olan sahanın tamamen işgal altına alınmış bulunduğunu, 500'ü silahlı olmak üzere 3500 kadar mevcuda ulaştıklarını, genel durum ve moral gayet düzgün bulunmakla birlikte, silah ve cephane sıkıntıları olduğunu ve ne kadar ağır ve hafif silah ve cephane gönderilirse o kadar güçleneceklerini bildiriyordu⁶⁶.

28 Nisan'da, kuşatılan Pozantı kuvvetlerini kurtarmak üzere Tarsus'tan harekete geçen iki Fransız piyade taburu ile destek topçusunun önü Bayramlı'da kesilmiş ve Fransızlar ağır kayıp vererek Tarsus'a çekilmeye mecbur bırakılmıştı⁶⁷. 11. Tümen Kumandanı Albay Ayıncı Arif Bey, yanında takviye birlikleri olmak üzere, 5 Mayıs'ta bizzat komutayı alarak Pozantı kesin sonuç taarruzunu başlattı. 6 Mayıs'ta topçu bombardımanı ile başlayan piyade ve Kuvay-ı Milliye desteğiyle sürdürülen taarruzla sonuç alınamadı. Albay Ayıncı Arif Bey, 8 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa'dan gelen, Düzce'de başlayan isyanı bastırmak üzere intikal etmesi emrine uyararak birliklerini Ulukışla'ya geri çekti. Kuvay-ı Milliye de bu çekilme kararına bağlı olarak, hatlarını korumak ve Tarsus Kuvay-ı Milliyesi'ne yardım etmek amacıyla, Pozantı'da bir miktar örtme kuvveti bırakarak Karaisalı'ya çekildi⁶⁸.

65 *Güney Cephesi...*, ss. 149-150.

66 *Güney Cephesi...*, s. 152-153.

67 *Güney Cephesi...*, s. 153.

68 *Güney Cephesi...*, s. 154.

Kozan'ın Ele Geçirilmesi ve Mersin Kuşatması

Osman Tufan Bey de Mart ayının başında karargâhını Kadirli'de kurmuş ve Kadirli-Kozan bölgesindeki harekâtları tertiplemeye girişmişti. Fransızlarca tutuklanmaktan son anda kurtulan Kozan eşrafından Hakkı (Çamurdan) Bey, Kadirli'ye gelerek Osman Tufan Bey'in emrine girmişti. Hakkı Bey ve çoğunluğu Akdam köyünden olan Rumeli Muhacirlerinden oluşan müfrezesi, Kozan'a yönelik harekâta görev alacaktı⁶⁹. Cephe kuruluşunda Ahmed Cevdet (Çamurdan) Bey "Sırkıntılar Grup Kumandanı" ve Tevfik (Coşkun) Bey de "Kars (Kadirli) Grup kumandanı" olarak tayin edilmişti⁷⁰.

O sıralarda kuşatılan doğudaki Haruniye (şimdi Düziçi) de teslim olmuş ve Fransızlarca tahliye edilmişti⁷¹. 4 Mart 1920'de kurulan yaklaşık 300 kişilik Haruniye Kuvay-ı Milliyesi, kasaba dışından yaptığı baskınlarla buradaki Fransız ve Ermeni taburlarını yıpratmış ve 7 Mart'ta takviyeli bir Ermeni lejyon bölüğünün, Haruniye'nin 4 km. kuzeyindeki Gökçayır bölgesine yanaşarak yaptığı karşı saldırı püskürtülmüş ve 15 Mart'ta icra edilen takip harekâtı ile, aynı tarihte ikmal kollarına yapılan baskınlar yüzünden Fransız kuvveti Haruniye'den çekilmek zorunda kalmıştı. 27 Mart'ta Yörük Selim Bey'e bağlı Maraş Kuvay-ı Milliyesi Haruniye bölgesine yanaşarak emir ve komutayı ele almış ve şiddetli baskınlarla Fransızların toparlanıp Haruniye yönüne karşı saldırı başlatmalarını tamamen önlemiş ve Fransız kuvveti nihai olarak buradan çekilmişti⁷². Böylelikle Osmaniye ile Bahçe arasında hiçbir Fransız askeri kalmadı. 15 Nisan'da Fransızlar Misis'ten kuşatma altındaki Kozan'a gıda ve mühimmat göndermek istediler. Ancak bu yükün ancak yarısı Kozan'a gelebildi. Bundan sonra Haziran'a kadar Kozan'da kuşatma altındaki Fransız birliklerine hiçbir yardım ulaştırılamayacak ve Osman Tufan Bey'in emir ve komutası altındaki Kuvay-ı Milliye 2 Haziran'da muzaffer biçimde Kozan'a girecekti⁷³.

69 Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş Bayramı...*, s. 116.

70 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 18.

71 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 47.

72 *Güney Cephesi...*, ss. 83-84.

73 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 48; Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş Bayramı...*, s. 116; Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 267.

Osman Tufan, Kozan'ın ele geçirilmesinden sonra karargâhını Kadirli'den Kozan'a nakledecek, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kozan merkez heyeti de onunla birlikte Kozan'a gelecek ve cephe karargâhı Aslanpaşa Mahallesi'ndeki Laçınyan köşkünde kuralacaktı⁷⁴. Böylelikle Adana Doğu Mıntıka Kumandanlığı, Adana'ya biraz daha yaklaşmış oluyordu.

Şiddetli baskı altına alınmış Fransız kuvvetlerinin durumunu yakından bizzat görmek için Beyrut'taki Yüksek Komiserlik Genel Sekreteri Robert de Caix de Saint-Aymour Adana'ya geldi. Gergin görüşmeler yapan Genel Sekreter, Beyrut'a geri dönmek üzere Mersin'e hareket ettiğinde, 22 Nisan'da Mersin-Adana demiryolunun Yenice-Zeytinli kesimi tahrip edildi ve Genel Sekreter zorlukla dönebildi. Yenice'de hat o kadar büyük zarar görmüştü ki, Fransız işgal komutanlığı hattı yeniden işler hale getirmek ve Yenice'nin muhafazası için oraya bir tabur sevk etmek zorunda kaldı⁷⁵. O sırada, Nisan ayının hemen başında, Silfke bölgesi Kuvay-ı Milliye Kumandanı Emin Arslan Bcy, Mersin'de Fransızların kıyıbaşı olarak tuttuğu mevzilere saldırılar düzenleyerek Mersin'le Tarsus'un bağlantısını kesmiş ve Mersin'i kuşatmıştı. Fransızlar yarma harekâtına teşebbüs ettilerse de kuşatmayı kıramadılar. Kuvay-ı Milliye kuşatması ancak Mersin açıklarında demirli harp gemilerinden yapılan topçu ateşiyle dağıtılabilirdi⁷⁶.

Kuvay-ı Milliye'nin 1920 yılına yayılan bu başarıları, Adana Jandarma Alayı'nın Müslüman askerlerinin büyük çoğunluğunun subaylarıyla birlikte firar etmesine ve bir kısmının Kuvay-ı Milliye'ye katılmasına yol açtı⁷⁷. Albay Brémond'a göre, Vali Celâl Bey Adana şehrinde çeşitli tertipler yaparak Fransız birliklerinin önemli bir kısmını Adana'da tutmak ve böylece Kozan ve Pozantı'da Kuvay-ı Milliye'nin işini kolaylaştırmak için çalışıyordu. Böylelikle Kuvay-ı Milliye'nin Adana'yı kuşatması kolaylaşacaktı⁷⁸.

74 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 342, 346.

75 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 48-49.

76 Güney Cephesi..., s. 82.

77 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 17, 54.

78 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 49.

Kuvay-ı Milliye'nin Ordu Emrine ve Tertibine Girmesi

11 Nisan 1920'de Ankara'dan gelen emirle, o güne kadar bağımsız çalışan ve emir-komuta zinciri altında bulunmayan Kilikya Kuvay-ı Milliyesi, bölgeden sorumlu kolordu ve tümenlere bağlandı. Adana Batı Mıntıkası Kumandanı Tekelioğlu Sinan Bey ve bağlı müfrezeleri 20. Kolordu'ya bağlı olan Niğde'deki 11. Tümen'in; daha batıda Mer-sin-Silifke bölgesinde çalışan Emir Arslan Bey müfrezeleri Konya'daki 12. Kolordu'nun; Adana Doğu Mıntıkası Kumandanı Kozanoğlu Doğan Bey müfrezeleri de doğrudan 20. Kolordu'nun emrine girdi⁷⁹. Adana Batı Mıntıkası, artık Karaisalı kazasından idare ediliyordu. Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de, Ahmed Remzi Bey'in liderliğinde, tehlikelerden tamamen arınmış durumda bulunan Karaisalı'da çalışıyordu⁸⁰.

Tarsus-Pozantı Arasındaki Muharebeler

İsyanlar nedeniyle Türk birliklerinin büyük kısmının Pozantı'dan çekilmesi üzerine, Fransızlar kuşatma altındaki Pozantı birliklerini kurtarmak ve Tarsus-Pozantı irtibatını yeniden kurmak amacıyla yeniden harekete geçtiler. Fransızlar bu harekâtı zırhlı araçların desteğiyle gerçekleştirecekti. Havanın yağışlı olması nedeniyle Fransız zırhlı kuvveti zorunlu olarak Tarsus-Pozantı karayolunu kullanmak zorunda kaldı. Kuvay-ı Milliye, bunu avantaja çevirmek amacıyla karayolu üzerinde, Bayramlı köyünün hemen doğusunda, Kurbanlı köyünün hemen kuzeyinde yer alan Kavaklıhan mevkiinde tank engelleriyle desteklenmiş bir pusu tertiplenmesi gerçekleştirdi. Veli Haşim, Molla Kerim, Karahacı, Tekeli Kerim, Şimşek, Derviş Ağa ve Emin Ağa müfrezeleri ile Teğmen Cemal (Efe) Bey'in Karaisalı'dan topladığı milislerden oluşan yaklaşık 500 kişilik Kuvay-ı Milliye 11 Nisan'da savunma mevzilerini işgal ederek Fransızları beklemeye başladı. 12 Nisan'da bir piyade alayı, üç topçu bataryası, bir süvari bölüğü ve zırhlılardan oluşan yaklaşık 3000 kişilik Fransız kuvveti, Kurbanlı ve Bayramlı köyü sirtlarından

79 *Güney Cephesi...*, s. 152.

80 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 5.

açılarak Kavaklıhan yönünde saldırıya geçti. Bu saldırı Kuvay-ı Milliye tarafından püskürtüldü ve Fransızlar, tarihe “I. Kavaklıhan Muharebesi” adıyla geçen bu büyük çatışmanın sonunda Tarsus’a geri çekilmek zorunda kaldı. Kuvay-ı Milliye de Fransızları takip ederek Çamtepe köyüne kadar ilerledi ve bu köyde yeniden savunma mevzileri oluşturdu⁸¹. Böylelikle Tarsus baskı altına alınmış ve Pozantı’daki Mesnil Taburu tamamen mahsur kalmış oluyordu⁸².

19 Mayıs 1920’de Fransızlar, Pozantı’da zor durumda kalan kuvvetlerini kurtarmak ve Toros yolunu yeniden açmak amacıyla ikinci bir saldırı düzenlediler. Bu kez daha önce taarruzu gerçekleştiren kuvvete ek olarak Fransız görev gücü, bir piyade alayı, bir süvari bölüğü ve bir topçu taburu ile takviye edilmişti. Çok kayıp vermelerine karşın Fransızlar, yeniden Kavaklıhan mevkiine kadar ilerledi. Ancak topçu ateşiyle de desteklenen ve düşmanı sarmaya yönelik manevralarla Fransız hatlarına yanaşan Kuvay-ı Milliye, Fransızları ikinci kez Tarsus-Adana demiryoluna kadar sürmeyi başardı. Böylelikle “II. Kavaklıhan Muharebesi” adı verilen 19-21 Mayıs 1920 muharebesinde Fransızlar bir kez daha yenilmiş oluyor ve Pozantı’daki kuvvetlerini kurtarma hedefi tamamen suya düşüyordu⁸³.

Adana’daki Fransız işgal kuvvetleri, bu koşullar altında Adana’yı savunmak üzere muhtemel bir kuşatmaya karşı hazırlanıyordu. Şehrin kuzeyine hendekler kazılmaya ve tahkimatlar yapılmaya başlandı. Güneyde Arap köylerinin bulunduğu bölge güvenli sayılıyordu. İncirlik’te bir Ermeni karakolu tertip edilmiş ve Seyhan Nehri doğal bir engel olarak kabul edilmişti. Ayrıca Osmanlı kışlasının bulunduğu Köprüköy’e topçu bataryası konuşlandırıldı. 10 Mayıs’a gelindiğinde Fransızların Adana’daki savunma tertiplenmesi güçlendirilmiş, yeni istasyon etrafında bir tatbikat icra edilmiş ve şehrin Hristiyan mahalleleri kendilerini savunabilecek şekilde örgütlenmişti. Kuzeyde, 20 Mayıs’ta Albay Gracy, artık daha fazla dayanması mümkün olmayan ve demiryolunun tahrip edilmesi nedeniyle hiçbir şekilde takviye edilemeyen

81 *Güney Cephesi...*, s. 155.

82 Fikri Mutlu, “Birinci Kavaklıhan Harbi”, *Berdan Gazetesi*, 6 Ocak 1950. Akt. Sansar v.d., *5 Ocak Adana’nın Kurtuluş Bayramı...*, s. 185.

83 *Güney Cephesi...*, ss. 156-157.

Pozantı önündeki birliklerin fazla kayıp vermeden geri çekilmesini sağlamaktan başka bir şey yapamadı⁸⁴.

Pozantı-Tarsu hattında şiddetli çatışmalar devam ederken, Kuvay-ı Milliye doğuda da Fransız ikmalinin can damarı olan Meydanekbez-Osmaniye arasındaki demiryolu kesimine sürekli saldırılar düzenleyip hattı tahrip etmek suretiyle Fransız birliklerine zarar vermeye devam ediyordu. 15 Mayıs 1920'de Kokarpınar (Yarbaşı) ile Bahçe arasındaki ve Kokarpınar köyünün güneyindeki köprüler tahrip edildi. Demiryolunu koruma görevi verilmiş olan bir zırhlı tren bu köprülerin birinden yuvarlanmış ve çok sayıda Fransız askeri ölmüştü. Fransızlar Mamure'den yola çıkan bir müfreze ile çatışma bölgesine yardıma gelmiş, ancak bu birlik de Kokarpınar'a (Yarbaşı'na) çekilmek zorunda kalmış ve Mamure'ye geriye dönmüştü. Mamure-Bahçe arasında Fransızların kullanabileceği hiçbir lokomotif kalmadığından ikmal uzunca bir süre kesildi⁸⁵.

Kuvay-ı Milliye 16 ve 17 Mayıs'ta Tarsus'a doğru taarruza geçti. Kuvay-ı Milliye'nin önünü hâlâ Albay Gracy'nin birliği örtüyordu. Ancak ağır piyade ateşi altında kalan ve daha önce Bayramlı köyündeki mevzilerini terk ederek geri çekilmek zorunda bırakılan Albay Gracy, 20 Mayıs'ta birliğinin güvenliğini temin ederek, 22 Mayıs'ta Adana'ya ulaştı. Pozantı'da az sayıda adamıyla mahsur kalan Binbaşı Mesnil ise çaresizdi. Teslim olması çağrılarını uymayarak, 24 Mayıs'ta Tarsus yönünde Çuğbeli mevkiinden yarma girişiminde bulunmuş ve İbrahimpasha Tabyaları civarından Tekir Yaylası'nı geçebilmişse de, 26 Mayıs'ta Karboğazi'nde (Panzinçukuru) bütün taburuyla birlikte esir edildi ve Kayseri'deki esir kampına gönderildi⁸⁶. Bu başarıdan güç alan Tekelioğlu Sinan Bey, 29 Mayıs 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği ve harekâtın seyrini anlattığı telgrafta, 31 Mayıs'ta başlamak üzere "...bütün kuvvetimle Adana'ya taarruz ederek morali tamamen kırılmış olan düşmandan bu şehri temizleyeceğim"⁸⁷ demektedir. Ancak

84 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 49-50; Redan, , *La Cilicie...*, s. 98.

85 *Güney Cephesi...*, s. 84.

86 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 50-51.

87 ATASE, İSH, 766/140-3. Akt. *Güney Cephesi...*, s. 159.

tam o sırada Fransızlarla ateşkes görüşmeleri başlamıştı. Tekelioğlu Sinan Bey'in bu girişimi görüşmelere zarar verebilirdi. Bu nedenle, Genelkurmay Başkanı Albay İsmet (İnönü) Bey, Sinan Bey'in bağlı olduğu 11. Tümen kumandan vekili Yarbay Mümtaz Bey aracılığıyla, "Fransızlarla yaptığımız geçici mütareke anlaşmasından maksadımız esasen vatanımızı, öz memleketimizi düşmandan temizlemek için hazırlanmaktan ibarettir. Ancak devlet adı altında kabul edilen şartlara uymamanın haysiyet ve namusa aykırı olduğunu bir an hatırdan çıkar-mayarak verdiğimiz sözde durmak lâzımdır. Fransızlarla görüşmelere devam ediyoruz. İsteklerimizi yerine getirmedikleri takdirde taarruza devam edilmesi için karar vereceğiz. Buradan emir almadan katiyen taarruz etmemenizi ve fedakâr arkadaşlarınıza da durumu anlatarak disiplinin bozulmamasının teminini beklerim" talimatını vermiştir⁸⁸.

Adana Ateşkesi (30 Mayıs-18 Haziran 1920)

Şiddetin ve çatışmaların şehirlerin yanına kadar gelmesi ve ulaşımın neredeyse tamamen kesilmesi, Fransızların Adana cephe kumandanlığı nezdinde ateşkes aramasına yol açtı. Bu şekilde cephe kumandanlığı ile Fransız İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı arasında ateşkes görüşmeleri başladı. Böylelikle, cephe kumandanlığı üzerinden, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti Fransızlarla dolaylı görüşme-lere başlamış oluyordu. Ankara hükûmeti, Fransızlarla görüşmeleri sürdürmeye ve nihai bir çekilmeyi sağlamaya niyetliydi. Bilgi vermek üzere Adana Kuvay-ı Milliyesi'nin Genelkurmay Başkanlığı'na çektiği telgraf üzerine hükûmet, vekillerin tamamının imzalarıyla Fransa ile ilişkiyi kesme niyetinde olmadığını ve bu konunun Hariciye Vekâle-tince takip edileceğini bildirerek, görüşmeleri diplomatik bir seviyeye taşıyordu⁸⁹.

Fransızlar bu ateşkes için Beyrut'taki Genel Sekreter Robert de Caix'i Ankara'ya gönderdi. Robert de Caix, Başkumandan'ın emriyle, kendisinin "yetersiz olduğunu" düşündüğü ateşkes metnini imzalayarak döndü. Demiryolu hattını iki taraf arasında sınır olarak kabul eden

⁸⁸ *Güney Cephesi...*, s. 159.

⁸⁹ BCA, 30-18-1/1-3-15, 6 Temmuz 1336/6 Temmuz 1920.

bu ateşkes ancak 20 gün sürecekti. Fransız yetkililer bu ateşkesin askerî olduğunu ve siyasî hiçbir sonuç doğurmayacağını devamlı vurgulamak ihtiyacı duymuştu⁹⁰. Bu siyasî temas kurulurken, bir taraftan da Konya'dan Adana'ya gönderilen 12. Kolordu Kurmay Başkanı Kurmay Binbaşı Şemseddin Bey ile General Dufiaux arasında askerî görüşmeler gerçekleştirildi. Kurmay Binbaşı Şemseddin Bey, görüşmeye giderken Ankara'dan görüşmenin sınırlarını belirleyecek bir talimat istedi. Mustafa Kemal Paşa imzasıyla kendisine verilen talimata göre, "Ermenilere tarafımızdan hiçbir taarruz yapılmayacağı ve yabancı işgalinden kurtulan memleket parçalarında Osmanlı anasının beraber ve kardeşçe yaşayacakları" bildirilecek ve "Mersin-Tarsus-Adana-Osmaniye demiryolu cephemizde ve doğrudan doğruya muharebe hattı üzerinde olduğundan Fransızlar tarafından hiçbir suretle onarılmasına müsaade edilmeyecek"ti⁹¹.

Özellikle Adana'nın durumu Fransızlar açısından endişe vericiydi. Eğer Pozantı-Tarsus çatışmaları kesin olarak Türk kuvvetlerinin lehine sonuçlanırsa, Adana'nın kuşatılması an meselesiydi. Fransızlar bunun farkındaydı ve ateşkes istemelerine yol açan saik bu stratejik durumun tahliliydi. Nitekim Tekelioğlu Sinan Bey henüz Pozantı cephesiyle meşgulken, 18 Mayıs'ta 50 kadar Kuvay-ı Milliye süvarisi Adana'nın kuzeyinde kendilerini göstermiş ve ayın 21'inde Şakirpaşa İstasyonu önündeki mevzilerde ilk çatışma vuku bulmuştu.

22 Mayıs'ta Beyrut'taki karargâha Başkomutan Yardımcısı olarak tayin edilen General Garnier-Duplessis durumu teftiş etmek üzere Adana'ya geldi. General, Vali Celâl Bey ile gergin bir görüşme yaptı ve askerî duruma ilişkin hiç iyi izlenimler edinmeden, Generalin seyahati için demiryolunu kullanması ise hiç mümkün olmadığından, Mayıs'ın 23'ünde uçakla Mersin'e döndü.⁹² General Garnier-Duplessis'in ziyaretinden edindiği izlenimler sonuç verdi ve kuzeydeki cephelerde çok sıkıştığı gibi, güneyde de Faysal'ın isyanıyla meşgul olan Fransız Yüksek Kumandanlığı, Ankara hükûmeti'yle 30 Mayıs 1920'den geçerli

90 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 53-54.

91 *Güney Cephesi...*, s. 164.

92 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 51.

olmak üzere 20 günlük ateşkes imzalandı⁹³. General Gouraud, kuzeydeki durumu lehlerine çeviremeyeceklerini görerek, Faysal'ın isyanına odaklanmayı tercih etmişti.

30 Mayıs'ta imzalanan ateşkes anlaşması ile Kuvay-ı Milliye'nin Adana'yı batıdan tacizlerine bir süreliğine ara verildi. Bütün güney cephesine bildirildiği gibi, bu ateşkes durumu hakkında Feke Kuvay-ı Milliye kumandanı Ruhi Bey'e telgrafla verilen bilgiye göre, bu yirmi günlük ateşkes zarfında Pozantı ve Sis'te bulunan Fransız birlikleri Adana-Mersin demiryolu hattına kadar çekilecek, bu meyanda Antep de tahliye edilecek, bu çekilmeler ateşkes antlaşmasını izleyen on gün içinde gerçekleşecek; Fransızlarla esir teatisine hemen başlanacak; Adana Valisi ile Osmanlı hükûmet memurları arasında serbest haberleşme sağlanacaktı⁹⁴. Bu çerçevede Millî kuvvetlere teslim olan Pozantı ve Sis (Kozan) garnizonlarındaki Fransız askerleri Adana'dan Mersin'e getirilecekti.

Antep'le birlikte aynı zamanlarda gerçekleşen Kozan'ın tahliyesi ile 7 Haziran'da Fransız kuvvetleri ile birlikte 7500 kadar sivil Ermeni de Kozan'dan Misis'e geldi. Aynı gün Yenice'de esir değişimi yapıldı⁹⁵. Misis'te barınması olanaksız bu büyük nüfusun bir sonraki zorunlu ilticagâhı ise Adana olacaktı⁹⁶. Adana'da mültecilerin neden olduğu nüfus baskısı gün geçtikçe daha da yoğunlaşıyordu.

Fransızlar Kozan'dan çekilirken, Ceyhan yolu üzerindeki Tumlu'da 400 kişilik bir birlik bırakmak istediye de, Kozan'dan onları takip eden Kuvay-ı Milliye'nin baskısıyla buradaki kuvvet üç gün sonra Adana'ya alındı⁹⁷. O arada, ilan edilen ateşkes sonucunda, Adana Jandarma Alay-ı'nın kalan Müslüman personel de birliklerini terk ettiler. Birliklerini burakanları sayısı 1.200'ü buluyordu⁹⁸.

93 Delbec, *Les Cahiers...*, s. 21.

94 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 348-349.

95 Delbec, *Les Cahiers...*, ss. 21-22, 55.

96 Redan, , *La Cilicie...*, s. 101.

97 Güney Cephesi..., s. 207.

98 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 17, 57.

Fransız Yüksek Kumandanlığı bu ateşkes arasını kendi lehine çevirmek istemişti. Bu çerçevede General Lamothe güçlerini yeniden tertiplerken, Fransa'dan Senegalli bir tugayın getirilmesi ve İstanbul'dan getirilen bir tümenin bölgedeki birliklere katılmasıyla Suriye'deki Fransız gücü her biri dört alaylı dört tümene çıkarılmış oldu. Bu kuvvetin büyük kısmı Suriye'de Fransızlara karşı ayaklanan Fay-sal'a yönlendirilirken, takviye edilmiş Lamothe tümeniyle ve bölgede kalan diğer birliklerle Kilikya'daki harekâtın sürdürülmesine karar verildi. Harekâtın komutası ise General Dufieux'ya bırakıldı⁹⁹.

Kilikya'daki durumun ne kadar nâzik olduğu İstanbul'da da karşılık bulmuş ve Mustafa Kemal'i ve millî hareketi tekfir eden Şeyhülislâm fetvası derhal Adana'ya ulaştırılmıştı. Fetva binlerce nüsha halinde çoğaltılarak Fransız otoritesince şehirde ve çevresinde dağıtıldı. Ancak Vali Celâl Bey, bu fetvanın yayılmasına ilişkin büyük bir isteksizlik gösteriyor ve Fransızlarca defalarca rica edilmesine rağmen fetvanın okunmasına yardımcı olmuyordu. Şehirdeki dinî önderler de bu isteksizliğe iştirak etmiş ve nihayet Vali Celâl Bey Kars (Kadirli) Müftüsünden bir karşı-fetva alarak İstanbul'dan gelen fetvanın etkisini neredeyse sıfırlamıştı¹⁰⁰.

Celâl Bey'in faaliyetlerinden rahatsız olan Fransızlar, ateşkes sırasında, esir değişiminin sağlıklı yürütülmesi bakımından Celâl Bey'in İstanbul'a geri çağrıldığını bildirmiş; bunun üzerine Büyük Millet Meclisi Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa, Silifke Mutasarrıfı aracılığıyla Celâl Bey'e, "İstanbul hükûmetinin sizi çağırmaya hiçbir yetkisi yoktur. Memleketin kaderine el koyan Büyük Millet Meclisi sizi resmen Adana Valisi tanımaktadır. Esasen yapılan mütareke şartlarında da dercedildiği üzere sizin hükûmet memurlarıyla serbestçe haberleşmeniz gerekir. Buna göre Adana'ya dönmenizi Fransızlar istemedikleri takdirde derhâl ilişkilerin kesileceğini kendilerine bildirin" talimatını verdi¹⁰¹. Ankara, Celâl Bey'e sahip çıkıyor ve vali olarak ancak onu tanıdığını gösteriyordu. Bu bağlamda, Ankara temsilcisi olarak Adana'ya

99 Delbec, *Les Cahiers...*, s. 22.

100 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 51-52.

101 *Güney Cephesi...*, s. 165; Redan, *La Cilicie...*, s. 99.

giden Binbaşı Semseddin Bey, Celâl Bey'in Adana'da bulunmadığı sürede vekaletini üstlenen Bağdadizâde Abdurrahman Efendi'yle görüşmüş ve Ankara'nın ultimatomlarını ona iletmişti. Binbaşı Şemseddin Bey'in tebligatına göre Abdurrahman Efendi'nin artık Ankara'dan emir alması gerekmektedir. 27 Mayıs'ta Dahiliye Nezâreti tarafından İstanbul'a çağrılan Celâl Bey, gemiye binmek üzere Mersin'e giderken her fırsattan yararlanarak halkı direnişe çağırmış ve bu yüzden Fransızlar tarafından Mersin'de bineceği gemiyi beklemesine izin verilmeden bir savaş gemisine bindirilerek derhal İstanbul'a gönderilmişti¹⁰².

Adana'ya Vali Dayanmıyor!

Fransızlar, İstanbul hükûmeti tarafından atandığı halde Vali Celâl Bey'den daima şikâyet ettiler ve onu Adana'dan uzaklaştırmak üzere çeşitli girişimlerde bulunmaktan hiç geri durmadılar. Albay Brémond, Vali Celâl Bey'in, Adana'ya geldiği andan beri Fransız otoritelerini tanımama eğiliminde olduğunu; kendisine Adana garında bir karşılama hazırlayan "Kemalist Parti" destekçilerine İstanbul'dan ve Konya'dan telgraf çektiğini; hasta olduğunu bahane ederek Adana'ya geldikten ancak iki gün sonra ortaya çıktığını; "adı kötüye çıkmış bir İttihatçı" olan eski mebus Suphi Paşa'nın taraftarlarıyla ilişki kurduğunu ve Adana'da cami ve mezarlıklarda çok sayıda dinî ve siyasî toplantı düzenlediğini iddia etmişti¹⁰³. Nihayet, Mayıs ayının sonunda Fransızları yatıştırmak için önce İstanbul'a çağrılan Celâl Bey, Ağustos ayının başında resmen görevinden alındı¹⁰⁴. Fransızlar ısrarla istedikleri sonucu elde etmiş ve Celâl Bey'in yerine vekâleten açıkça Fransız yanlısı olan Bağdadizâde Abdurrahman (Paksoy) Efendi'nin atanmasını temin etmişlerdi¹⁰⁵. Celâl Bey'in görevde bırakılması için bizzat Mustafa Kemal Paşa devreye girerek, bu isteği ateşkes antlaşması vesilesiyle

¹⁰² Redan, *La Cilicie...*, s. 99, 102.

¹⁰³ Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 43.

¹⁰⁴ İ.DUİT. 42/16, 18 Zilkade 1338/3 Ağustos 1920.

¹⁰⁵ MV. 252/37, 19 Zilkade 1338/4 Ağustos 1920; BEO. 4646/348393, 21 Zilkade 1338/6 Ağustos 1920.

not ettiği halde, Celâl Bey görevinde ancak Ağustos ayı başına kadar kalabilmişti.

Fransızlar “İttihatçı” olarak bildikleri yerel eşrafa da yöneldi. Bunların başında Tarsus eşrafından eski Mersin milletvekili Suphi Paşa geliyordu. Suphi Paşa, General Dufieux tarafından Adana’dan sürüldü. Adana’dan çıkarılan Suphi Paşa 1920’nin Ekim ayında Pozantı’da Kuvay-ı Milliye’ye katılacaktı¹⁰⁶.

Fransızlar Celâl Bey’i tasfiye ettikleri gibi, Adana’da mutlak yanlıları olan kişilerden bir mülkî idare oluşturmaya ve kamuoyu desteği için de yanlı yerel basını desteklemeye giriştiler. 1924’te 150’likler listesiyle yurtdışına sürgün edilen Adana Polis Müdürü Yusuf Ziya, Müftü Hüsnü Efendi, Evkaf Müdürü ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası Adana Şube Reisi Hâfız Mahmud Efendi, İstanbul hükûmeti yanlısı *Ferdâ* gazetesini çıkaran eşraftan Ali İlmî Bey ve Ali İlmî’nin kardeşi Mutasarrıf Mesud Fânî Bey, vilâyetle ve Fransızlarla yakın çalışarak Kuvay-ı Milliye karşıtı faaliyetlerin merkezinde yer alıyorlardı¹⁰⁷. *Ferdâ* gazetesi gibi İlhami Bey’in çıkardığı *Anadolu Postası* gazetesi de işgal yanlısı yayınlar yapıyor ve söylenene göre Albay Brémond’un örtülü ödeneğinden fonlanıyordu. Ayrıca Tarsus’ta Mehmed Tahir Bey’in çıkarıldığı *Tarsus* gazetesi de Fransız yanlısı yayın yapmaktaydı¹⁰⁸.

Ateşkesin Sona Ermesi: Çatışmalar Yeniden Başlıyor!

Ateşkes özellikle Fransızlar açısından beklenen sonuçları doğurmamıştı. Her iki tarafın ateşkes sırasında hiç durmayan şikâyetleri karşılıklı güveni ortadan kaldırdı ve çatışmalar bir süre sonra yeniden başladı. İki taraf da birbirine hiç güvenmemişti¹⁰⁹. Örneğin 7 Haziran’da Kozan’dan Adana’ya doğru gelen Kuvay-ı Milliye ile İncirlik’teki ileri karakol arasında bir çatışma bu karşılıklı kuşkuyu beslemişti. Çatışmadan sonra Fransızlar bu karakolu yeniden güçlendirmeye çalıştılar¹¹⁰.

¹⁰⁶ Redan, *La Cilicie...*, s. 85.

¹⁰⁷ Ayhan, *Mustafa Kemal’in Pozantı Kongresi...*, s. 33.

¹⁰⁸ Ayhan, *Mustafa Kemal’in Pozantı Kongresi...*, ss. 34-35.

¹⁰⁹ Delbec, *Les Cahiers...*, s. 22.

¹¹⁰ Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 55.

Misis'te de çatışma çıkmış ve Fransızlar ateşkes sınırı olan demiryolunun kuzeyine geçmişlerdi¹¹¹. O arada şehrin güneyi hariç, diğer yönlerden Adana'yı kuşatmış olan Millî kuvvetler de makineli tüfek ve toplarla takviye edilmişti.

18 Haziran günü ateşkes sona erdi. Fransızlar, Yüksek Komiser'in emriyle ateşkesi 20 gün daha uzatmak istedilerse de, bu gerçekleşmedi¹¹². Zira Kuvayı-ı Milliye kumandanı Tekelioğlu Sinan Bey 17 Haziran'da Kilikya Cephe Kumandanlığı'nı da yürüten 41. Tümen kumandanlığına, mütareke sırasında sivillere yönelik saldırıların sürdürülmesi ve yapılan eziyetler yüzünden halkı tutamadıklarını ve bu duruma artık seyirci kalamayacaklarından birliklere taarruza hazırlık emri verdiğini yazıyordu¹¹³.

O arada Ankara hükûmeti, ateşkes arasını fırsat bilerek güney cephesini yeniden tertiplemiş ve düzenli ordu şekline sokmuştu. Fiilen 41. Tümen'in komutası altında çalışan Cephe Kumandanlığı, 26 Haziran 1920'de tümen idaresinden ayrılarak ve başına "Kolordu Komutanı" yetkisiyle Albay Selahaddin Adil Bey atanarak yeniden tertip edildi. Bütün cephe kuvvetleri, sıklet merkezi Pozantı olmak üzere, bu yeni komutanlığın altında birleştirilmişti¹¹⁴. Böylece Mustafa Kemal Paşa'nın ve Genelkurmay Başkanı Albay İsmet (İnönü) Bey'in emirleriyle, 41. Tümen'in, Kilikya Kuvayı Milliyesi'nin (Şar, Haçin ve Sis Kuvayı Milliyesi) ve Antep Kuvayı Milliyesi'nin tek emir-komuta yetkisi altında birleştirilmesiyle "Adana Cephe Kumandanlığı" resmen kurulmuş oluyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın yayınladığı emre göre, 3. ve 20. Kolordulardan Kilikya Kuvayı Milliye'ne katılmış birlikler, oldukları yerlerde kalacak ve Adana Cephe Kumandalığı'nın emrine girecekti. Cephe Kumandanlığı'nın karargâhı ise Kayseri'de teşkil edilecekti¹¹⁵. Niğde'deki 11. Tümen ise Batı Cephesi'ne gönderilmek

¹¹¹ Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 57.

¹¹² Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 57.

¹¹³ *Güney Cephesi...*, s. 171.

¹¹⁴ Colonel Andréa, *La Vie Militaire Au Levant. En Colonne Pendant un an dans le Nord Syrien et en Mésopotamie, Mars 1920-Mars 1921. Siège d'Aïn-Tab*, Paris, 1923: Charles-Lavauzelle, s. 152.

¹¹⁵ Murat Kütükcü, *Selahattin Adil Paşa*, Adana, 2018: Kent Yayınları, ss. 133-137.

üzere buradan çekilmekteydi. Sadece 11. Tümen'den Tekelioğlu Sinan Bey'e desteğe giden birlik ve unsurlar orada kalacaktı. 11. Tümen'in yerine, 12. Kolordu kuruluşundan çıkarılarak doğrudan Generalkurmay Başkanlığı emrine alınan 41. Tümen kaydırılmış ve karargâhı Pozantı'da kurulmuştu. Mıntıkası ve birlikleri bu tümenin emrine verilen Tekelioğlu Sinan Bey ve bölgedeki bazı Kuvay-ı Milliye unsurları, herhangi bir tümenin emrine girmek istemiyordu. Mustafa Kemal Paşa, doğrudan Tekelioğlu Sinan Bey'e gönderdiği yazıyla, bu talebi büyük bir teessüf ve hayretle karşıladığını, şu karışık zamanlarda şahsî duyguları işe karıştırmanın şimdiye kadar elde edilen kazanımları yok edip düşmana hizmet edeceğini, derhal 41. Tümen'in emrine girmelerini, aksi takdirde bu hareketlerin vatana ihanet sayılacağını, bütün bunlardan sakınmalarını hatırlatıp tavsiye ederek onu bu tür yersiz ve aşırı hareketlerden kati surette men ettiğini bildirdi¹¹⁶. 21 Haziran 1920'de 41. Tümen Kumandanı Kurmay Yarbay Mehmed Hayri Bey Pozantı'ya gelerek karargâhını oluşturdu. Tümenin, daha önce Mersin-Silifke bölgesindeki Kuvay-ı Milliye'nin bağlı olduğu 139. Alayı Adana cephesine kaydırıldı. Tümenin diğer alayları ise Batı Cephesi emrine verilmişti¹¹⁷. Güney cephesindeki birliklerin toplamı aşağı yukarı bir tümen kuvvetinde idi ve bu gruba bağlı olarak üç alay kuvvetinde tertiplenmiş birlikler bütün cepheye dağıtılmıştı. Yine numara verilmemiş olup konuşlandıkları bölgelerle anılan bu alaylardan birincisi Maraş'ta, ikincisi Antep'te, 139. Alay olarak numaralı bulunan üçüncüsü ise Pozantı'da konuşlandı. Dörder taburlu bu alaylarda taburların asker sayısı 500 civarını aşmamaktaydı¹¹⁸.

Cephe kumandanlığının genel karargâhı olarak önce Kayseri seçildi¹¹⁹. Bu yeni teşkilatlanma ile Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, kısa süreli ateşkes sonrasında, güneyde kesin sonuç almaya yönelik önemli bir hamle yapmış ve Güney Cephesi'nde kısa süre içinde alınacak kesin başarı ile, bütün dikkatini Batı Cephesi'ne vermek niyetini hayata

116 *Güney Cephesi...*, s. 173.

117 *Güney Cephesi...*, s. 173.

118 Colonel Andréa, *La Vie Militaire...*, s. 153.

119 *Güney Cephesi...*, s. 174.

geçirmiş oluyordu. Fransızların Mayıs ayında ateşkes istemesi bu yön-
de çok önemli bir işaret vermiş ve Fransa'nın, cepheye kararlı biçimde
yüklenilmesi halinde tam bir antlaşmaya yanaşacağına dair emareler
belirmiştir.

Ateşkesin ardından Fransızlar takviye ve ikmal için zaman kazan-
mak, Kuvay-ı Milliye ise neredeyse tamamen kuşatmış olduğu şehri
düşman toparlanmadan ele geçirmek istiyordu. Ateşkesin sona erece-
ği 18 Haziran gecesi Kuvay-ı Milliye Mersin'e güçlü biçimde taarruz
ettiyse de bu hamle başarılı olamadı. Zira limandaki savaş gemileri
topçu ateşiyle şehir savunmasına destek vermişti. Adana ise kuzeyden
Köprüköy ve Yeni İstasyon'a, kuzeydoğudan Madamanın Çiftliği ve
Verayicesir'e, batıdan Şakirpaşa'ya ve güneyden Hadırlı'daki Papazın
Çiftliği'ne kadar yaşanan Kuvay-ı Milliye'ce tamamen sarılmıştı. Ha-
dırlı ve Yolgeçen köyleri de Kuvay-ı Milliye'nin kontrolündeydi¹²⁰.

Kuvay-ı Milliye, ateşkes biter bitmez önce 20 Haziran 1920'de Tar-
sus'a¹²¹, 24 Haziran'da da Adana-Mersin ve Adana-Pozantı demiryo-
lunun kavşak noktasında bulunan Yenice istasyonuna taarruz etti¹²².
20 Haziran'da Adana'nın civarı ile bütün telgraf iletişimi de kesilmişti.
Telgraf iletişimi, Ağustos ayında onarılan Adana-Karataş hattı hariç,
Ekim ayına kadar sağlanamayacaktı¹²³. 24 Haziran taarruzu sonucun-
da Kuvay-ı Milliye Yenice istasyonunu tutan Fransız birliğini buradan
attı. Bu saldırı sırasında Tarsus-Mersin demiryolu hattı ile bu hat üze-
rindeki Hacıtalip istasyonu da tahrip edilmiş ve istasyon yakınındaki
Hacıtalip Çiftliği'nde konuşlu Cezayirli askerlerden oluşan Fransız bir-
liği de, bir kısmı Tarsus'a çekildiği halde, kalanıyla teslim alınmıştı¹²⁴.
Kuvay-ı Milliye, batıda olduğu gibi doğudan da saldırıya geçmiş daha
önce püskürtüldüğü İncirlik yönünde de harekât başlatmıştı. Fransız-
lar batıda, birlikler arasında bağlantı kuramamakla birlikte, o an için
yeterli destek noktaları oluşturabilmişti. Güneye ise, narenciye bahçe-

120 Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş...*, ss. 59, 171-172.

121 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 58.

122 HR.SYS. 2718/6-3, 19 Temmuz 1920.

123 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 58.

124 HR.SYS. 2718/6-3, 19 Temmuz 1920; Güney Cephesi, ss. 187-188.

leri içine üç küçük piyade karakolu yerleştirmişlerdi. Bunlardan ikisini Ermeni gönüllüler oluşuyordu¹²⁵.

Kuvay-ı Milliye'nin Adana'ya saldırıları artık topçu desteğinde gerçekleşmekteydi. Adana'nın batısına yönelik atışlar, 10 Ağustos'a kadar her gün aralıksız devam etti. O arada Fransızlar da Adana, Mersin ve Tarsus'daki tahkimatlarını güçlendirmiş ve General Dufieux, Çukurova'daki asker mevcudunu arttırmak için Amanoslardaki karakolları boşaltma talimatı vermişti. Lakin karakollardaki personel, yolda uğradıkları yıpratma saldırıları yüzünden ancak 25 Temmuz'da Adana'ya bitkin ve perişan halde gelebildi¹²⁶.

General Gouraud, durumun kötüleşmesinden, halkın giderek artan bir biçimde Kuvay-ı Milliye saflarına katılması ve desteğini arttırmasından Albay Brémond'un kötü yönetimini sorumlu tuttu. General onu Yarbay Capitrel ile değiştirmek istedi. Ancak 1. Tümen kumandanı bu görev değişiminin bir süre ertelenmesini sağladı. Zira Adana'daki karargâh bu nâzik durumun orta yerinde, bölgeyi iyice öğrenmiş ve şehirde ilişkiler geliştirmiş bir subayı değiştirmek konusunda isteksizdi. Öte yandan Fransızlar sıkışan durumu çözmek için Kilikya birliklerini takviye kararı almış ve Doğu Akdeniz'e sevk edilecek üç taburu buraya tahsis etmişti. Fransız 1. Tümeni kendi emrine tahsis edilen bu üç taburu demiryolu boyunca uzanan garnizonlara yayma kararı aldı. Ama o arada Osmaniye, Bahçe, İslahiye ve Meydanekbez'deki karakollarla iletişim tamamen kesikti ve o yönden nakil olanaksızdı. Fransızlar açısından bu durumu değiştirmek için birliklerin takviyesi de ertelenemez bir zorunluluktan¹²⁷.

Adana'ya gönderileceği vaat edilen üç tabur bir türlü şehre getirilemiyordu. Sürekli olarak erzak ve mühimmat talep edilmesi, Adana ve Tarsus'ta konuşlu 1. Tümen'in umutsuz durumunu ele vermekteydi¹²⁸. General Dufieux, genel ihtiyat olarak kullanmak ve Adana kuşatmasını kıracak harekâta kullanmak üzere kuvvet toplamak amacıyla ve

125 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 58.

126 Delbec, *Les Cahiers...*, s. 22.

127 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 55-56.

128 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 59.

kendi inisiyatifıyla Amanos'lardaki görevini bitiren Albay Laurent komutasındaki üç taburu önce Ceyhan'a çekti; burada bir tabur bırakarak kalan iki taburu ise hemen Adana'ya getirdi. Osmaniye ise, diğer birliklerden tecrit edilmiş biçimde, en doğudaki son karakol haline geldi.

27 Mayıs'tan beri Kara Hasan Paşa Müfrezesi eliyle kuşatma altında tutulan Osmaniye'deki Fransız garnizonu, ateşkese uymamış ve kuşatmaya karşı direnişe devam etmişti. Muhtemelen bu tutumun nedeni, Kuvay-ı Milliye'ye güvenmemeleri ve tedbirli olmaya çalışmalarıydı. Kozan'dan Misis yönüne çekilen Albay Gracy'ye bağlı kuvvetlerin bir kısmı, 7 Haziran'dan itibaren Osmaniye'deki Fransız savunmasına destek verdi¹²⁹. Haruniye'de bulunan Yörük Selim Bey, Ankara'ya gönderdiği raporla, "Mütareke... bildirildiği halde, Osmaniye'de çatışma hâlâ devam ediyor... Fransız kumandan kendi kumandanlıklarından emir almadıkça ateş kesmeyeceklerini bildirdi" diyerek, Osmaniye'deki durumdan şikâyet ediyordu¹³⁰. Osmaniye'deki kararlı direniş karşısında Kara Hasan Paşa müfrezesi Ayas'a yönelmiş ve kasabayı basarak oradaki Müslüman ahaliyi de tedirgin etmişti. Bunun üzerine Ayas'tan bir heyet Kozan'a gelerek Tufan Bey'e şikâyetle bulunmuş ve yardım istemişti. Onlara kendi imkânlarıyla örgütlenmelerini tavsiye eden Tufan Bey, oraya kaymakam ve jandarma kumandanı tayin etmeyi de ihmal etmedi. Tufan Bey, Kara Hasan Paşa'ya da bir mektup yazarak, geçici olarak tayin edilen kaymakam ve jandarma kumandanıyla birlikte çalışmasını istemek suretiyle onu nazikçe uyardı¹³¹.

27 Haziran'da Misis de kuşatıldı. Yörük Selim Bey'in 20 günlük ateşkesten sonra Haziran'da Kayabaşı'ndaki Fransız kuvvetlerini yenden kuşatması ve oradan Kokarpınar'a ilerlemesi sonucunda, buradaki Fransız kuvveti de Osmaniye'ye kadar çekilmişti¹³². Aynı tarihlerde Gülek düştü. Kuvay-ı Milliye Adana'nın 3 kilometre kuzeydoğusuna kadar yanaşarak yeniden mevzi kazandı¹³³. 4 Temmuz'da şehrin batı-

129 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 59; Redan, s. 97.

130 *Güney Cephesi...*, s. 166.

131 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 355.

132 *Güney Cephesi...*, s. 84.

133 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 59-60.; Redan, s. 104.

dan sarılmasını önlemek amacıyla, Şakirpaşa Çiftliği yönünde Fransız saldırısı başlatılmışsa da, Fransızlar başarılı olamayarak şehre geri çekilmek zorunda kaldılar¹³⁴. Mersin yönündeki saldırılar da 19 Haziran'da başladı. İlk girişimler sahildeki savaş gemilerinden yapılan top atışlarıyla püskürtüldü ise de, Mersin ile Adana arasındaki ulaşım bu tarihten Ekim ayına kadar kesik kalacaktı¹³⁵.

Fransızlar 28 Haziran'da Ceyhan'la Adana arasında yeniden temas kurmayı başardılar; İncirlik de bir Ermeni birliği tarafından yeniden işgal edildi. Ardından Adana'yla Osmaniye arasında temas kurmaya çalışan Fransızlar Misis'e saldırdılar ve Misis'i düşürdüler¹³⁶. Şehirdeki Fransızların dışarıyla temas kurabildiği yegâne istikamet bu yüzden sadece doğu yönüydü. 2 ile 4 Temmuz arasında da iki Fransız bölüğü, kuzeydeki Kuvay-ı Milliye baskısını ortadan kaldırmak ve o istikameti açmak amacıyla, şimdiki Balcalı'da bulunan Madama Çiftliği ile bu çiftliğin 5 kilometre kuzeyindeki Çarkıpare köyüne saldırı düzenledi; ancak bu saldırı da Kuvay-ı Milliye'ce püskürtüldü¹³⁷. Kuzey cephesinde Kuvay-ı Milliye'nin topçu bombardımanı 11 Temmuz'a kadar şiddetle sürdürüldü. 19'una kadar topçu ateşi azaldıysa da, 19 Temmuz'da topçu saldırısı yeniden şiddetlendi. Fransızlar Misis yönünü de kapattırmamak ve Misis'i elde tutmak amacıyla, Misis'in İslâm nüfusunu kasabadan atmaya çalıştılar.

Ermeni gönüllülerin bu amaçla 25 Haziran'da Misis'in Müslüman mahallesine yönelik olarak başlattığı ve çok sayıda kişinin ölümüyle sonuçlanan saldırıları çevre köylere doğru yayılma eğilimindeydi. Buna karşı Misililer Ceyhan Grubu'ndan yardım istediler. Yolda Mangıt ve çevresindeki köylerden gruba katılanlarla birlikte, İbrahim Kethüda önderliğindeki Ceyhan Grubu ile İnce Ali Müfrezesi Misis'e karşı harekete geçti. 27 Haziran'da Misis'te yoğun bir şehir içi çatışma yaşandı ve Kuvay-ı Milliye kasabadaki Müslümanları dışarı çıkarmayı başardı. 5 ve 6 Temmuz'da Kuvay-ı Milliye Misis'e yeniden saldırdı ise de,

134 Güney Cephesi..., s. 189.

135 Redan, *La Cilicie*..., s. 103.

136 Brémond, *Cilicie en 1919-1920*..., s. 60.

137 Güney Cephesi..., s. 189.

zırlı trenle yardıma gelen Fransız kuvvetinin yetişmesiyle geri çekilmek zorunda kaldı¹³⁸. Kozan'ın kurtarılmasından sonra Ceyhan'ı saran çatışmalar sırasında, Kaymakam İbrahim Hakkı Bey kaymakamlıktan ayrılarak Ceyhan'dan çıkmış ve Hamdilli köyü civarındaki Topraktepe'de kendi karargâhını kurmuştu. Böylelikle Ceyhan da kuzeyden Tufan Bey kuvvetleriyle, doğudan İbrahim Hakkı Bey tarafından sarılmış oluyordu¹³⁹.

Adana'nın güneyinde ise Fransızların saldırıdan daha çok bir savunma tertibatı kurmaya yönelik çabası ve telâşu vardı. Ensariye Araplarından olup Arap köylerini örgütlemeye çalışan Binbaşı Mehmed Bey'in de bölgeyi terk etmesiyle, Fransızlar güney cephesine siper kazarak tahkim etmeye giriştiler. 20 Temmuz'da Kuvay-ı Milliye bu kez güneyden de saldırdı. Adana'nın güneyinden şehre gelmeye çalışan bir Fransız ikmal konvoyuna yapılan bu ilk saldırının ardından, 21 Temmuz gecesi saldırılar tekrarlandı¹⁴⁰.

“Kaçkaç”ı Hazırlayan Zemin: Katliam ve Yağma Olayları

Ateşkes sırasında, 10 Haziran'da Abdioğlu köyünde öldürülen dört Türk'ün cenazesinin Adana'ya getirilmesi, şehirde gerilimi arttırdı. Vilâyet Konağı işgal edildi. Albay Brémond bu sivil nümayişi zorlukla sakinleştirdi. O arada General Dufieux dikkatleri dağıtmak ve halkı oyalamak için 27 Haziran'da Adana Fuarı'nı açtı¹⁴¹. Ne var ki gerilim sadece Abdioğlu köyündeki olaydan ibaret değildi. 5 Haziran'da İslahiye taraflarında Koçanlı ve Tahtaköprü yakınlarından geçen Fransız birlikleri tarlalarda çalışanlara saldırmış ve tarlaları yakmıştı. 11 Haziran'da Adana'nın 17 kilometre doğusundaki Kürkçüler istasyonuna gelen bir Fransız askerî treni Kürkçüler köyünü bombardımana tutmuş, bunun üzerine köylüler ormanlık olan Dedeler köyü tarafına kaçmış ve akabinde köy yağma edilmişti. Tekelioğlu Sinan Bey tarafından, o günün gecesi ve devamında Yüreğir Ovası'ndaki Camili, Çotlu

138 *Güney Cephesi...*, s. 190.

139 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s.364.

140 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 62-63.

141 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 56.

ve Gemisura (şimdi Düzce) köylerinin saldırıya uğradığı ve çok sayıda kişinin öldürüldüğü rapor edilmiştir. Çotlu ve Gemisura köyleri Tehcir'den önce bir Ermeni ağının arazisi içinde kalıyordu. Aynı raporda, o arada Abdullah Ağa, Akarcalı İbrahim ve Yağzâde Hacı Ali Efendi çiftliklerinin de yağmalandığı ve bunları yapanların 170 kişilik bir Ermeni çetesi olduğu bildirilmekteydi. Şehrin kuzeybatısındaki Şambayadı köyü de saldırıya uğrayan yerler arasındaydı. Ateşkesten hemen sonra şehrin batı çıkışındaki Kocavezir, Hanedan, Kuruköprü, Hacıbayram ve Ambarlı mahalleleri halkı da zorla evlerinden çıkarılmış ve bu mahallelerin ahalisi Kâhyaoglu Çiftliği-Küçükdikili yoluyla dağlık bölgeye kaçmaya başlamıştı. Bu kaçış sırasında, grubun bir kısmı Kâhyaoglu Çiftliği civarında bir Ermeni çetesi tarafından kısıtırılarak öldürülmüş ve bir kısmı da ağır yaralar almıştı¹⁴². Saldırıdan kısa bir süre sonra yetişen Kuvay-ı Milliye grubu yaralıları Karahan, Pozantı ve Beledik'e sevk etmeyi başardı¹⁴³. Tarsus ve Yenice civarındaki köylerde de benzer saldırı ve yağmalar yaşanmış, bunların bazıları püskürtülmüştü. Fransızların Tarsus'tan çıkardığı emniyet birlikleri, Ermeni jandarmaları ile birlikte, 17 Haziran'da Yenice'nin Elmalı ve Kargılı köylerine saldırmış, ancak direnişle karşılaşarak 2 süvarisini ölü olarak geride bırakıp çekilmişlerdi¹⁴⁴. Bu hareketler, bilhassa şehre ve demiryoluna yakın köylerde ve şehirde yaşayan Müslüman halkın kaçmaya başlamasına yol açtı. Bu olaylar üzerine Adana eşrafı, 45 imzayla Fransız idaresine hitaben yazılmış ve Amerika Birleşik Devletleri, İran ve İspanya konsoloslarına da bir nüshası gönderilen bir protesto mektubu yayınladı; mektubu eşraf adına Müftü Vekili Hüsnü (Eren) Efendi imzalamıştı. 3 Temmuz 1920 tarihli bu mektupta Fransız idaresinin şehirde asayişin sağlanması için derhal acil önlemler alması, olaylar sırasında ortadan kaybolan kişilerden sağ kalanların derhal bu-

¹⁴² ATESE, İSH, 626/29-14 ve 29-15. Akt. Güney Cephesi, s. 169. *Türk Sözü* gazetesinin 5 Ocak 1933 tarihli nüshasında "Kâyhaoğlu Faciası" için 22 Haziran 1920 tarihi verilmektedir (bkz. M. N. "Adana Nasıl İşgal Edildi?", *Türk Sözü Gazetesi*, 5 Kanunısâni 1933, akt. Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş...*, s. 58).

¹⁴³ Ahmet Remzi Yüreğir, "Kahyaoglu Faciası Nasıl İşlenmişti?", *Yeni Adana Gazetesi*, 2 İlkanun 1934. Akt. Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş...*, ss. 159-161.

¹⁴⁴ Güney Cephesi, s. 188.

lunması ve öldürölmüş olanlar hakkında gerekli soruşturmaların yapılması, mahallelerden göçün önlenmesi için Ermeni ve Müslöman mahalleleri arasında önceden kurulmuş olan karakolların, personeli Müslömanlardan olmak koşuluyla, yeniden tesis edilmesi ve gerektiğı takdirde jandarma teşkilâtına yeniden personel alınması isteniyordu¹⁴⁵. Müslöman ahalinin Adana'yı ve civar köyleri bırakıp kaçmasını anlatan tâbiriyle, "Kaçkaç" başlamıştı!

Adana: Pogromdan Kaçış

Bu büyük karmaşa sırasında Adana şehrinde yiyecek kıtlığı baş göstermiş ve ekmek satışları karneye bağlanmıştı¹⁴⁶. Şehirde Müslöman nüfus arasında artan gerilim de işgalcileri tedirgin etmekteydi. Özellikle Hükömet Konağı önünde toplanan halkı dağıtmak güçlükle mümkün oluyordu. Zira Türk jandarması da müdahalede çekingen davranmaktaydı. Şehirdeki İran konsolosu İsmail Asaf Bey de Kuvay-ı Milliye'ye destek veriyor ve Fransızlar aleyhindeki faaliyetlere katılıyordu. Bu yüzden 4 Temmuz 1920'de Albay Brémond İran Konsolosunu sınırışı etti¹⁴⁷. Konsolos, Kuvay-ı Milliye tarafına geçerek şehri terk etti. Ancak şehri terk etmeden önce, ileride anlatılacağı üzere, şehir içindeki büyük bir pogromun önlenmesini sağlamıştı. Bu ihraçtan Konsolosun Müslömanlar lehine yaptığı müdahalenin işgal yönetimince hoş karşılanmadığı ve kendisi hakkındaki kuşkuları pekiştirdiğı belli oluyordu.

4 Temmuz'da Adana'da, Kozan'dan gelen mülteci Ermenilerin de yükselttiğı öfkeyle, 400 kadar Ermeni milisi Kasapbekir Mahallesi'ne girmeye çalıştı. Mahalle sâkinlerinin durumu İran konsolosu İsmail Asaf Bey'e bildirmesi üzerine, Konsolos derhal Albay Brémond'u aramış ve yanına bir Fransız subayı ve bir manga asker verilerek olay mahalline gitmişti. Ermeniler bu müdahale sonucunda, mahalleye saldırmaktan vaz geçtiler. Konsolos İsmail Asaf da, konsoloshaneye sığınmak isteyenleri buyur etti. İsmail Asaf Bey, Vali Vekili Bağdadizâde

145 Bkz. Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, ss. 8-11.

146 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 58.

147 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 60.

Abdurrahman Efendi ile İspanya Konsolosu'nu da haberdar etmişti. Vali Vekili, konsoloshaneye geldiği halde olaylar karşısında çekimser tutumunu sürdürmüşse de, İspanya Konsolosu, İran Konsolosluğuna gelerek destek verdi. İran Konsolosu'nun Albay Brémond'dan oraya gelerek halka güvence vermesi talebini ise Brémond reddetmiş, ancak daha önce seçerek muhatap kabul ettiği mahalle temsilcileriyle görüşebileceğini belirtmişti. Bundan sonra, başını İran Konsolosu'nun çektiği, İspanya Konsolosu'nun refakat ettiği bir heyet Vali Konağı'na giderek orada bulunan Vali Vekili, şehrin Fransız yanlısı eşrafı ve Fransız subayları nezdinde protestoda bulurdu. Bu protesto üzerine, İran Konsolosu İsmail Asaf'ın derhal şehri terk etmesi istenmişti¹⁴⁸. Fransız askerlerinin Ermeni ve İslâm mahalleleri arasında nöbet tutup devriye gezmeye başlamalarına rağmen, sonraki günlerde olaylar dinmeyecekti. 4 Temmuz, büyük bir gerilimi tetiklemiş oldu.

10 Temmuz'da bu kez Seyhan Nehri'nin sol yakasında yaşayan Çingene Mahallesi'nde çatışma çıktı. Çingeneler genel olarak Kuvayı Milliye'yi destekliyordu. Liderleri Çingene İbrahim, daha önce Karaisalı'da millî kuvvetlere katılmıştı. Bu mahallede çıkan çatışma, kısa sürede bütün şehre yayıldı. Adana Ermenileri, paniğe kapılarak sivil veya milis, hemen hepsi rastgele ateş açmaya başlamıştı. Bu iç çatışma kısa sürede bastırılrsa da, çatışmalarda tamamı Müslüman olmak üzere 6 kişi öldü. Silahlı çatışma yüzünden Müslüman halk bir kez daha şehri terk etmeye başladı. Şehri terk eden Müslüman nüfusun sayısı 40 bin kişiyi bulmuş, Müslüman mahalleleri neredeyse tamamen boşalmıştı. Olaylar sonucunda 20 Ermeni tutuklandı. Bu olaylar sırasında Adana'daki alayda görevli en yüksek rütbeli Türk subay olan Binbaşı Cemil Bey de şehri terk ederek Karaisalı'daki millî karargâha katıldı. Karargâhtaki görevi Ankara hükûmeti'ne bağlı yeni bir jandarma teşkilâtı kurmak¹⁴⁹.

Toroslara doğru yönelen mülteci kabileleri, şimdiki Şakirpaşa Havaalanı'nın güneyinde bulunan Obalar mıntukasında (şimdiki Akkapı), buradaki arazilerin sahibi olan Arap ulemasından Şeyh Cemil (Narda-

¹⁴⁸ Ferit Celal Güven, "4 Temmuz 1336 Vakası", *Türk Sözü Gazetesi*, 5-10 İkinciteşrin 1944. Akt. Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluşu...*, ss. 138-148.

¹⁴⁹ Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 61; Redan, *La Cilicie...*, ss. 104-105.

lı) Efendi tarafından korunmuştu¹⁵⁰. Şehir içinde terör estiren gruplar, şehrin hemen dışındaki bu mıntıkaya Şeyh Cemil Efendi'nin burada oluşturduğu müfreze yüzünden gelemiyorlardı. Bu sayede Şeyh Cemil Efendi, kafilelerin güvenle sevkıyatına yardımcı olabilişti. Obalar'a gelip Şeyh Cemil'e sığınabilenler Yolgeçen'de Teğmen Zeki (Baltalı) müfrezesinin karargâhına ulaştırılıyor ve oradan Toros eteklerindeki güvenli köylere sevk ediliyorlardı. Kuvay-ı milliye'nin şehre ne kadar yaklaştığı ve ne derecede ciddi bir tehdit oluşturduğu, Fransızların bu mevkilere yaklaşamamasından anlaşılabilmektedir. Bu yüzden kafilelere yönelen, Kâhyaoğlu katliamı gibi saldırılar, sadece demiryolu hattına yakın mıntikalarda gerçekleştirilebilmişti.

10 Temmuz'dan itibaren Ermeni gönüllü milisleri, kendi başlarına tutuklama yapmaya başladı. Tutukladıklarından bazılarını da öldürdüler. Müslüman nüfusun terk ettiği mahallelerde de yağmacılar faaliyetliydi. Fransız yönetimi, yağma yapanlardan ve öldürme olaylarına karışanlardan toplam altı kişiyi astı. Temmuz'un sonuna kadar Ermenilerden ve Süryanilerden oluşan yağmacı çeteler faaliyetlerini yer yer sürdürdüler. Bu dönemde 1.500 civarında evin yakıldığı bildirilmiştir. 22 Temmuz'da yakalanan iki Ermeni daha asıldı. Ermeni taşkınlığını durduran, elinde sopayla Adana sokaklarında dolaşan Ermeni Katolik başrahibi Monsenyör Kevork Arslanyan oldu¹⁵¹. Bu asayişsizliklere son vermek isteyen ve Kuvay-ı Milliye başarılarına bağlı olarak kendine güveni artan Müslüman ahalinin de taşkınlık yapacağından çekinen Fransız İşgal Kumandanlığı, 24 Temmuz'da şehirde sıkıyönetim ilân etti. Şehirde görevli olanlar dışında hiç kimse silâh taşıyamayacak ve

¹⁵⁰ Ayhan, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi...*, s. 54-58. Şeyh Cemil Efendi'nin Adana'dan kaçan halka destek verdiği konağı bugün "Cemil Nardalı Konağı" adıyla müze halinde korunmaktadır. Kuvay-ı Milliye Kumandanı Tekelioğlu Sinan Bey, 6 Temmuz 1920'de Şeyh Cemil Efendi'ye gönderdiği mektupta, "Pek sevdiğim din kardeşlerimiz Arapların, şimdiye kadar Kuvay-ı Milliye'imize olan rağbet ve hürmetiyle beraber, Ermeni ve Fransızların zulüm ve vahşeti üzerine orada ikamete tahammülleri kalmayarak Arap kardeşlerimize misafir olan Adana Türklerine karşı gösterdiğiniz misafirperverliğe teşekkürlerimi arz eder ve cümlenizin gözlerinden öperek Allaha emanet eder ve muzaffer olmamız için duanızı beklerim" diyordu (bu mektup adı geçen müzede korunmaktadır).

¹⁵¹ Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 62, 63.

kamusal alanlar sadece belirli saatlerde açık kalabilecekti¹⁵². Sıkıyönetimin ilânıyla şehirde jandarma ve memurlar dolaşmaya başladı ve ortamı sâkinleştirdi¹⁵³.

Tarsus Çatışmaları

Kuvay-ı Milliye'nin 1920 yılının Temmuz ayında Kilikya'nın her tarafında şiddetlenen saldırıları, ayın sonuna kalmadan Fransızların pekçok yerden söküp atılmalarını sağlamak amacını güdüyordu. Bu saldırıların en önemlilerinden biri de Tarsus'un kurtarılması amacıyla başlatıldı. 9 Temmuz'da başlayan ilk saldırı başarısız olmuş, Fransızlar Kuvay-ı Milliye grubunu Taşçılı köyüne kadar püskürtmüştü¹⁵⁴. 15 Temmuz'da Tarsus'a yönelen daha büyük bir Kuvay-ı Milliye saldırısı, birkaç kez tekrarlanmak pahasına, 18/19 Temmuz gecesi başarıya ulaştı ve Fransız kuvvetleri Tarsus'un güney istasyonu yönünde çekilmek zorunda kaldılar¹⁵⁵.

26 Temmuz 1920 günü, Fransızların takviye için beklediği taburlardan ikisi Adana'ya ulaştı. Son taburun demiryolunun yeniden tahrip edilmesi nedeniyle gelmesi gecikti ise de aynı gün bu ikinci tabur da şehre girdi. General Dufieux, gelen bu birlikleri derhal Albay Gracy'nin emrine vererek, sadece bir bölük ve iki makineli tüfekle savunulan ve bu nedenle Fransızların çok zor durumda kaldığı Tarsus'a sevk etti. 27 Temmuz'da Adana'dan yola çıkan bu grup Kâhyaoğlu ve Şakirpaşa çiftlikleri civarında mevzilenmiş olan Türk ileri karakollarının saldırısı altında güçlkle ilerlemeye çalışıyordu. Yoğun çatışmalar altında bu karakolları geriye atan görev kuvveti ordugâhını Yenice civarında kurdu. Yenice'ye varan Fransız görev kuvvetine, bu kez Kavaklıhan Grubu'ndan ayrılan müfrezeler taarruz etti. 28 Temmuz'da bu grup Yenice istasyonunu geçtiğinde, yoğun bir piyade ateşi altında kaldı. Zorlukla ilerleyen Fransız cephesinin önünde sürekli Türk kuv-

¹⁵² *Güney Cephesi...*, s. 190.

¹⁵³ Redan, *La Cilicie...*, ss. 104-105.

¹⁵⁴ Borlu Ahmet, "Fedai Müfrezesinin Menkıbesi", *Yeni Adana Gazetesi*, 5 Ocak 1950. Akt. Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş...*, ss. 176-178.

¹⁵⁵ *Güney Cephesi...*, ss. 191-193.

vetlerini buluyordu. Türk cephesi bu yüzden neredeyse 10 kilometreye yayılmıştı¹⁵⁶.

Tarsus yönünde yer yer süngü hücumlarının da yapıldığı yoğun ve kanlı bir çatışma yaşandı ve 28 Temmuz akşamı Fransızlar Türk hatlarını yararak 29 Temmuz sabahı Tarsus'a girdi¹⁵⁷. Fransız kuvveti Tarsus'a, yıpratma taarruzları ve yoğun topçu ateşi altında girmişti. Yarbay Knall-Delmars komutasındaki artçı Fransız birliği de, Yenice'nin batı çıkışında Kamberhöyüğü civarında, yıpratma taarruzunu sürdüren ve Fransızların gerisini tehdit etmeyi amaçlayan Molla Kerim Bey müfrezesiyle çatışma halinde kaldı. Gereken takviyeyi alamayan ve atak davranan Molla Kerim ve müfrezesi ağır kayıplar vererek Fransızlara esir düştü. Molla Kerim Bey, Fransız karargâhına varamadan yolda kurşuna dizilerek şehit edildi.

Bu başarısızlıklara karşılık Kuvay-ı Milliye Tarsus'taki hedefleri topçu ateşine tutmaya devam etti. 30 Temmuz'da Tarsus'tan ayrılarak Mersin'e doğru hareket eden Gracy görev kuvveti yine ateş altında ilerleyerek son derece bitkin halde Mersin'e ulaştı. Yol boyunca Kuvay-ı Milliye müfrezelerinin yıpratma saldırılarına maruz kalan Fransızlar, çokça kayıp vermek pahasına Mersin'e varabilmişti. Mersin'de silah, cephane ve malzemece takviye edilen bu grup 7 Ağustos'ta yeniden Tarsus'a yöneldi. Kuvay-ı Milliye yıpratma savaşını sürdürdü ve Fransızlar Tarsus'a girmeyi başardıysa da, yolda çokça erzak ve malzemeyi Kuvay-ı Milliye'ye kaptırdı. Adana-Tarsus-Mersin hattını temizlemek amacıyla harekete geçen bu taktik birliğin Adana'ya dönüşü de güçlkle gerçekleşti. Tarsus'un bu şekilde takviyesine karşılık, Tarsus'taki Fransız kuvveti, Tarsus'un güneydoğusundaki çiftlikler ve köyler dışında, yine de başka bir yerle irtibat kuramayacak biçimde kuşatılmış durumdaydı¹⁵⁸. Benzer biçimde sürekli açık tutulmaya çalışılan Adana-Karataş yolu da tehdit altındaydı. Mersin'de Yüksek Komutanlık ile yapılan haberleşme sonucunda, Adana-Karataş yolu-

156 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 64.

157 Redan, *La Cilicie...* s. 106.

158 *Güney Cephesi...*, ss. 194-196.

nu açmak üzere, bu bölgeye de bir tabur sevk edildi¹⁵⁹. Gracy görev kuvveti, güçlkle de olsa Mersin-Tarsus yolunu emniyete aldıktan sonra, güneyden yapılacak herhangi bir saldırı ihtimalini önlemek için 11 Ağustos'ta Adana'ya dönmüş bulunuyordu. Gracy'nin seferi, büyük bir zafer gibi algılandı. Ancak bu sadece bir *Phyrrus Zaferi* idi. Zira yeni istasyon yönüne Türk topçu ateşi devam ediyor, ciddi hasar veriyor ve Fransızlar, ellerindeki topların menzili yetmediği için buna hâlâ karşılık veremiyordu¹⁶⁰.

O arada Adana'yı hedef alan Kuvay-ı Milliye saldırıları da hiç duraksamamıştı. 23 Temmuz'da Adana'ya yönelik topçu saldırısı, kuzeyden başka batı yönünden de icra edilmeye başlandı. 26 Temmuz'da yeni istasyon civarına yaklaşık 20 top mermisi düştü ve bu muhitte bulunan uçak pistine büyük hasar verdi¹⁶¹. Doğuda, İncirlik yönündeki saldırılar, özellikle demiryolu hattı boyunca yer alan köylerdeki Fransız tahkimatlarını ve istasyonları hedef alacak biçimde icra edilmekteydi. Ağustos ayında, önce Kürkçüler'e, sonra İncirlik'e baskın verilmiş; Kürkçüler ve İncirlik istasyonları yakılarak kullanılmaz hale getirilmiş ve Fransızlar İncirlik'ten çekilmeye mecbur edilmişti¹⁶².

Haçin Kuşatması ve Fransızların Genel Çekilmesi

Kozan ve Mağara (Tufanbeyli) Temmuz ayına kadar Kuvay-ı Milliye tarafından tamamen ele geçirilmişse de, Şar köyündeki ve Haçin'deki (Saimbeyli) Ermeni direnişi devam etmekteydi. Şar köyü, güneyde Haçin'den sevk edilen Kuvay-ı Milliye müfrezeleri ile doğudan ve kuzeyden Göksun, Sarız ve Toklar'dan gelen müfrezeler tarafından kuşatılmış ve bu kuvvetler Ceyhan'ın kuzeyindeki Mercimek köyünde bulunduğu halde Rumlu'ya getirilip emrine verilen 80 kişilik bir kuvvet ve sahra topuyla Şar'a giden Osman Tufan Bey'in komutasına

¹⁵⁹ Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 65.

¹⁶⁰ Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 67-68.

¹⁶¹ Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, ss. 63-64.

¹⁶² Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, ss. 388-397.

verilmişti. 2 ile 3 Temmuz'u bağlayan gece takviye edilmiş bu kuvvet Şar'a saldırarak köyü düşürdü¹⁶³.

Haçin direnişi ise bir süre daha devam etti. Ağustos ortalarında Kozanoğlu Doğan Bey, Haçin'i kuşatan kuvvetleri takviye etmiş ve mevzileri yeni ağır silahlarla güçlendirmişti. 1 Eylül'de Adana Cephesi Kumandanı Selâhaddin Adil Bey, 3. Kolordu'dan ve Konya'dan top ve obüsler getirterek kuşatmayı destekledi. Haçin kuşatmasının bu kadar uzun sürmesi, Develi'deki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti liderleri ile Kilikya Kuvay-ı Milliye Kumandanı Kozanoğlu Doğan Bey arasında ihtilaf ve sürüşme yarattı. Develi Cemiyeti Reisi ve Belediye Başkanı Kamberzâde Osman Bey ile iki arkadaşı, cepheyi bırakarak istifa etti ve durumu doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya aktardı. Develililer, kuşatmanın başarısızlığından Kozanoğlu Doğan Bey'i sorumlu tutuyordu. Cephe kumandanı Selâhaddin Adil Bey de 8 Eylül'de Genelkurmay'a başarısızlığın sorumluluğunu Doğan Bey'e yükleyen bir telgraf gönderdi. Genelkurmay Başkanlığı aynı gün verdiği cevapla, Kilikya Kuvay-ı Milliye Kumandanlığı'nın lağvedildiğini ve Haçin kuşatması idaresinin Yüzbaşı Osman Tufan Bey'e (Aydınoglu Tufan Bey) tevdi edildiğini bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, 14 Eylül 1920 tarihiyle verdiği talimatla, Meclis'in bizzat kurduğu Kilikya Kuvay-ı Milliye Kumandanlığı teşkilâtının kaldırıldığını ve Kozanoğlu Doğan Bey'in görevine son verildiğini ilan etti¹⁶⁴. Haçin'in durumuyla cephe kumandanı Selâhaddin Adil Bey bizzat ilgilenmiş ve 15 Eylül'de cepheyi iki obüsle takviye etmişti¹⁶⁵. Eylül'ün sonunda kuşatma yüzünden açlık tehlikesi ve cephe sıkıntısı içinde kalan Ermeni kuvveti, bir huruç harekâtına girişti ve başarılı oldu. Civardan temin edilen erzakla yeniden Haçin'de konuşlanan Ermeni direnişi, 15 Ekim 1920'ye kadar sürdü. 15 Ekim gecesi direniş kırılarak Kuvay-ı Milliye Haçin'e girdi¹⁶⁶. Yaklaşık altıbuçuk ay süren Haçin kuşatması, güney cephesinin devamlılık arz ederek en uzun süren çatışmasıdır. Bu kuşatma sırasında Haçin yanmış ve

¹⁶³ *Güney Cephesi...*, s. 114.

¹⁶⁴ *Güney Cephesi...*, ss. 209-216.

¹⁶⁵ Kütükcü, *Selahattin Adil...*, s. 145.

¹⁶⁶ *Güney Cephesi...*, ss. 216-218.

harap olmuş, civar köyler de büyük zarar görmüş ve çok sayıda Müslüman ve Hıristiyan sivil insan çatışmalar yüzünden hayatını kaybetmişti.

Fransız birliklerinin sağa sola dağılmış halde, birbirleriyle herhangi bir temas sağlayamadan palyatif savunmalar ve saldırılarla yürüttüğü savaş gittikçe aleyhlerinde seyrediyordu. Sürekli talep edilen ve genellikle sağlanmayan takviye istekleri, durumun vahametinin açık göstergesiydi. Kuvay-ı Milliye'nin baskın niteliğinde saldırılarının yıpratıcı birlikler, genel bir stratejiden yoksun, anlık taktiklerle alan ve zaman kazanmaya çalışıyordu. Bu baskınlardan birinde, 31 Temmuz'da Ceyhan'dan Adana'ya doğru giden bir zırhlı tren havaya uçuruldu ve demiryolu ağır biçimde tahrip edildi. General Dufieux ise istediği takviyelerin gelmemesi ve her yönden giderek ağırlaşan Kuvay-ı Milliye operasyonları yüzünden umudunu kaybetmiş ve durumu kurtarmaya çalışan bir komutan konumundaydı¹⁶⁷. Bu koşullar altında Fransızlar Ceyhan ve Misis'te de tutunamamış ve Temmuz ayının sonunda buradaki kuvvetlerini Adana'ya çekmişti¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 65.

¹⁶⁸ *Güney Cephesi...*, s. 191.

Mesnil Taburu'nun bütünüyle esir edilmesinin ardından Pozantı, Millî Mücadele'nin Çukurova cephesinin merkezi olmuştu. Adana Kuvay-ı Milliye'sinin yönetici unsurları burada toplandığı gibi, Pozantı askerî açıdan da cephenin fiilî merkezi haline geldi. Niğde'de çalışan Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de buraya taşındı ve Cemiyet'in başkanı Ahmed Remzi Bey, *Yeni Adana* gazetesini 25 Temmuz'dan itibaren burada yeniden yayınlamaya başladı¹. Pozantı'nın bütün tehditlerden temizlenmesinin ardından, 27 Temmuz'da cepheleri gezmek amacıyla Ankara'dan yola çıkan Mustafa Kemal Paşa, 5 Ağustos 1920'de Fevzi (Çakmak) Paşa ile birlikte Pozantı'ya geldi. Burada bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın katıldığı üçüncü kongre idrak edildi. Kongreye Adana temsilcileri gibi, Mersin, Tarsus, Kayseri, Niğde ve Bor'dan gelen delegeler de katılmıştı. Bundan sonra Pozantı Adana Vilâyeti'nin geçici merkezi olacaktı. Pozantı'nın bu geçici niteliği nedeniyle kongre, 1 Ağustos'ta Ankara'dan atanan ve Ankara hükûmeti'ni temsil eden Adana Vali Vekili İsmail Safa (Özler) Bey'i onaylayarak Ankara'nın atadığı bu mümessile tam bir meşruiyet sağladı².

Pozantı'da teşkil edilen Adana Vilâyet yönetiminde Belediye Başkanı olarak Dıblanzâde Mehmed Fuad Bey, Vilâyet Mektupçusu olarak Adana eşrafından Süleyman Faik (Çelik) Bey, Defterdar olarak Hasan (Ataşoğlu) Bey, Vilâyet kadısı olarak Adana eşrafından Kadızâde Fev-

1 Akalın, *Kurtuluş Savaşı'nda Adana Basını...*

2 Ayhan, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi...*, s. 65.

zi Bey tensip buyuruldu. Jandarma Alay kumandanı Binbaşı Cemil Bey, Polis Müdür Vekili ise Komiser Mahmud Bey idi. Kadızâde Fevzi Efendi ile Gülekli Tevfik ve Yolgeçenli Ata beyler Vilâyet Encümeni'ne; Ahmed Remzi (Yüreğir), Kethüdazâde İbrahim, Karadayı İsmail, Savatlı Halil Ağa ve Haydarzâde Ali Efendi de Belediye Meclisi üyesi olarak seçildi³.

Kongre, aynı zamanda Adana Vilâyeti'ne bağlı sancak ve kazaların idaresini de belirledi. Buna göre Mersin Sancağı Mutasarrıflığına Rauf Bey, Osmaniye Sancağı Mutasarrıflığına Hüsnü Bey, Kozan (Sis) Sancağı Mutasarrıflığına Abdülaziz Naim Bey, Tarsus Kaymakamlığına Şükrü Bey, Karaisalı Kaymakamlığına Saadettin (Beybaba) Bey, Ceyhan Kaymakamlığına Çerkes İbrahim Hakkı Bey, Kadirli Kaymakamlığına Sadi Bey, Feke Kaymakamlığına Feyyaz Bey, Yumurtalık (Ayas) Kaymakamlığına Tevfik Bey atandı. İşgalden kurtarılmış olan Karaisalı, Feke, Kozan, Kadirli ve Pozantı dışındaki sancak ve kaza merkezleri, işgal altında bulunuşları nedeniyle, merkezleri dışından yönetilecekti. Bundan sonra Mersin Erçel köyünden, Osmaniye Haruniye bölgesinden, Ceyhan Burhanlı köyünden, Tarsus Namrun'dan, Ayas da yine Osmaniye gibi dışarıda işgalden arındırılmış mülhakatından idare edilecekti.

Kongre'de Pozantı'nın "vilâyet merkezi" kabul edilmesi, Karaisalı'da büyük tepkiye yol açtı. O ana kadar, özellikle Tekelioğlu Sinan Bey'e bağlı kuvvetlerin faaliyet merkezi olan Karaisalı'nın eşrafı, Adana Batı Cephesi'nin karargâhının bulunduğu Karaisalı'nın vilâyet merkezi olması gerektiğini düşünüyordu. Adana'yı temsilen milletvekili seçimi bile daha önce Karaisalı'da yapılmıştı. Karaisalı'da yükselen muhalefet, bu kazanın bütün imkân ve kabiliyetleriyle Millî Mücadele'ye verdiği desteği tamamen çekmesi noktasına kadar geldi. Bu duruma acilen müdahale edilmiş ve öncelikle kaymakamın değiştirilmesiyle cephe kumandanlığı duruma el koymuştur⁴.

Temuçin Ertan'ın belirttiği gibi, Pozantı Kongresi önceden planlanmış, daha önceki kongrelere benzeyen veya onların devamı olan

3 Ayhan, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi...*, ss. 84-88.

4 Kamil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul, 1975: Remzi Kitabevi Yayınları, s. 323.

bir kongre niteliğinde değildir⁵. Mustafa Kemal ve Fevzi Paşaların cephelerin durumuna yönelik inceleme gezisinin bir durağı olarak uğradıkları Pozantı’da, bu ziyaret vesilesiyle toplanan Millî Mücadele’nin örgütlü güçlerinin kendilerini yeniden düzenleme ve Büyük Millet Meclisi’nin tam iradesi altına girme kararlılığını gösterme fırsatını yakaladıkları, bu çerçevede hareketin lideri Mustafa Kemal Paşa ile bizzat temas kurarak sorun ve taleplerini iletebildikleri büyük bir buluşmadır. Güney Cephesi söz konusu olduğunda, bu mıntıkada yapılmış en büyük ve kapsamlı buluşma olması hasebiyle, cephenin yeniden örgütlendiği ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ile irtibatlandığı bir girişim olarak yorumlanmalıdır; bu açıdan hazırlığından ziyade, sonuçları bakımından değerlendirilmesi gerekir.

Pozantı Kongresi’nin gösterdiği gibi, cephe rahatlamıştı. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa, 8 Ağustos 1920’de verdiği emirle, karargâhı Pozantı’da bulunan 41. Tümen’in Adana Cephesi’ne tahsis edilmiş iki taburu dışındaki yedi taburunun başka cephelere sevk edilmesini istedi. Paşa, Tümen kadrosunda ortaya çıkacak eksiğinin, tümen bölgesinden 1892-1899 doğumluların askere alınmasıyla tamamlanmasını emrediyordu. Buna koşut olarak, tümenin emri altında bulunan Kuvay-ı Milliye müfrezelerinin başına da muvazzaf subaylardan oluşan alay ve tabur kumandanları atandı. Bu çerçevede iki yeni piyade alayı kuruldu (12. ve 16. Piyade Alayları). İlk olarak 12. Alay’ın üç taburu, daha önce tümen emrinde çalışan Kuvay-ı Milliye milislerinden askerlik çağında olanların er ve erbaş olarak kaydedilmesiyle ikmal edildi. Askerlik çağı dışında olanlar ise Kuvay-ı Milliye kadroları içinde bırakıldı⁶. Bu faaliyetler, güneyde kısa zamanda sonuç alınacağına duyulan güvenin arttığını ve buradaki kesin sonucu tâkiben düzenli orduya dönüştürülmüş milislerin Batı Cephesi’nde kullanılma niyetinin göstergeleriydi.

5 Temuçin F. Ertan, “Pozantı Kongresi (5 Ağustos 1920)”, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1/1 (1987), ss. 123-124.

6 *Güney Cephesi...*, s. 197.

ERMENİ SİYASİ TEMSİLCİLERİNİN HÜKÛMET KURMA GİRİŞİMİ

Fransız birliklerinin dağınık ve çaresiz durumu karşısında, Ermeni siyasî grupları inisiyatifini ele almaya karar verdiler. 4 Ağustos 1920’de Kilikya Hristiyanları, Fransız mandası altında bağımsızlıklarını ilân ettiklerini Adana’daki Fransız yönetimine bildirdi. Fransız otoritesi ise liderlerin sağduyusuna güvendiğini ve halkın sâkin kalmasını beklediklerini ilettiler. 5 Ağustos’ta, “Birleşik Ermenistan Kilikya Delegasyonu Temsilcisi” sıfatıyla Ramkavar üyesi Mihran Damadyan, yanında, büyük bölümü Adanalı olmayan bir düzine Ermeni ve dört Ermeni siyasî partisinin temsilcileri olduğu halde Vilâyet Konağı’na geldi ve makamı işgal ederek kendisini “Fransız Protektorası Altındaki Kilikya Valisi” ilân etti. Ermeni mahallesi de dahil olmak üzere Adana halkı bu ilâna karşı tamamen kayıtsız kaldı. Albay Brémond, Mihran Damadyan’ı davet ederek “bu gülünç komedi”yi derhal durdurmasını istedi. Damadyan bu ultimatoма karşılık, kendisinin ancak kuvvet kullanılarak buna zorlanabileceğini söyledi. Brémond bunun üzerine derhal yanına süngü takılmış bir tüfek alarak Vilâyet Konağı’na girdi bunu gören heyet hemen konaktan ayrıldı. Damadyan’a Fransız yetkililerin kendisiyle bütün ilişkiyi kestiği bildirildi. Bütün bu “ihtilâl” kalkışması bir saat bile sürmemişti¹. Bu başarısız gösteriye yol açan en önemli saik, Taşnakların Sèvres Antlaşması’nın arefesinde, Kilikya meseleleri bakımından baskı yaratmak isteğiydi. Adana Ermenileri bu gösteri-

1 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 66.

ye katılmamış, hatta Damadyan teşebbüsü yer yer protesto edilmişti². Taşnaklar ve Damadyan hizbi dışındaki diğer Ermeni gruplar bağımsızlık ilanının, Ermenilerin Fransız dostluğuna her zamankinden daha çok ihtiyaç duyduğu bir sırada, Fransızlarla Ermeniler arasında yeni gerilimler doğuracağını düşünüyordu. Damadyan ve Veradzin ise aksi fikirdeydi ve bağımsızlık ilanında ısrar ettiler. Damadyan'ın Vali Konağı'nın kovulmasının hemen öncesinde Veradzin'in bürosu Fransız askerlerince basılmış ve Fransız otoritesi Ermeni Ulusal Birliği'nden Veradzin'i ihraç etmesini istemişti. Ardından Veradzin sürgüne gönderildi³.

2 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 67.

3 Moumdjian, "Cilicia under French Administration...", ss. 484-485.

SÈVRES ANTLAŞMASI VE BÖLGEDEKİ ETKİLERİ

10 Ağustos 1920’de imzalanan Sèvres Antlaşması, Mardin, Urfa, Antep ve Osmaniye ile İskenderun körfezi çevresini resmen Fransız manda bölgesinde bırakıyor; antlaşmada bir madde şeklinde yazılmakla birlikte, aynı gün Britanya, Fransa ve İtalya arasında imzalanan “Üçlü Pakt”¹a göre, Fransa’nın antlaşma sonrasında tasarlanmış ekonomik nüfuz bölgesi Mersin’in güneyinde başlayan ve Toros zirvelerini izleyerek kuzeye yönelip Sivas’ı, Malatya’yı ve Elazığ’ı içine alan ve Dicle Nehri’ye sınırlanarak Suriye’nin bugünkü doğu sınırını izleyen geniş bir bölgeye tekabül ediyordu. Adana ve Mersin şeklen Osmanlı yönetiminde bırakılmış; buna karşılık bütün Çukurova esasen Fransa’nın ekonomik “hayat alanı” içine alınmıştı. Ayrıca Sèvres Antlaşması’nın 153. maddesine göre altı ay içinde Osmanlı kara birlikleri tamamen dağıtılacağından “Üçlü Pakt” imzacısı devletlere ayrılmış nüfuz alanlarında jandarma kuvveti dışında herhangi bir Osmanlı askerî birliği bulunamayacaktı¹. Bu hüküm aslında Mondros’tan beri uygulanmaktaydı. 153. maddenin içeriği, aslında Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasındaki Mondros Mütarekesi’ndeki silah bırakma koşullarının uluslararası bir antlaşmada hüküm hale getirilmiş şeklinden başka bir şey değildi.

Sèvres Antlaşması aslında ölü doğmuştu. Zira imzacı tarafların işgal ettikleri bölgeleri ilhak şevkleri zaman içinde sönümlenmiş; yük-

¹ Bkz. Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Cilt I: 1919-1980*, İstanbul, 2001: İletişim Yayınları, ss. 125-135.

selen Sovyet tehlikesi ve iç kamuoylarının savaşma isteğinin tamamen ortadan kalkmış olması antlaşmanın imzacıları bakımından daha öncelikli konular haline gelmişti. Bu antlaşmanın tek motivasyonu, tarafların birbirlerini kollamak ve arkalarından oldu-bitti yapma ihtimallerini ortadan kaldırmak isteğiydi. Ayrıca Osmanlı toprakları üzerinde kendi devletlerini kurmak isteyen milliyetçi lobileri teskin etmek ve Batı Anadolu'yu işgal etmiş bulunan Yunanistan'a hukukî bir zemin hazırlamak isteği de antlaşmanın ortaya çıkmasına yol açan etkenlerdi. Antlaşma, imzacıları bakımından doğuda Sovyet yayılmasına karşı duracak bir Ermenistan yaratmak dışında, başkaca jeopolitik bir temele de dayanmıyordu. Öte yandan 1 Aralık 1920'de kurulacak olan Sovyet Ermenistanı'nın varlığı bu isteğin hiç de gerçekçi bir temeli olmadığını ortaya koydu. Üstelik ne İstanbul hükûmeti ne Ankara hükûmeti ne de Kilikya Ermenileri bu antlaşmadan hiç memnun değildi. Ankara antlaşmayı doğrudan doğruya Misâk-ı Milli'ye karşı bir hamle ve ülkeyi paylaşma girişimi olarak gördü. Öte yandan Sèvres Antlaşması'nın Kilikya ile ilgili hükümleri buradaki Ermeni milliyetçi partilerini de memnun etmemişti. Bir Ermenistan devleti vaadine karşılık, antlaşma Kilikya'yı Suriye'nin uzantısı olarak görüyor ve tamamiyle Fransız mandasına bırakıyordu. Bu yüzden Kilikya Ermeni örgütleri, paradoksal biçimde, Sèvres Antlaşması'na karşı tavır aldılar.

FRANSIZLARIN YAZ AYLARINDAKİ KUŞATMALARI KIRMA GİRİŞİMLERİ

Ağustos ayı içinde Mersin-Adana demiryolu tahrip edildi ve Mersin ile Adana arasındaki ulaşım sadece Karataş iskelesi üzerinden sağlanmak zorunda kaldı¹. 21 Temmuz'da Tarsus istasyonu yönünde büyük bir saldırı düzenlenmiş ve istasyon civarındaki Fransız birliğine büyük kayıplar verdirilerek Tarsus demiryolu korumasız bırakılmıştı². Demiryolu Fransızların büyük bir kuvvet sevk ederek "Tarsus Bağları Muharebesi" ile demiryolu ulaşımını yeniden sağlayabilmelerine karşın, sürekli olarak tehdit altında kaldı. Zira Kuvay-ı Milliye'nin demiryolunun kuzeyindeki pozisyonları bozulamamış ve müfrezelere daima baskın yapabilecek yeni konumlar sağlayan hareketlilik engellenememişti.

Kuvay-ı Milliye, Tarsus'a sevk edilen büyük kuvvet karşısında çekilmek zorunda kalması yüzünden taktik değiştirerek, demiryolu hattı boyunca küçük ve ani baskınlarla düşmanı rahatsız etmeyi tercih ediyordu. Bu yüzden Fransızlar Tarsus-Mersin arasındaki hat boyunca koruma birlikleri oluşturmuş ve bu birliklere Kazanlı açıklarına demirleyen savaş gemilerinden topçu desteği vermeyi tercih etmişti. Bu iki farklı askerî formasyon Ağustos ayı boyunca karşı karşıya geldi. Kuvay-ı Milliye'nin 14 Ağustos ve 16 Ağustos gece saatlerinde Tarsus'un kuzeyinde Küçük Ziyarettepe'ye ve Tarsus ile Mersin arasındaki Godebes köyünde (Yakaköy) icra edilen gece baskınları Fransızlar tara-

1 DH.İ.UM. 20/1, 31 Ağustos 1336/31 Ağustos 1920.

2 *Güney Cephesi...*, s. 175.

findan püskürtüldü. Fransızlar, demiryolu hattını korumak ve Kuvay-ı Milliye'yi caydırıp bölgeden uzaklaştırmak için zaman zaman savaş gemilerinden topçu ateşleri açıyordu. 26 Ağustos'ta Yakaköy etrafındaki köyler (Evcı, Kürkçü, Tekke, Yukarı ve Aşağı Burhan, Sariibrahimli ve Hebilli) ağır topçu bombardımanına tutuldu³. Hebilli gibi denizden 15-16 kilometre uzaktaki bir noktaya kadar topçu taarruzu yapılması, belirli bir istihbarata dayalı olduğu kadar, esasen korkutma ve caydırma amacı taşıyordu. Bu ağır bombardıman sonucunda, Hacıtalip'ten çıkan bir Fransız kolu Sariibrahimli'ye kadar ilerledi ve bu köy ile Es-habıkehfi'yi işgal etti. Nacarlı ve Ulaş yanarken Kuvay-ı Milliye Evcı ve Hebilli'yi boşaltmak zorunda kalıyordu⁴.

16 Ağustos'ta, Fransız kuvvetleri Adana ve Tarsus garnizonlarının gücünü birleştirerek, Yarbay Lannes'nin emrine verilen bir görev gücü ile kuzeye taarruz etti. Bu harekât Türk kuvvetlerinin Çakıt Suyu'na kadar geri atılmasıyla sonuçlandı. 19 Ağustos'ta da güneye yönelik bir hücum tertip edilerek Adana kuşatması gevşetildi. 19 Ağustos'tan sonra şehrin yakın çevresinde hiçbir çatışma vuku bulmadı. Bu yeni durum karşısında şehirden çıkmış olan Müslüman nüfus yavaş yavaş geri dönmeye başlamıştı⁵.

Doğuda da Kuvay-ı Milliye'nin küçük yıpratma saldırıları devam etti. Köşreli Hacı Ali ve Alicaf Ağa müfrezelerinden oluşan ve Cezayirli Mehmed Çavuş'un komutasında bulunan bir Ceyhan Grubu birliği, Ceyhan'ın hemen kuzeyinden akarak Ceyhan Nehri'ne karışan Mercin Suyu'nun (şimdi Karasu) kuzeyinde bulunan ve Mercin (şimdi İncetarla) köyünü kuşatan mevzilere yerleşmişti. Bu mevziler aracılığıyla Kuvay-ı Milliye, Ceyhan kasabasını daimi bir tehdit altında tuttuğu gibi, Fransız garnizonunun Çukurova'nın verimli arazisine yayılmış zengin köylere erişimini de engellemekteydi. 18 Ağustos'ta ve 28 Ağustos'ta Fransızlar, Kuvay-ı Milliye'yi atmak üzere bu mevzilere tank ve topçu desteği altında saldırdı. İkinci saldırıda Kuvay-ı Milliye savunması, Ceyhan Bölüğü, Mercin Müfrezesi, Muhacir Bölüğü ve

3 *Güney Cephesi...*, s. 199.

4 Maxime Bergès, *La Colonne de Marash et quelques autres récits de l'armée du Levant*, Paris, 1924: La Renaissance du Livre, s. 192.

5 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 68.

İnce Ali Müfrezesi ile takviye edilmişti. Her iki saldırıda da Fransızlar, büyük kayıp vererek çekilmek zorunda kaldı. Ölenler arasında Fransızların Ceyhan'daki askerî yöneticisi de bulunuyordu⁶.

Temmuz ve Ağustos ayları, tıpkı 1919 Eylülü gibi, vilâyet sathında kaos içinde geçti. Adana Vali Vekili Bağdadizâde Abdurrahman, 25 Ağustos'ta Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda "vilâyetin genel durumunun sükûnete ve barışa kavuşmaya başladığını" bildirmekteydi. Bu nedenle, Vali'ye göre, ateşkes sırasında ve sonrasında şehri terk edenler geri dönmeye başlamıştı. Kaçanlar dönüp evlerine sahip çıkıncaya kadar, şehirden kaçanların evlerini ve mallarını korumak gibi bir zorunluluk ortaya çıkmıştı. Yağma ve hırsızlıkları önlemek için askerî önlemler alındığı gibi, Fransız Kontrol Başmemurluğunca yayınlanan bir ilanla yakalanan hırsız ve yağmacıların idam edilecekleri duyuruldu. Buna rağmen hırsızlıkların ve yağmaların önü alınamamıştı. Bu çerçevede birkaç kişi de idam edilmiş ve kürek cezasına çarptırılmıştı. Fransız kumandanı General Dufieux, 15 Ağustos'a kadar evlerine, iş ve güçlerine dönen İslâm ahaliden hiçbir kişinin takibata uğramayacağını; buna karşılık o tarihe kadar evlerine dönmeyenlerin ve tereddüt gösterenlerin ise "hasım savaşı" kabul edileceğini duyurdu. Bu duyuru uçaklarla havadan köylere atıldı. Buna rağmen pek az kişi evlerine dönebilmişti. Vali Vekili bu azlığı, şehri kuşatan "çeteler"e bağlamaktadır. Ağustos'un sonuna doğru 100 kişilik bir Kuvay-ı Milliye müfrezesi Adana'nın kuzeyindeki mevzilere girmiş ve bir Alman topuyla şehri iki gün bombardımana tutmuştu. Bu Kuvay-ı Milliye grubuna karşı saldırıya geçilmiş ve geri atılmıştı⁷.

Ferdâ gazetesi, bu bombardıman sonucunda Çarçabık (şimdi Döşeme) Mahallesi'ne düşen mermilerin Ermeniler arasında can kaybına yol açtığını duyuruyordu⁸. Vali Vekili, ölümler arasında "topu idare ettiği anlaşılan" bir Alman subayının da bulunduğunu bildirir. Bu "bilgi" Fransızların Kuvay-ı Milliye'nin esasen millî değil, Alman çıkarla-

6 *Güney Cephesi...*, s. 221; Ali Caf, "Mercin Muharebesi Nasıl olmuştu?", *Yeni Adana Gazetesi*, 5 Ocak 1934. Akt. Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş Bayramı...*, ss. 200-202.

7 DH.İ.U.M. 20/14-4, 25 Ağustos 1336/ 25 Ağustos 1920.

8 Ayhan, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi...*, s. 90.

rına hizmet eden bir yapı olduğu iddiasını desteklemek bakımından fevkâlâde kullanışlı idi. Kuvay-ı Milliye kuzeydeki mevzilerden bir süreligine atılmışsa da, millî kuvvetlerin taarruzları şehrin her yönünden yapılan taciz ateşleriyle bir ay kadar devam etti. Ağustos'un sonunda Fransızlar şehri saran Kuvay-ı Milliye'yi bir kez daha püskürtmüş ve güney Adana'daki Arap köylerini yeniden ele geçirmişti. Vali Vekili, bu harekâtın sonucunda, güney Adana'da köylerini boşaltmak zorunda kalan Arapların hemen tamamının geri döndüğünü, Türklerin de peyderpey dönmeye başladıklarını bildirir. Vali Vekili'ne göre, artık sükûnet temin edilmiştir ve birkaç yağma girişiminden başka olay yoktur. Tarsus ve Mersin köylerinde de asayiş sağlanmıştır. Ancak ulaşım ve haberleşme halen Karataş üzerinden sağlanmaktadır. Zira birçok yerden tahrip edilmiş olan Adana-Mersin demiryolunun tamiratına hâlâ devam edilmektedir⁹ Görüleceği gibi, Val Vekili aslında mesnetsiz bir iyimserlik içindedir..

O arada tamamen subaysız ve Müslüman personelinden yoksun duruma düşen Adana Jandarma Alayı için Haziran'dan beri İstanbul'dan istenen askerî personel gelmiş ve alayı yeniden teşkil edilmeye başlanmıştı¹⁰. Kuvay-ı Milliye harekâtı karşısında düşmanca tutum takınmış olan Vali Vekili, bu çerçevede Albay Brémond'un övgüsüne de mazhar olmuştu: "Osmanlı memurlarının başında, İstanbul'a telgraf çekerek Kilikya'nın selâmeti için işgalin sürdürülmesi gerektiğini bildirerek bilgelik gösteren bir vali vardı"¹¹.

25 Ağustos'ta 4. Tümen Kumandanı General Gouraud, zırhlı trenle Toprakkale'den Adana'ya gelerek general Dufieux ile görüştü ve bu görüşmede iki tümenin temas hattı yeniden belirlendi. 1 Eylül'de kuzeydeki başarıyı sürdürmek isteyen Fransızlar Albay Lannes'in emrine verilen üç tabur, üç batarya ve bir bölükle yeni bir harekâta girişti. Lakin bu harekât başarılı olamadı. Kuvay-ı Milliye bu görev gücünü kâmilten püskürttü¹².

9 DH.İ.UM. 20/14-4, 25 Ağustos 1336/ 25 Ağustos 1920.

10 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s, 17.

11 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s, 70.

12 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s, 68.

Askerî Pozisyonlarda Önemli Değişiklikler

On dokuz ay süreyle Adana'yı yöneten Albay Brémond, 4 Eylül 1920 günü bu görevinden alınarak Paris'e çağrıldı ve Genelkurmay Başkanı General Hassler'in karargâhına atandı¹. Adana'da Albay Brémond dönemi bitmişti. Bunun Fransızlar yönünden bir "yumuşama" alameti olup olmadığı daha sonra açığa çıkacaktır. Fransızlar yönünden bu "yumuşama" alametlerine karşılık, Eylül ayında Ermeni Devrimci Federasyonu'nun düzenlediği tedhiş eylemleri artmış; Vali Konağı patlayıcılarla zarara uğratıldığı gibi, bundan başka iki ev de yangın bombalarıyla tahrip edilmişti². Fransız yayılcılığı taraftarı olan ve bu çerçevede Ermenilerin kullanılmasından fayda uman Albay Brémond'un geri alınması, ondan şikâyetçi olan Ermenilerde bile hayal kırıklığı yarattı. Zira bu politika değişikliğin ilişkin önemli bir işaretti.

Öte yandan Eylül'ün başında Ankara hükûmeti'nin bölgeye ilişkin yeni idarî ve askerî tasarrufları devreye girdi. 6 Eylül 1920'de Adana Cephe Kumandanlığı karargâhı Kayseri'den Maraş'a getirilerek bölgeye yanaştırılmış; 9 Eylül 1920 tarihli bir emirle, Maraş'ta konuşlanmak üzere 9. Tümen ("Maraş Tümeni") kurulmuştu. Bu tümenin alayları Maraş (27. Alay), Antep (25. Alay) ve Osmaniye'ye (26. Alay) dağıtıldı.

1 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s, 68.

2 Paul Bernard, *Six mois en Cilicie*. Aix-en-Provence, 1929: Impr.-éditions du 'Feu', ss. 109-110.

Her ne kadar alay ve tümen gibi büyük birlik isimlerini haiz olsa da, bu tümenin toplam mevcudu 35 subay ve 400 kadar askerden ibaretti. Kurulan alaylar neredeyse birer bölük seviyesindeydi³. Bu yüzden Kilikya'nın doğusundaki Millî Mücadele halen Kuvay-ı Milliye müfrezelerinin desteğine muhtaçtı. Bu yeni durum çerçevesinde 9 Kasım 1920'de çıkarılan bir kararnâme ile Adana Cephe Kumandanlığı'nın adı da 2. Kolordu Kumandanlığı olarak değiştirilecek ve cephedeki askerî faaliyetlerin idaresinin kolorduca yürütülmesine karar verilecekti⁴. Böylelikle bütün Kuvay-ı Milliye'nin ordu kontrolüne girmesi sağlanmış ve müfrezelerin düzenli ordu saflarında eritilmesi çalışmaları da sonuçlandırılmış oluyordu.

41. Tümen, 29 Haziran'dan itibaren bu istikamette örgütlenmiş ve Kuvay-ı Milliye müfrezeleri bu tümenin bölükleri haline getirilmişti. Tümen, "Sağ Kanat" ve "Sol Kanat" mıntıkası adı verilen iki mıntıkaya yayılan yedi grup halinde tertiplendi. Yaklaşık 500 kişi kadar bir kuvveti bulunan ve Silifke Sancağı'na yayılan "Sahil Grubu" 139. Alay'ın bir taburundan ve milislerden oluşuyordu. Bu grubun görev bölgesi Anamur'dan Mezitli'nin hemen batısında denize dökülen Tece Deresi'ne kadar uzanıyordu. Merkezi Mersin'in kuzeyindeki Emirler köyü olan "Mersin Grubu" 700 kişiden ibaretti ve tamamı Kuvay-ı Milliye milislerinden oluşan 9 bölük halinde örgütlenmişti. Bu grubun görev bölgesi Mersin şehri ve civarının kurtarılmasıydı. "Tarsus Grubu"nun mevcudu 9 bölük içinde tertiplenmiş 800 kişiden ibaretti. Karargâhı Melemez'de (İhsaniye) bulunan bu grubun görev bölgesi Tarsus mıntıkası olup, bölgesi doğudan Berdan Çayı ile sınırlanıyordu. Sahil Grubu, Mersin Grubu ve Tarsus Grubu⁵, Sağ Kanat Mıntıkası adı verilen ve komutası 139. Alay'da olan bir cephe hattı oluşturmaktaydı. "Birinci Kavaklıhan Grubu", "Kumdere Grubu", "Çakıt Grubu", "Ceyhan Grubu" ve "Seyhan Grubu" ise komutası Tekeli-

3 *Güney Cephesi...*, s. 176.

4 BCA, 30-18-1-1/1-18-14, 9 Teşrinisânî 1336/9 Kasım 1920.

5 Daha önce bağımsız hareket eden, ancak Kavaklıhan muharebeleri ile düzenli ordu içinde görev yapmaya başlayan Molla Kerim, Veli Haşim, Galip Efendi, Ahmet Efendi, Mustafa Efendi, Tevfik Efendi, Ahmet Mithat Efendi ve Sefa Efendi müfrezeleri bu grubun içindeydi.

oğlu Sinan Bey’de olan Sol Kanat Mıntıkası içine alınmıştı. Merkezi Çamtepe’de bulunan “Birinci Kavaklıhan Grubu”⁶, Berdan Çayı’ndan başlayıp doğu sınırını Tarsus-Pozantı karayoluna dayamış olan bir bölgeyi örtmekteydi. Teğmen Cemal (Efe) bu gruba komuta ediyordu. “Molla Nasuh Taburu” adı verilmiş olan bir tabur gücünde olup, 4 bölüğü tamamen milislerden müteşekkildi. “Kumdere Grubu”, batıda Tarsus-Pozantı şosesi, doğuda Yenice’ye dayanan Topçuköy-Gerdan (şimdi Yenice’nin içinde) hattı olmak üzere, Tarsus ile Yenice arasını tutmuştu. 4 bölüklü olup yaklaşık 200 kişiden oluşmaktaydı. “Çakıt Grubu”⁷, merkezi Şambayadı ile Kuyumcular arasındaki Karahan köyü olmak üzere, batıda Yenice’ye, doğuda ise Adana hizasında Şakirpaşa-Kurttepe hattına dayanan bir bölgeyi örtmekteydi. 3 bölüklü olup 325 piyade ve 90 süvariden ibaretti. “Seyhan Grubu” mıntıkası, Adana’dan, Kurttepe-Şakirpaşa hattından başlayıp Kürkçüler (Müminli) köyüne kadar uzanmaktaydı. Merkezi Buruk’ta olan ve kuvveti 400 ilâ 500 kişi arasında değişen bu grup Adana’nın kuzeyindeki cepheyi tutuyordu. “Ceyhan Grubu” ise Kürkçüler’den Misis’e kadar uzanan bölgedeki harekâttan sorumluydu. Ayrıca Seyhan Grubu’nun doğusunda, Kürkçüler’den Misis’e kadar uzanan bölgede hareket halinde bulunan 150-200 kişilik bir süvari müfrezesi (“Misis Grubu Müfrezesi”) mevcuttu. Bütün bu gruplar çeşitli çaplarda olmak üzere, az sayıda topla (4 sahra topu, 1 adet 105 mm.lik obüs, 6 dağ topu) ve 18 adet ağır makineli tüfekle desteklenmekteydi⁸.

İstanbul hükûmeti ile Ankara Arasında Vali Tayini Çekişmesi

Fransızlarla işbirliği içinde hareket eden İstanbul hükûmeti, Eylül ayının başında, valiliğe vekâlet eden Bağdadizâde Abdurrahman Efendi’nin yerine asaleten Adana’ya Ali Galip Bey’i atadı. Vali Ali Galip

6 Yine Tekelioğlu Mustafa, Abdullah Halim Efendi, Rıza Efendi ve Molla Nasuh müfrezeleri bu grup içinde bölükleştirilmişti.

7 İzzet Efendi, Emin Efendi ve Abdülğani Efendi müfrezeleri bu grupta bölükler haline getirilmişti.

8 *Güney Cephesi...*, ss. 177-181.

Bey, yanında 40 kadar subayla gelerek makamı teslim almak istediye de, halkın şiddetli protestoları karşısında geri dönmek zorunda kaldı⁹. Ankara hükûmeti bu boşluğu değerlendirerek, vilâyet idaresini tamamen denetimi alacak şekilde vali atamaları gerçekleştirdi. 1 Ağustos 1920'de Ankara hükûmeti, Adana Vali Vekilliğine önce Mersin mebusu İsmail Sefa Bey'i atamıştı¹⁰. Aynı zamanda Mersin Milletvekili olan İsmail Sefa Bey'in Meclis'te kalması benimsenince, bu kez 16 Eylül'de vali vekilliğine, aynı zamanda 41. Tümen Kumandanlığı'na da atanan Kurmay Yarbay Mehmet Nuri (Conker) Bey tayin edildi¹¹. Ankara'nın atadığı valinin işgal altındaki Adana merkezine kadar gidip görevini üstlenmesi zaten beklenmiyordu. Vilâyet yine, Ankara tarafından, 41. Tümen karargâhının bulunduğu ve Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çalıştığı Pozantı'dan idare edilecekti. Yarbay Mehmet Nuri Bey'in kısa süre sonra tümenini komuta etmek üzere ayrılmasından sonra, Vali Vekilliğine eski Menteşe Mutasarrıfı ve Sivas kongresi azasından Serficeli Hilmi Bey atandı. 1 Aralık 1921'de Adana'yı Fransızlardan teslim almaya giden heyette vali olarak Serficeli Hilmi Bey yer alacaktı.

1920'nin Güz Aylarına Yayılan Girişimler

Hem Maraş yönünden tamamen çekilerek Antep'te 2. Kolordu ile çetin bir savaşa tutuşan, hem de dağlık Kilikya'daki Kuvay-ı Milliye faaliyetleri karşısında Adana-Mersin demiryolu hattını bile korumakta zorlanan Fransız kuvvetlerinin Çukurova'ya çekilmesi, Ankara hükûmeti'nin Adana mücavirindeki sancakların idaresini ele almak konusunda cüretkâr biçimde hareket etmesini kolaylaştırdı. Cephede Millî Mücadele lehine gelişen durum, idarî bakımdan da bölgeye müdahale edilebilecek bir zemin yaratmış ve bunu gerekli kılmıştı. Bu çerçevede, 26 Ekim 1920'de Cebel-i Bereket (Osmaniye) ve Kozan sancaklarının müstakilen idaresine karar verilecek ve bu bölgelerdeki Kuvay-ı Milli-

9 *Güney Cephesi...*, s. 198.

10 BCA, 30-18-1-1/1-8-9, 5 Ağustos 1336/5 Ağustos 1920.

11 BCA, 30-18-1-1/1-11-19, 16 Eylül 1336/16 Eylül 1920.

ye faaliyetinin Ankara hükûmeti'nin denetimini daha fazla hissetmesi sağlanacaktı¹².

Ekim'in sonunda bu kararın alınmasını sağlayan bir başka etken, Kuvay-ı Milliye'nin Ceyhan ve Osmaniye bölgesinde sağladığı başarılarıydı. Ekim ayının başında, Fransızların İskenderun'a çıkardığı büyükçe bir kuvvet Toprakkale'de toplanmaya başlamış ve İskenderun'dan Ceyhan'a ve Osmaniye'ye uzanan demiryolu hattını yeniden kontrol altına almıştı. Adana Cephe Kumandanlığı'ndan (Kolordu'dan) Osmaniye Mıntıka Kumandanına verilen emirle Fransızların Toprakkale'de topladığı kuvvetlerle Ceyhan'ın kuzeyine ve Osmaniye'ye yönelik genel bir saldırıya geçmesini engellemek amacıyla, bu kuvvetin baskı altına alınması istendi. Bu emrin yerine getirilmesi amacıyla, Haruniye bölükleri, Çardak, Kıyak ve Yarpuz Kuvay-ı Milliyesi'nden oluşan Osmaniye Grubu, Islahiye Grubu ve Tatarlı'da bulunan Ceyhan Grubu, Fransızları, sadece güneyi açık kalabilecek şekilde sardı. "Kovanbaşı Muharebesi" adı verilen ve geniş bir cepheye yayılan bu şiddetli çatışmalar millî kuvvetler lehine sonuç verdi ve 13 Ekim 1920'de Fransızların Yeniköy ve batı yönünde kısmen çekilmesi sağlandı. Çekilen birliklerin bir bölümü Ceyhan Nehri'ni İnceyer köyü kesimine kurdukları seyyar bir köprü ile geçerek Adana'ya gitmiş; güneye çekilenler ise Erzin'de yeniden tertiplenmeye mecbur bırakılmıştı¹³.

Fransız kuvveti 1 Kasım'da Toprakkale'de yeniden toplanmayı başardı ve iki koldan Osmaniye-Haruniye cephesine saldırdı. Bu kollardan biri Anavarza üzerinden Osmaniye'yi dolanıp Kuvay-ı Milliye'yi çevirmeye çalışırken, diğer grup ise Osmaniye'yi geçmişti ve Kanlıgeçit'i zorlamaktaydı. Kuzeyden dolaşmaya çalışan hücum kolu durduruldu. Buna karşılık Kanlıgeçit harekâtı ısrarla sürdürüldü. Zira Kanlıgeçit aşılsa Haruniye ve Amanos Dağları geçitleri tehdit altına alınacak, İskenderun Körfezi ve Adana ile Maraş ve Antep irtibatı yeniden sağlanacaktı. Kuvay-ı Milliye'nin Kanlıgeçit-Hasanbeyli hattındaki büyük direnişine karşılık, Fransızlar 10 Kasım'da Islahiye'ye ulaşıp 12 Kasım'da Meydanekbez'e, 13 Kasım'da Katma'ya vardı. Kat-

12 BCA, 30-18-1-1/1-15-20, 26 Teşrinievvel 1336/26 Ekim 1920.

13 *Güney Cephesi...*, ss. 221-223; Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, ss. 161-164.

ma'da toplanmayı başaran General Goubeau komutasındaki Fransız 4. Tümeni, derhal Antep'teki muharebelere katıldı. Ancak bu harekâtın sonra Fransızlar Kanlıgeçit'i ve Amanos geçitlerini ellerinde tutma ısrarı göstermediler. Buradan harekâtın asıl amacının İskenderun'a çıkarılan kuvvetlerle Antep'te yoğunlaşan savaşa destek yollamaktan ibaret olduğu anlaşıldı. Bu yüzden Kanlıgeçit Muharebesi'nden sonra, 10 Kasım'dan itibaren Fransızlar, Mamure'de zayıf bir müfreze bırakıp Osmaniye'ye ve Islahiye'ye doğru çekildi¹⁴.

15 Kasım'da, Haçin'in düşmesinden sonra orada serbest kalan kuvvetlerin de gelmesiyle takviye edilen Ceyhan Grubu, Mamure istasyonuna baskın düzenledi. Bu saldırıda, bu kuvvete komuta eden Üstteğmen Saim Bey şehit oldu ve saldırıya katılan Ceyhan Grubu püskürtüldü. Üstteğmen Saim Bey'in adı daha sonra Haçin'e verilecekti. 1921 yılının başına kadar Çukurova'nın doğusundaki pozisyonlar değişmeden kaldı ve bölgeye sükûnet hâkim oldu¹⁵.

Fransız yönetiminin 1920 yılı Ağustos'u'nun sonunda sağladığı kısmî başarı çok uzun soluklu olmamış; Ekim ayında gerçekleştirilen kuvvet temerküzleri dağıtılmış ve ileri harekât girişimleri ise tamamen püskürtülmüştü. Doğuda Amanos Dağları'ndaki örtmeyi yaparak Antep'e birlik sevk edilmesini sağlayan harekât dışında bir Fransız başarısı yoktu. Kuvay-ı Milliye saldırıları her yönde devam etmiş ve Fransızların tutunabildiği yegâne mıntukanın Adana şehri ve civarı ile sınırlı kalmasına yol açmıştı. Vali Vekili, bu durumu, "Adana, Tarsus ve Mersin şehirleriyle Adana-Karataş yolundan başka, vilâyetin kalan kısımlarında 'çetelerin' hükmünün sürdüğünü ve şehirlerde adeta bir kuşatma hali yaşamakta oldukları" şeklinde anlatmayı tercih eder.

Vali Vekili 9 Kasım 1920'de gönderdiği ikinci bir raporda ise "o zamandan beri durum dikkat ve memnuniyet verici biçimde değişmiştir" diyordu. O arada bir Fransız tümeni batıya doğru harekât yapmış ve Kuvay-ı Milliye'yi Tarsus'un kuzeyindeki Cebelkahvesi'nin 10 kilometre kuzeyine kadar uzanan mıntukadan çıkarmıştı. Bu yeni duruma göre Ceyhan-Adana-Mersin hattının 15 kilometre kuzeyine

14 *Güney Cephesi...*, ss. 223-226; Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, ss. 164-166.

15 *Güney Cephesi...*, s. 226; Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, ss. 129-132; Dalkır, *Yığıtlık Günleri...*, s. 171.

kadar bütün arazi yeniden Fransızların eline geçmişti. Bu geniş alanda köylerini boşaltmış olan halk da bu yeni duruma uygun olarak yerlerine dönecekti. Bu harekât sayesinde tahrip edilmiş bulunan demiryolunun tamiratına da yeniden başlandı. Vali Vekili'ne göre hat boyundaki köylerin halkı da “kendi isteğiyle” bu tamirata katılmış ve 2 Kasım'da demiryolunun onarımı bitirilmiştir. Lakin Temmuz ve Ağustos aylarında çatışmalar yüzünden şehirleri bırakarak kaçan Müslüman halkın büyük kısmı, beklenenin aksine hâlâ geri dönmemişti ve halen Toros dağlarındaydı. Oradan gelen haberlere göre bu şehirli halk arasında bazı hastalıklar ortaya çıkmıştı ve halk perişandı. Vali Vekili, halkın geri dönmesine Kuvay-ı Milliye'nin izin vermediğini iddia etmektedir. Güya kaçıp geri dönenlerin aileleri de Kuvay-ı Milliye'ce başka yerlere sürülmekteydi¹⁶.

18 Ekim'de Adana'dan batı yönünde başlatılan huruç harekâtı, Tarsus Ovası'nda açılarak Tarsus'un etrafından bulunan ve demiryolu ulaşımını tehdit eden muhtelif Kuvay-ı Milliye müfrezelerini kuşatacak bir nitelik kazanmıştı. Fransız kuvvetleri sol kanatta Balıca'ya ve sağ kanatta Yenice'nin kuzeyine kadar ilerlemişti. Güneydeki cepheyi tutan Rıfat Sakallı'nın komutasındaki Kuvay-ı Milliye Tarsus'un güney doğusundan başlayıp Tarsus önlerine kadar uzanan Yaramış-Heleke hattında tutunmuş ve ağır kayıplar veren düşmanı bir süre orada durdurmayı başarmıştı¹⁷. Yenice kuzeyinde ise bu genel saldırıya direnemeyen Kuvay-ı Milliye, daha kuzeye Çakıt Suyu ile Seyhan Nehri arasındaki bölgeye çekildi. Vali Vekili'nin aktardığına göre kuzeydeki Millî Kuvvetler Karahan-Konaklı-Kaşoba köyleri bölgesinde toplanmıştı. 6 Kasım'da Fransızlar bu kuvvetler üzerine asker sevk etti¹⁸. Amaç, daha önce atıldıkları Tarsus-Pozantı hattı yerine, bu kez Çakıt Suyu Vadisi üzerinden Pozantı ve Karaisalı yollarına ulaşmak ve bu istikamette kontrolü yeniden ele geçirerek Toros tünellerine ulaşmaktır. Böylelikle Adana'ya ve Tarsus'a kadar yanaşmış Türk kuvvetlerini de bu şehirlerdeki garnizonların uzağına atmış olacaktı. 20 Kasım'da

16 DH.İ.UM. 20/14-3, 4, 5, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.

17 İbrahim Serin, “Çukurova'nın Son Harbi”, *Berdan Gazetesi*, 6 Ocak 1950, Akt. Sansar v.d., 5 Ocak Adana'nın Kurtuluş Bayramı..., ss. 226-228.

18 DH.İ.UM. 20/14, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.

Kurttepe-Karahan-Hasandede Dağı hattını tutan Kuvay-ı Milliye'ye, iki piyade alayı, beş batarya ve üç süvari bölüğü ile büyük bir taarruz icra edildi. Taarruz zırhlı araçlarla ve uçaklarla destekleniyordu. Sağ yanını Tarsus-Pozantı demiryoluna dayamış olan ve kuvvetlerini doğuda Memişli köyünün doğusuna kadar yaymış bulunan Tekelioğlu Sinan Bey komutasındaki Kuvay-ı Milliye beş tabur, dört bölük ve bir süvari müfrezesi ile bu taarruzu durdurmaya çalıştı. Fransızlar hattı yarmayı başardılar ve Kuvay-ı Milliye'yi Kırıklı sırtlarına ve Örcün köyüne doğru çekilmeye mecbur ettiler. Durumun kritik hale gelmesi üzerine, 21 Kasım gecesi Sol Kanat Kuvay-ı Milliyesi yardıma geldiyse de, Fransız kuvvetleri Kelebek istasyonuna kadar ilerledi. 41. Tümen'in Delibaş isyanını bastırmak üzere Konya'ya sevk edilmiş taburlarının hızla yetişmesiyle ve Karsantı (Aladağ) ile Karaisalı'dan gelen milislerin müdahalesi ile bu kez Fransızlar büyük kayıplar vererek Abacı köyüne çekildi. Doğuda Salbaş'a kadar gelen Fransız birlikleri de, topçu ateşi desteğiyle geriye atıldı. Bu kuvvet, 24 Kasım'da önce Fadıl köyüne, sonra da Kütüklü'ye kadar çekilmek zorunda kaldı. Cepheyi tutamayacağını anlayan Fransız görev gücü kumandanlığı, Kazıkbaş ve Yenice'de artçı bırakarak büyük kuvvetini Adana'ya çekme kararı aldı¹⁹.

Bundan sonra Fransızları "memnun edecek" gelişmeler, sadece küçük taktik ve mevzi taarruzlarla elde edilen ve sadece batı Çukurova'ya sıkışmış başarılar oldu. Kozan yönünde ise Ekim ayından itibaren gelişen durum, Fransızlar açısından hiç de iyi değildi. Adana Vali Vekili'nin raporuna göre, yedi-sekiz aydan beri (daha doğrusu Fransızlar Maraş'tan çıkarılmasının hemen akabinde) kuşatma altında tutulan ve 31 Ekim 1920'de Kuvay-ı Milliye'nin eline geçen Haçin'den sadece 500 kadar Ermeni, Fransızların kontrolündeki bölgeye sığınabilmişti²⁰. Albay Brémond, daha önce Ermeni Avukat Çalıyan'ı kuşatma altındaki Haçin'e kaymakam olarak atanmasını sağlamış ve oraya silah, mühimmat, teçhizat ve 300 ton kadar buğday göndermişti. Kasabada 100 kadar jandarma konuşlandırılmış, yerli Ermenilerin ta-

¹⁹ *Güney Cephesi...*, ss. 199-203.

²⁰ DH.İ.U.M. 20/14, 9 Teşrinisani 1336/9 Kasım 1920.

leplerine karşı Ermeni Lejyonu'ndan takviye yapılamamıştı. Üstelik Kozan'dan Haçin'e giden son ikmal konvoyu da Kuvay-ı Milliye'ce basılmış ve konvoyla nakledilen silah ve mühimmata el konulmuştu. Kozan'la Haçin arasındaki muhaberatın ve ulaşımın tamamen kesilmesi ve Kozan'ın da Fransızlar tarafından tahliye edilmesi sonucunda, nihayet 31 Ekim'de Kuvay-ı Milliye Haçin'e girmişti²¹. Haçin Ermenilerinin büyük bir kısmı, Kuvay-ı Milliye kasabaya girmeden hemen önce kasabayı terk etti. Haçin'in düşmesinden sonra istikrar kazanan cephede, Kuvay-ı Milliye müfrezelerinin lağvı ve askerî birliklere dönüştürülmesi, komutanın ise kolordu seviyesinde teşkili tam anlamıyla gerçekleşebildi. Bu durum milis komutanlarının birer birer düzenli orduda muvazzaf subay haline getirilmesine imkân verdiği gibi, o zamana kadar gerilla savaşı yürüten milis komutanlarının da tasfiyesine yol açtı. Kozanoğlu Doğan Bey'in görevden azledilmesinin ardından, Osman Tufan Bey de buradan tayinini isteyecek ve 5 Aralık 1920'de Kozan'dan ayrılacaktı²².

Ermenilere karşı daima tetikte bulunulmasını öneren Adana Vali Vekili, Haçin'den kaçan Ermenilerin anlattıklarını da özellikle Batı kamuoyunu etkilemeye yönelik abartılar olarak nitelendirir. Vali Vekili, her ne kadar Ermenilerin Ağustos ayındaki hareketliliklerini ve taşkınlıklarını terk ettiklerini söylese de, esas tehlikenin Fransızlardan değil Ermenilerden geleceğine ilişkin yargısında ısrarlıdır. Bu bağlamda Ermenilere dönük kuşkuvarlıklarını açık etmekten hiçbir şekilde çekinmeyen Bağdadizâde, Fransızlar konusunda oldukça tedbirli ve iyimserdir: "...Fransız otoritelerinin Sevr Muahedenâmesi hakkındaki vaziyetleri gayet dürüstdür. Bu cihetle Ermenilerin bu gibi amâlini (emellerini) tervic edecek (hayata geçirecek) harbî hareketten içtinab etmektedirler (kaçınmaktadırlar). Ermenilere karşı olan vaziyetleri gayet vakur ve dürüstdür. Bu vaziyetten mülhem olan Ermeniler harekât-ı şedideden (kötü hareketlerden) sarf-ı nazarla (kaçınarak) şimdilik Kilikya'daki Ermeni nüfuzunu nüfusât, iktisadiyât, ticaret ve irfanâtı tevsie (geliştirmeye) karar vermiş gibi görünüyorlar" demektedir²³.

21 Brémond, *Cilicie en 1919-1920...*, s. 45.

22 Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında...*, s. 489.

23 DH.İ.UM. 20/14, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.

Öte yandan, Adana Vali Vekili'nin iyi niyetinden hiç kuşku duymadığı Fransız ordusu, her ne kadar Maraş'tan çekildiyse de, Antep savaşını ısrarla sürdürüyordu. Fransız Yüksek Kumandanlığının stratejik amacı, öncelikle işgal ettikleri mevzilerin korunması ve bu mevzilerin bütün Kilikya'nın etkin işgaline olanak sağlayacak şekilde güçlendirilmesiydi. Bu bakımdan Antep'in ele geçirilmesi bir başarı ölçüsü olacaktı. General Gouraud, bu şehrin işgal edilmesinin “Doğu'ya barış getireceklerini ummalarına izin vereceğini” söylüyordu. Ona göre hem Kilikya'da hem de Doğu bölgelerinde “durum gözle görülür biçimde düzelmmişti”. Delbec, generalin bu sözleriyle alay eder: “Kilikya'nın zorunlu tahliyesi bu iyileşmenin en kesin göstergesi” olacaktı!²⁴ Akabinde, aslında “gözle görülür” olan ve çok uzun süreli bir çatışmaya karşılık Antep'in hâlâ ele geçirilememesi gibi büyük bir başarısızlığın müellifi olan General Gouraud Fransa'ya geri çağrıldı.

Antep 9 Şubat 1921'de tamamen Fransızların eline geçecekti ama, Kilikya meselesinin Fransa bakımından bir türlü istikrar kazanamaması Fransa'da işgale karşı muhalefeti de kışkırtacaktı. 20 Aralık 1920'de Suriye'nin denetimi ve teşkilatlanması konusunda yayınlanan bir kararnameye, sosyalistler ve barış yanlısı burjuvalar, ayrıca kolonilerde de Müslüman entelektüeller tarafından kuvvetle itiraz edildi. Bu kararnâmeye göre Suriye'deki koloni yönetimi, Fas ve Tunus'tan bile daha kötü bir statü doğuruyordu; muhalifler tarafından bu durum “ülkenin Cezayirleştirilmesi” (*l'algérisation du pays*) olarak yaftalandı²⁵.

Fransız hükûmeti bu protesto ve eleştirilere sert cevap verdi. Başbakan ve Dışişleri Bakanı Leygues, 23 Aralık 1920'de Senato Dışişleri Komisyonu'nda yaptığı konuşmada, “Fransa'nın Suriye'nin tamamını sonsuza dek işgal etmesi gerektiğini” ve “bu yüzden işgalin maliyetini de bu ülkenin ödeyeceğini” söyledi. Bakan Britanya'yla Kilikya'nın kalıcı işgali konusunda yaptıkları gizli antlaşmaya ise hiç değinmiyordu. Ona göre Suriye ve Lübnan halkları bu işgalden ve çıkarılan koloni yönetimi kararnamesinden son derecede memnundu²⁶. Ne var ki, is-

24 Delbec, *Les Cahiers...*, ss. 22-23.

25 Delbec, *Les Cahiers...*, s. 28.

26 Delbec, *Les Cahiers...*, s. 29.

rarla sürdürülen Antep Savaşı ve buradaki kısmî başarı dışında, özellikle Çukurova’da 1920 yılının yaz ve güz aylarına yayılan muharebeler Fransızlara Sèvres Antlaşması’nın hayata geçirilmesinin ne denli zor olduğunu açıkça göstermişti.

1921 Yılı Muharebeleri

1920 yılının Kasım ayı sonundan 1921 yılının Şubat ayına kadar bütün güney cephesinde bir saldırmazlık durumu yaşandı. 4 Şubat 1921’de Fransızlar Kanlıgeçit’e yeniden yüklendi. Ancak Fransızlar Kanlıgeçit’te bu kez ağır bir yenilgi alarak Osmaniye’ye geri çekildiler²⁷. 10 Mart’ta Fransız kuvvetleri yeni bir saldırıyla Kokarpınar (Yarbaşı), Haruniye (Düziçi), Kokarbaşı, Karacaören, Ellek ve Güllütepe’yi işgal etti. Böylelikle Haruniye kasabası çevresiyle Kanlıgeçit bölgesi Fransızlarca kontrol altına alınmış ve doğuya yapılacak sevkîyat ve saldırılar için bir köprübaşı elde edilmişti²⁸. Bu harekâtın amacı, Fransızların Antep’i düşürmek üzere olmalarına bağlı olarak, Adana-Antep ve İskenderun-Antep lojistik hattını elde tutmak ve gerektiğinde buradan sağlanacak askerî nakliyyeyi emniyete almaktır. Kuvey-i Milliye ise Çukurova’daki pozisyonlarını koruyordu.

9 Şubat 1921’de Fransızların Antep’e girmesi ve şehri bir protokolle teslim almalarına karşılık, Fransa’daki merkezî hükûmet ve Fransız Manda İdaresi Kilikya’da kalıcı olarak tutunmanın neredeyse imkânsız olduğunu ve bu yönde inat edilirse bunun çok büyük bir maliyeti olacağını kavramıştı. Nitekim, Londra Konferansı’nda İtilaf devletlerinin yeni konumlarını da dikkate alarak General Goubeau, 4 Nisan 1921’de Beyrut’ta yaptığı açıklamada, Fransa ile Türkiye arasındaki tarihsel dostluğa vurgu yaparak, Ankara ile anlaşıldığı takdirde Kilikya’yı tahliye edebileceklerini belirtmişti²⁹.

27 *Güney Cephesi...*, s. 227.

28 *Güney Cephesi...*, s. 228.

29 *Güney Cephesi...*, s. 272.

LONDRA KONFERANSI

(21 ŞUBAT-12 MART 1921) VE SONUÇLARI

Londra Konferansı'na İstanbul'daki Tevfik Paşa Hükûmeti, Ankara hükûmeti'nden bir temsilci ile birlikte katılma kararı aldı. İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza bunu kesinlikle desteklerken, Fransızlar, Başbakan Aristide Briand'ın askerî danışmanı olan Albay Mojen aracılığıyla Osmanlı temsilcilerine İstanbul'un Ankara ile birlikte hareket etmelerinin iyi olmayacağını Osmanlı murahhası Nabi Bey'e ilettiği. Nabi Bey'in, İstanbul'a çektiği telgrafta "davamıza sempati duyan siyasî kişilik" tanımlaması ile kast ettiği kişi Albay Mojen'di. Mojen aracılığıyla Fransa, Ankara'nın Sovyetler Birliği ile yaklaşmasına duyan allerji nedeniyle, konferanstaki Ankara katılımının yaratacağı gerilime atıf yapmaktaydı. Bu yüksek yetkili, Ankara katılımı yerine, Anadolu'daki halkların isteklerini not edecek ve sınırların çizilmesini gerçekleştirecek karma komisyonların gönderilmesinden sonra, Sèvres'deki mutabakatın değiştirilmesinin uygun ve akıllıca olacağını belirtmişti¹.

Bu itirazlara karşılık, Sadrazam Tevfik Paşa, Konferans'a Ankara hükûmeti ile birlikte katılmak isteğinde ısrar etmiş ve bu isteği kabul ettirmiştir. Konferans'ta Ankara'nın murahhası Bekir Sami Bey aracılığıyla ilettiği görüşe göre, Türkiye'nin güney sınırı Kilikya'nın kuzeyi boşaltılmak suretiyle yeniden çizilmeliydi². Konferans'taki mü-

1 HR.SYS. 2399/7-9, 7 Şubat 1921.

2 HR.SYS. 2674/2, 24 Şubat 1921 tarihli belgeden aktaran Erkin Akan, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Londra Konferansı (21 Şubat-12 Mart 1921)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 16/24 (2018), s. 254.

zakereler İzmir, Doğu Trakya, Ermenistan ve Kürdistan meselelerine odaklandı ve güney sınırı hakkında derin bir müzakere yürütülmedi. Bunlar, o tarih itibarıyla, hem İstanbul hem de Ankara hükûmetlerinin öncelikli meseleleriydi. Bu durum her ne kadar Ankara-Sovyetler yakınlaşmasından rahatsız olsalar da, Konferans'ta Fransızların elini rahatlatmış ve Kilikya meselesini İtilaf devletlerinin tamamının bir tarafında bulunduğu devletlerarası bir mesele olmaktan çıkarıp, Ankara ile kendileri arasında ikili müzakerelere indirgemelerini kolaylaştırmıştı.

Nitekim 11 Mart 1921 tarihinde, Londra Konferansı'nın son gününde, Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiseri General Pellé, İstanbul hükûmeti murahhası Sefa Bey'e, Kilikya cephesindeki düşmanlıkların derhal durdurulması için Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti temsilcileri ile General Mustafa Kemal Paşa'nın temsilcileri arasında bir anlaşma imzalandığını bildiriyordu. Anlaşma şartları, Ankara ile Fransa arasında telgraflarla teati edilmişti. General Pellé, "iki ülke arasında olağan ve geleneksel ilişkilerin yeniden tesis edilmesinde önemli bir adım olan bu eylemi büyük bir memnuniyetle karşılıyor"du. Bu duygular aynı zamanda "Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti'nin duyguları"ydı³. İtalyan hükûmeti de aynı çizgide hareket etti. İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza, Londra'dan ayrılırken "Doğu Sorunu" ile ilgili anlaşmanın Ankara hükûmeti heyeti ile imzalandığını, yakında İstanbul hükûmeti ile de teyiden imzalanacağını duyurdu⁴.

Konferans'ta İstanbul hükûmeti delegeşi olarak bulunan Sefa Bey, Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği ve anlaşmanın mahiyetini anlatan telgrafında, "Fransa'daki siyasî çevreler[in] ve kamuoyu[nun], Kilikya'nın ve komşu bölgelerin önemli bir bölümünün tahliyesi yönünde Londra'da varılan antlaşmanın sonuçlandığını gerçek bir memnuniyetle öğrendi"ğini aktarıyordu. "Gereksiz kan dökülmesine ve aşırı harcamalara son veren bu düzenleme", Fransa Parlamentosu'nda birkaç aydır Kilikya'dan çekilmek yönünde sürdürülen müzakerelerde varılan "her şeye son verilmesi talebi"ne uygundu. Sefa Bey, Fransa ve Türkiye arasında "bütün yanlış anlamaları ortadan kaldıracabilecek olan

3 HR.SYS. 2399/7-28, 12 Mart 1921.

4 HR.SYS. 2399/7-18, 26 Mart 1921.

bu adil çözümün sağlanması yolundaki bu mutlu girişimi başlatan” Başbakan Briand’a teşekkür ediyordu. Bu noktada Sefa Bey’in “yanlış anlama”dan kastettiği, “etnik bakımdan iyi-bilinen işgal bölgesi”nden kaynaklanmaktaydı. Burada Sefa Bey, Kilikya’nın etnik bakımdan Türklerin çoğunlukta olduğu bir yer olduğunu, dolayısıyla Fransa’nın ‘misyonuyla’ uyuşmadığını ima etmekteydi. Sefa Bey, Londra’da Fransız-Türk ve İtalyan-Türk antlaşmalarının imzalanmasını, Ankara hükûmetinin Fransa ve İtalya hükûmetlerince fiilen tanınması anlamına geldiğini ve hem Briand’ın hem de Kont Sforza’nın bunda yarar gördüğünü belirtiyordu; bunun aynı zamanda dünyada İstanbul ve Ankara hükûmetleri arasında görülen ikiliği de ortadan kaldıracığı aşikârdı. Diğer murahhas Mehmed Nabi Bey’e göre ise, bu sonuç İstanbul açısından hiç uygun sonuçlar doğurmayacaktı⁵.

Londra Konferansı’ndaki gelişmeler, cephede sonuçlarını vermeye başladı. 17 Mart’ta 2. Kolordu’ya, Kozan bölgesine yanaşık bulunan Fransız birliklerine karşı icra edilen bir keşif taarruzuna Fransızların karşılık vermediği ve Bu birliklerin Düziçi’nin güneydoğusuna, Kokarpınar (Yarbaşı)-Karacaören hattının doğusuna çekildiği rapor edildi⁶.

22 Mart’ta da, General Dufieux, Adana’da şehrin ileri gelenlerini toplayarak, bir ay içinde şehri tahliye edeceklerini bildirdi⁷. Buna paralel olarak Antep de tahliye edilecekti. Bu gelişmeler, Batı cephesinde kuvvet yığarak Yunan ilerlemesini durdurma hazırlığı yapan Genelkurmay karargâhının elini rahatlatmış ve güney cephesine tahsis edilmiş olan 2. Kolordu birliklerinin Ankara’da toplanması emri verilmişti⁸. Kilikya’daki birliklerin Batı Cephesi’ne tedricen sevki 26 Temmuz 1921’de tamamlanacaktı.

Londra Konferansı’nın sonrasında Fransa ile Ankara hükûmeti arasında antlaşmanın temelini atacak olan görüşmeler başladı. Ankara’daki Hariciye Vekâleti adına Münir Bey 1921’in Mayıs ayı ortalarında Adana’ya hareket etti. 18 Mayıs’ta Hariciye Vekili (o sırada Fevzi Paşa,

5 HR.SYS. 2399/8, 8-6 ve 7, 22 Mart 1921.

6 ATASE, İSH. 629/46-1. Akt. *Güney Cephesi...*, s. 273.

7 ATASE, İSH. 816/28-1. Akt. *Güney Cephesi*, s. 273.

8 *Güney Cephesi...*, ss. 273-274.

Hariciye Vekili idi) imzasıyla Heyet-i Vükelâ riyasetine gönderilen yazıda, Münir Bey'in Adana'da General Dufieux tarafından karşılanacağı bildiriliyordu⁹.

Genelkurmay tarafından, Adana bölgesi dışında, Güney Cephesi'ni oluşturan bütün 2. Kolordu birliklerinin 1 Haziran 1921'den itibaren Batı Cephesi'ne nakli emredildi ve Antep cephesinde savaşmış olan iki tümenin Batı Cephesi'ne nakli 26 Temmuz'da tamamlandı¹⁰. Batı Cephesi'nde I. ve II. İnönü Muharebeleri yaşanmıştı. Bu muharebelerde durdurulan Yunan kuvvetlerinin Bursa ve Uşak yönlerinde yeniden taarruza geçmesi bekleniyordu. Batı Cephesi'nde kuvvet temerküzü önem kazanmış ve Güney Cephesi'ndeki yeni durum buradan kuvvet kaydırılmasına uygun hale gelmişti. Güneyde durumun Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti lehine gelişmesi, buradan asker toplanmasını bile mümkün hale getirmişti. Nitekim 13 Eylül 1921'de Ankara hükûmeti tarafından ilan edilen genel seferberlik gereğince asker toplanması emri Adana Mıntıkası Kumandanlığı'na da yazılacaktı¹¹.

Bütün bu yumuşamaya ve çatışmaların durmasına karşılık halkın güveni henüz yerine gelmemiştir. Tedirginlik ve korku, yavaş yavaş çözülmektedir. Vali Vekili'nin 1 Ekim 1921 tarihiyle Dahiliye Nezâreti'ne yazdığı yazıdan, kargaşa ("zaile") sırasında şehri terk etmek zorunda kalan İslâm halkın yavaş yavaş şehre döndüğü, ancak şehirde 203 yakılmış ve 112 yıkılmış hane bulunduğu ve şehre dönecek olan halkın evsiz ve erzaksız bulunmak suretiyle bir felâketin eşiğinde olduğu, bu yüzden hükûmetin Adana'ya nakdi yardım yapması gerektiği belirtilmektedir¹². Adana'nın, düşman işgalinden kurtuluşu ufukta gözük müştür, ama Adanalıları yaraları sarmak ve yeniden ayağa kalkmak savaşı beklemektedir.

9 BCA, 30-10-0-0/12-71-1/18 Mayıs 1337/18 Mayıs 1921.

10 Kütükçü, *Selahattin Adil...*, ss. 170-171.

11 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., s. 429.

12 DH.İ.UM. 19/1-3, 1 Teşrinievvel 1337/1 Ekim 1921.

ANKARA ANTLAŞMASI (20 EKİM 1921)

Güney cephesinin kapanması, Ankara hükûmeti'nin elini oldukça rahatlatacaktı. Bu yolda Mart ayından beri devam eden yumuşama ve ateşkes büyük bir avantaj sağlamış; Ankara, Adana Vilâyeti'nden asker almaya bile girişebilmişti. Başta da söylediğimiz gibi, Millî Mücadele askerî açıdan fiilen iki cephede yürütölmekteydi. Bunlardan güney cephesinin kapanması, Büyük Millet Meclisi ordusunu sadece Yunanlılarla başbaşa bırakacaktı. Üstelik Fransa ile yapılacak anlaşma sayesinde, Fransızlardan mühimmat ve silah alımı yapılabilecek ve Batı Cephesi için istihbarat yardımı sağlanacaktı. Fransa'nın ve İtalya'nın Ankara hükûmeti ile anlaşarak çekilmesi, hükûmetin diplomatik açıdan da elini fevkalâde güçlendirmekte ve devletlerarası görüşme zeminlerinde bu iki devletin açık ve örtölü desteğini yanına alabilmesini mümkün kılmaktaydı. Bu nedenle 1921 yılına yayılan yumuşamayı nihai bir antlaşma ile sonuca bağlamak, Ankara hükûmeti'nin başlıca siyasî hedefleri arasına girmişti.

Ankara hükûmeti bu sonucu elde etmek için Fransa'ya taviz vermeye de hazırды. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Ankara Antlaşması'nın imzalanması münasebetiyle Fransız temsilcisi eski bakan M. Franklin-Bouillon'a hitaben kaleme aldığı ve antlaşma metnine zeyl olarak konulacak muhtırada bu hazıroluş açıkça görülür. Yusuf Kemal Bey, "Öte yandan iki ülke arasındaki maddi menfaatlerin gelişmesini teşvik etmek isteyen Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Harşit Vadisi'nde bulunan demir, krom ve gümüş madenlerinin imtiyazını vermeye

hazır olduğunu size bildirmemi emrediyor” demektedir. Muhtıraya göre, Türk sermayesinin izleyen beş yıl içinde % 50 hisse ile ortak olması koşuluyla, söz konusu imtiyaz 99 yıllığına bir Fransız grubuna verilebilecektir. Türk hükûmeti ayrıca, “Fransız grupların maden, demiryolları, limanlar ve nehirlerin imtiyazına ilişkin olarak formüle edebilecekleri diğer talepleri, karşılıklı çıkarlara uygun olmak kaydıyla, elinden gelen bütün hüsnüniyetle incelemeye hazırdır”. Son olarak Türkiye, Fransız hükûmeti ile bu antlaşma imzalanır imzalanmaz, “Fransız hükûmeti’nin Fransız sermayedarların Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile iktisadî ve malî ilişkilere girmesine izin vereceğini ummaktadır”¹. Görüleceği gibi Ankara hükûmeti, antlaşmanın imzalanmasını ve iyi ilişkilerin devamının sağlanmasını mümkün kılacak her türlü tavizi vermeye hazır olduğu gibi, gelişen bu ilişkilerin temini yoluyla halen devam etmekte olan savaşı Türkiye lehine sonlandıracak çok önemli bir hamle yapmakta, öte yandan gelecekteki iktisadî gelişmesinde Fransa’yı yanında görmek istemektedir.

Ankara ile antlaşmayı temin etmek ve imza altına almak üzere, Fransa adına Franklin-Bouillon görevlendirildi. 13 Haziran 1920’de Ankara’da istasyon binasında başlayan görüşmeler 20 Ekim’e kadar devam etti. Görüşmelerde Ankara tarafı, çekilmeyi Misak-ı Millî belgesi üzerinden müzakere etmek istedi. Buna karşılık Franklin-Bouillon, buradaki müzakerenin Sèvres Antlaşması ve Londra görüşmeleri temelinde sürdürülmesi gerektiğini, Londra görüşmelerinde Misak-ı Millî’nin bir antlaşma zemini olarak dile getirilmediğini, bu belgenin bırakın Avrupa’yı İstanbul hükûmetince bile ele alınmamış olduğunu söyledi. Mustafa Kemal Paşa ise, Sèvres Antlaşması’nın hiçbir şekilde söz konusu edilemeyeceğini, böyle bir antlaşmanın Türkiye açısından yok hükmünde olduğunu, Bekir Sami Bey’in Londra’da Misak-ı Millî’yi dile getirmemesinin bağlayıcılığının olmadığını, İstanbul’un bu belgeden habersiz veya buna kayıtsız bulunduğu ise asla iddia edi-

1 HR.SYS. 2400/1-2, 20 Teşrinievvel 1921/20 Ekim 1921; *Despatch from His Majesty’s Ambassador at Paris, enclosing the Franco-Turkish Agreement signed at Angora on October 20, 1921*. Londra, 1921: His majesty’s Stationery Office, s. 5.

lemeyeceğini kesin bir dille ifade etti². Böylelikle müzakereler Misak-ı Millî zeminine çekilmiş oldu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti adına Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ile Fransa Hükûmeti adına eski bakan Franklin-Bouillon tarafından 20 Ekim 1921’de imza altına alınarak Kilikya’daki savaşı resmen bitiren ve münhasıran Kilikya ile ilgisi diplomatik taraflarca da açıkça kabul edilen antlaşmanın maddeleri şöyledir:

- 1) Taraflar, bu anlaşmanın imzalanması üzerine, aralarındaki savaş halinin derhal sona ereceğini; orduların, sivil yetkililerin ve halkın derhal bundan haberdar edileceğini beyan ederler.
- 2) Bu anlaşmanın imzalanmasıyla, bütün savaş esirleri ile gözaltına alınan veya hapsedilen tüm Fransızlar, masrafları bu amaç için tayin edilecek en yakın kasabada bulunan tarafça karşılanmak üzere sınır dışı edilerek serbest bırakılacaktır. Bu madde, alıkonulma, hapsedilme veya yakalanma tarihi ve yeri ne olursa olsun, her iki tarafın bütün tutuklu ve mahkûmlarını kapsar.
- 3) Bu anlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren en fazla iki ay içinde, Fransız birlikleri, bu anlaşmanın 8. maddesinde belirlenen hattın güneyine, Türk birlikleri ise kuzeyine çekilecektir.
- 4) 3. maddede belirtilen süre içinde gerçekleşecek tahliye ve birliklerin ait oldukları yeri alması işlemi, iki tarafın birlik komutanları tarafından tayin edilen karma bir komisyon tarafından karşılıklı anlaşma ile belirlenecek usullere göre yürütülecektir.
- 5) İki akit taraf, tahliye edilen mıntikalarda, kendilerine ait bölgeleri teslim alır almaz genel af çıkaracaktır.
- 6) Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Misak-ı Millî çerçevesinde resmen tanınan azınlık haklarının, İtilaf devletleri ile hasımları ve müttefikleri arasında bu konuda akdedilen anlaşmalarla tesis edilen esaslara uygun şekilde kabul edileceğini beyan eder.
- 7) İskenderun bölgesi için özel bir idarî rejim tesis edilecektir. Bölgenin Türk sâkinleri kültürlerini geliştirmek için bütün imkânlardan faydalanacaktır. Türk dili burada resmî dil niteliğini koruyacaktır.

2 Güney Cephesi..., s. 276.

8) Antlaşmanın 3. maddesinde atfı yapılan sınır hattı kesinleştirilmiş olup şu şekilde tespit edilmiştir: Sınır hattı Payas kasabasının güneyine yakın bir noktada, İskenderun Körfezi'nden başlayacak ve kabaca Meydanekbez'e doğru uzanacaktır; Buradan itibaren güneydoğuya kıvrılacak ve Marsoya'yı Suriye'de, Karnaba ve Kilis kasabalarını Türkiye'de bırakacak şekilde Çobanbey istasyonu noktasında demiryoluna kavuşacaktır. Oradan Nusaybin'e kadar Bağdat Demiryolu hattını izleyecek ve Nusaybin Türkiye arazisinde kalacak; sonra da Nusaybin ile Cizre arasındaki eski yolu izleyerek Dicle Nehri ile birleşecektir. Eski yol gibi Nusaybin ve Cizre kasabaları da Türkiye'de kalacak; ancak bu yolun kullanımı konusunda iki ülke eşit haklara sahip olacaktır. Demiryolunun Çobanbey ile Nusaybin arasındaki kesiminde bulunan istasyon ve duraklar, demiryolu hattının kendisi gibi Türkiye'ye ait olacaktır. İşbu antlaşmanın imzalanmasından itibaren bir ay içinde, yukarıda atfı yapılan hattı belirlemek için imzacı iki taraftan karma komisyon tesis edilecektir. Bu komisyon çalışmalarına aynı dönem içinde başlayacaktır.

9) Osmanlı hanedanının kurucusu Sultan Osman'ın büyükbabası Süleyman Şah'ın Caber Kalesi'ndeki türbesi (türbe "Türk Mezarı" adıyla bilinir), müstemilatı ile birlikte, Türkiye toprağı olarak kalacaktır. Türbede muhafız görevlendirme hakkı Türkiye'ye ait olduğu gibi, buraya Türk bayrağı çekilecektir.

10) Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Bağdat Demiryolu'nun Pozantı ile Nusaybin arasındaki kesimi ile Adana Vilâyeti'nde inşa edilen muhtelif tâli hatların imtiyazının, bilhassa işletme ve insan taşımacılığı imtiyazını ihtive edecek şekilde, Fransız hükûmeti'nin belirlediğı bir Fransız grubuna, kendisine ait tüm hak, imtiyaz ve avantajlarla devrini kabul eder.

Türkiye, demiryolunun Suriye arazisindeki Meydanekbez'den Çobanbey'e uzanan kesiminde askerî taşıma yapma hakkına sahip olacağı gibi; Suriye de, Türkiye arazisindeki Çobanbey-Nusaybin kesiminde askerî taşımalarını bu demiryolu hattı üzerinden yapma hakkına sahip olacaktır.

Bu kısım ve bu şubeleri üzerinde ilke olarak farklı herhangi bir tarife uygulanamaz. Bununla birlikte, iki hükûmet, gerekli olması halinde, bu ilkenin dışına çıkmak hususunda karşılıklı anlaşma ve inceleme hakkını saklı tutar. Antlaşmanın imkansız olması durumunda, her bir taraf serbestçe hareket etme hakkına sahip olmayı sürdürecektir.

11) Bu anlaşmanın onaylanmasının ardından, Türkiye ile Suriye arasında bir gümrük anlaşması yapılması amacıyla karma komisyon kurulacaktır. Söz konusu anlaşmanın şartları ve süresi bu komisyon tarafından belirlenecektir. İşbu sözleşme sonuçlanıncaya kadar iki ülke serbestçe hareket etme hakkını koruyacaktır.

12) Kuweik suları Halep şehri ile Türk tarafında kalan kuzey mıntakası arasında, her iki tarafı da eşit derecede memnun edecek şekilde paylaşılacaktır. Ayrıca Halep şehri de, bölgesinin ihtiyaçlarını karşılamak için Fırat Nehri'nin Türk arazisi içindeki kesiminden su alabilecektir.

13) Antlaşmanın 8. maddesinde belirtilen sınır hattının bir veya diğer tarafındaki otlaklardan yararlanan veya mülk sahibi olan yerleşik veya yarı göçebe sâkinler, geçmişte olduğu gibi haklarını kullanmaya devam edeceklerdir. Sahip oldukları hayvanlarını ve yavrularını, tahıllarını, alet ve edevatlarını, tohum ve mahsullerini serbestçe ve herhangi bir gümrük vergisi, otlatma vergisi veya başka herhangi bir vergi ödemeden, bir taraftan diğer tarafa serbestçe geçirebileceklerdir. Filvaki ikamet ettikleri ülkede yürürlükte olan ve ürettikleri mahsullere ait vergi ve harçları ödemekle yükümlüdürler³.

Fransa'da Briand Hükûmeti'nin Türkiye'den çekilmek ve Ankara'da itilaf devletlerine karşı savaşı bir hükûmetle anlaşmak yoluyla Fransa'nın savaş sonrası yayılma politikasından keskin bir dönüş yapması, Fransa'da milliyetçi ve sağcı çevrelerde Briand'ın ve hükûmetinin eleştirilmesine yol açtı. Özellikle önceki başbakan ve savaş sonrası yayılmacı politikanın başlıca mümessili Clamenceau taraftarları şiddetli tepki gösterdiler. Fransa parlamentosunda şiddetli tartışmalar yapıldı ve hükûmeti düşürmeye yönelik girişimler hayata geçirildi. Ancak Fransız Senatosu, 27 Ekim 1921'deki oturumunda neredeyse oybirliğiyle Başbakan Briand'a güvenini tazeledi. Bakanlar Kurulu Başkanı sıfatıyla Briand, Türk-Fransız Antlaşması'nın derhal onaylanmasını sağlayacak ilk girişimlerde bulunurken, bir taraftan da Fransız resmî gazetesinde yayınlanan ve Senato'ya açık olarak yaptığı konuşmasında, Fransa'nın Müslüman sömürgelerindeki hassasiyetlere değinerek, her ne kadar müttefiklerinin çıkarlarını tehlikeye atacak şeyler yap-

3 HR.SYS. 2400/1-15/26, 20 Teşrinievvel 1921/20 Ekim 1921; *Despatch from His Majesty's Ambassador at Paris, enclosing the Franco-Turkish Agreement signed at Angora on October 20, 1921*. Londra, 1921: His majesty's Stationery Office, ss. 2-4.

mamayı bir sadakat görevi olarak tanımlasa da, olaylara “bir Fransız bakış açısıyla bakmak” zorunluluğunu vurguluyordu. Başbakan bunun için Londra nezdinde çaba gösterdiklerini, bu girişimin başarısız olmasının sorumluluğunun ise Fransa’da olmadığını söyleyerek şöyle devam eder: “Müttefiklerimizi uyardık. Kilikya’da Türklere karşı bir savaşta bu kadar çok fedakârlıktan sonra kendimizi tüketemeyeceğimizi gördüler; mandamızın şartlarına bağlı olarak bu bölgeleri tahliye etmek zorunda kaldık”. Başbakanın fedâkarlıktan kastettiği bir sonraki cümlesine iliştiirdiği bir fayda-maliyet analizinin sonuçlarıdır: Fransa’nın bir yerde kalıcı olması, orada en düşük maliyetle ve ordularını güvenli bir şekilde (orduyu korumak zorunda kalmadan) bulunmasına bağlıdır. Doğu’daki savaşta, müttefiklerinin anlayışı ve bilgisi dahilinde ve onlarla ittifakı bozulmadan çekildiklerini söyleyen Başbakan, birkaç başarısız girişimin ardından Ankara hükûmeti ile bu anlaşmanın artık imzalanmış bulunduğunu müjdeler⁴.

4 *Journal Officiel*, “Sénat- Séance du 27 Octobre 1921”.

Fransa ile TBMM Hükûmeti arasında imzalanan ve iki taraf arasındaki savaşı bitiren antlaşmanın uygulanması ve Ankara hükûmeti'nin Adana Vilâyet işlerine el koyması amacıyla, 6 Kasım 1921'de Dahiliye Vekâleti Müsteşarı Kapancızâde Hamid Bey Adana'ya gönderildi. Hamid Bey vilâyette asayişin sağlanmasına nezaret edecek ve hükûmet adına mülkî ve siyasî işlemleri gerçekleştirecekti¹. Hamid Bey, beraberinde Adana Havalisi Kumandanı olarak atanmış olan Muhiddin (Akyüz) Paşa ve Osmaniye Mıntika Kumandanı olarak atanmış Albay Sıtkı Bey olmak üzere, 16 Kasım'da Pozantı'ya geldi ve burada Fransızlarla bölgenin teslim takvimini görüştü. Buna göre Adana 1 Aralık'ta bu heyete teslim edilecek ve Hükûmet Konağı'na Türk bayrağı çekilecekti. 30 Kasım'da Vali Vekili, atanan mıntika kumandanları ve Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti adına Belediye Başkanı Dıblanzâde Mehmed Fuat Bey, Ahmed Remzi Bey, Suphi Paşa, İbrahim ve Halil beyler, Pozantı'dan hareketle Adana'ya vardı. Konuşulduğu gibi 1 Aralık 1921'de, Adanalıların coşkun katılımıyla Hükûmet Konağı'ndaki Fransız bayrağı indirilerek göndere Türk bayrağı çekildi². *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi 4 Aralık 1921 tarihli nüshasında "Adana'nın her tarafında sancağımız dalgalanıyor" başlığıyla müjdeyi bütün Türkiye'ye veriyordu³. Müsteşar Hamid Bey Adana'ya gittikten

1 BCA, 30-18-1-1/3-35-11/6 Teşrinisâni 1337/6 Kasım 1921.

2 Sansar v.d., *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş...*, ss. 26-27.

3 *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Kanunıevvel 1921/4 Aralık 1921.

yaklaşık bir ay sonra, Adana’da İstanbul’u temsil eden Vali Hilmi Bey bir kararname ile görevinden azledildi⁴. Ankara Antlaşması’nın akabinde, Adana Cephe Kumandanlığı da lağvedilmiş ve yerine “Adana Havalisi Kumandanlığı” adı altında⁵, barış durumuna göre örgütlenmiş yeni bir askerî konuşlanmaya dönülmüştü.

Franklin-Bouillon 30 Kasım 1921 günü Adana’ya geldi. Aynı gün Türk-Fransız Heyeti adına, Franklin-Bouillon, Muhiddin Paşa ve Vali Vekili Hamid Bey’in ortak imzalarıyla Adana’lılara hitaben bir beyanname yayınlandı (“Kilikya Türk-Fransız Heyetinin Beyannâmesi”). Bu beyannâmede Ankara Antlaşması’nın barışı sağlamak amacını güttüğü, azınlıkların hukukuna riayet edileceği, bu durumun Ankara ve Fransa hükûmetlerince teminat altına alındığı, Hristiyanların terke mecbur edileceğine ilişkin bozguncu ve ayrılıkçı propagandanın asılsız olduğu ve tam ve acil bir genel af ilan edildiği, ne kadar acı olursa olsun geçmişin artık unutulduğu, Fransız idaresinden alınan seyahat belgelerinin geçerli olduğu, Tekâlif-i Milliye Kanunu’nun bu zaman itibariyle yürürlükten kaldırıldığı, asker alma işlemlerinin 4 Ocak 1922 tarihinden itibaren üç ay ertelendiği, emlak-ı metrukenin korunması için Türk-Fransız Heyeti’nin görevlendirildiği, her türlü yağma hareketinin derhal cezalandırılacağı, mal ve can emniyeti ile birlikte İslâm ahali kadar Ermenilere de özgürlük sağlandığı bildiriliyordu⁶. Ancak bütün bu garantilere karşılık, Ermenilerin Kilikya’yı terk etmelerinin önüne geçilemeyecekti. Hristiyanların en büyük korkusu, kendilerine misilleme yapılmasından çok askere alınmaktı⁷.

5 Aralık 1921’de de Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal imzasıyla “Adana’nın tekrar anavatanına geçmesi üzerine Adanalılara Beyannâme”si yayınlandı. Beyannâme aynen şöyledir:

Asırlardan beri Türkiye’nin ecza-yı mütemmimesinden iken
Harb-i Umumî nihayetinde işgal altına girmiş ve bu defa

4 BCA, 30-18-1-1/4-41-10/15 Kanunievvel 1337/15 Aralık 1921.

5 *Güney Cephesi...*, s. 274.

6 *Ferdâ Gazetesi*, 1 Kanunievvel 1337/1 Aralık 1921. Tam metin için bkz. Ayhan, *Mustafa Kemal’in Pozantı Kongresi...*, Ekler: ss. viii-xi.

7 *Bulletin périodique*, no. 36 (20 octobre-5 novembre 1921), SHDN, 4 H 59, dossier 1. Akt. Gauin, “How to Create...”, s. 80.

Fransız hükûmeti ile akdolunan itilâfnâme mucibinde idare-mize avdet eylemiş olan Adana'da hükûmetimiz tekrar tees-süs ediyor. Adana Vilâyeti ile diğer aksam-ı memâlikimizden bir kısmının mader-i vatana iltihakına bizi muvaffak etmesin-den dolayı Cenâb-ı Hakk'a hamd ü senâ ederim. Bu aksam-ı memâlikteki halkı Büyük Millet Meclisi nâmına ana yurdunda selâmlamakla bahtıyarım. Her milletin en tabîi ve en iptidâî hakkı olan hakk-ı hayat ve istiklâlinin tanınmasından başka bir emeli olmayan ve sulh ü sükûnun niam ve fevaidini daima tak-dir eden milletimizin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bes-lemekte olduğu niyat ve hissiyat-ı sulhperververânenin yakın bir atide herkesçe tasdik ve itiraf edileceğinden ümitvârım. Bu ciheti takdir etmiş olan Fransız millet ve hükûmetine burada beyân-ı teşekkür etmeyi bir vazife addederim.

Harb-i Umumi'nin mesâib ve âlâmına duçar olduktan son-ra hal-i sulhun avdetiyle nâil-i huzur ve sükûn olan Adana ve Ayıntab ahali halkının bundan sonra bütün kudretlerini memleketin teali ve terakkisine hasredecekleri tabiidir. Ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu muvaffakiyetini çekeme-yen bazı bedhahânın, General Gouraud cenaplarının da be-yannâmelerinde bihakkın tasvir ettikleri vechile buralardaki anâsır-ı muhtelif hakkında vatandaşlık hissiyatına muhalif harekâtta bulunacağımızı ve hatta belki de bulunduğumuzu ilân ve iş'a eyleyen beynel-ahali ilkâ-yı nifak ve şikaka sai ola-cakları bazı ahvalden istidlâl edilmektedir. Bunun için mede-niyet ve insaniyet muvacehesinde bu babda birkaç söz söyle-mek isterim.

Türkiye toprağındaki anâsır-ı muhtelif asırlardan beri bir va-tan evlâdına has uhuvvet ve muhabbetle yaşamış ve revâbit-ı içtimaiyenin en kavisini olan iştirak-ı menafi ile yekdiğerine bağlanılmış ve birçok hâtırat-ı muazzeze ile bu memlekete merbut bulunmuş olduğu halde, memleketin huzur ve sükû-neti menfaatlerine muvafık bulunmayan müşevviklerin eser-i tahriki olarak bazı sui-tefehümlemlerle son zamanlarda bazı ah-vâli gayr-ı münasebe tahaddüs etmiş olduğunu ketm ve ihfaya lüzum yoktur. Bir aile efradı beyinde de vukua gelebilen bu kabil muvakkat ahvâl ile netayicinin izalesi için bugün tam bir aff-ı umumî ilân edilmiştir. Hükûmet bununla vatan evlâdı arasında sui-tefehümâtın devamını mucip olabilecek esbâbı ortadan kaldırmış ve vazife-i şefkat ve ubuvvetini ifa eylemiş oluyor. Şimdi ahaliye de terettüp eden vazifeler vardır. Bu va-zifeleri birkaç kelime ile hatırlatmak için bilâ-tefrik-i cins ve mezhep bütün ahaliye hitap ediyorum.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti bir halk hükûmetidir. Menafi-i memlekete ait hususâtta efrad-ı milletle hükûmet arasında vazife itibariyle iştirak vardır. Memleketin sükûna derece-i ihtiyacı izahtan varestedir. Düşmanların işa'atı bedhahânesini fiilen tekzip lâzımdır. Hür ve mütemeddin bir millet efradından olduğumuzu enzâr-ı yar ve ağyârda ispat ve teyit etmek icap eyler. Bu sebeple hükûmete müzaheret ve menafi-i memleketi her dürlü menafi-i şahsiyeye takaddüm etmek sizlere mürettep bir vazifedir. Şimdiye kadar birçok ahval-i kabiliyetini göstermiş olan halkın bu defa da bu lüzûmu takdir ederek hangi din ve unsura mensup olursa olsun beyinlerinde muhabbet-i müteakabile tesis eyliyeceğine ve muhalif-i akıl ve mantık mantık hiçbir hal ve harekette bulunmayacağına kaniyim.

Menafi-i âliye-i vatanı her türlü mülâhazanın fevkinde tutmak mecburiyetinde bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin kanundan inhirafa tasaddi edecekler hakkında en şedit tedâbiri ittihaz edeceğini burada ihtar etmek mecburiyetindeyim. Memurîne de şu vesayada bulunmak isterim: Millet ve memleketin büyük fedakârlıklarla anavatana iltihakını temin ettiği bu aksam-ı memâlikin mukadderatı ve halkın temin-i refah ve saadeti yedd-i emanetinize mevdudur. Nazar-ı kanunda bilâ-tefrik-i cins ve mezhep her fert aynı hukuka mâlik ve aynı vezaifile mükelleftir. Vazifenizin ulviyet ve ehemmiyeti nisbetinde mesuliyetinizin de azametini daima derpiş ediniz. Hangi din ve ırka mensup olursa olsun, herkes hakkında siyânen tatbik-i adalet ve emniyet ve asayiş-i muhil ve kavânin-i mevzua ahkâmına mugayir harekât faillerini kim olursa olsun derhal pençe-i kanuna teslim eyleyiniz. Huzur ve sükûnun lâıykı ile tesisine ve hükûmetin düstur-ı siyasîsi olan hâkimiyet-i kanuniyenin tecellisine sarf-ı gayret ile mükellef olduğunuzu bir an bile nazar-ı dikkatten dûr tutmayınız. Sözüme hitam verirken millet ve memlekete hayır ve muvaffakiyetler ve ahaliye saadetler temenni ederim⁸.

Mustafa Kemal Paşa, 23 Aralık'ta Fransızların Yakındoğu'daki yüksek komutanı olan Mareşal Lyotte'ye bir mektup yazarak, antlaşmanın sağlanmasındaki arabuluculuğu ve Ankara'ya yönelik sempatisi nedeniyle teşekkür ediyordu⁹.

8 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV..., ss. 442-444.

9 Ayhan, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi...*, s. 129-131.

23 Aralık 1921 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi Ordusu birlikleri, yeni istasyon yönünden şehre girdi. Kolordu Kumandanlığı binasına kadar halkın sevinç gösterileri arasında ilerleyen ve binanın önünde Muhiddin Paşa tarafından karşılanan piyade ve süvari müfrezeleri, Adana ve çevresinin artık askerî açıdan da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yönetimi altında bulunan sahaya katıldığını haber vermekteydi¹⁰. Adana'daki son Fransız birliği 4 Ocak 1922 günü şehirden çıktı ve 5 Ocak'ta Mersin üzerinden Türkiye topraklarını terk etti. Aynı tarihlerde Tarsus ve Mersin de tahliye edildi. 4 Ocak'ı 5 Ocak'a bağlayan gece itibarıyla, Adana yabancı güçlerden tamamen arındırılmış bulunduğundan 5 Ocak 1922 Adana'nın resmî kurtuluş günü olarak kabul edilmiştir. *Yeni Adana* gazetesinin bildirdiğine göre, Yağ Camii'nden Kuruköprü'ye kadar, Osmanlı Bankası hariç, yerli ve yabancı bütün kurumlar Türk bayrağı asmış ve halk da bu bölgede toplanarak kurtuluş bayramını kutlamıştı. O arada, o zamana kadar Türkiye'de imal edilmiş olan ve Terzi Nuri Efendi'nin diktiği en büyük bayrak Saat Kulesi (Büyük Saat) ile Ulu Cami minaresi arasına asılmıştı. Bu büyük gösteriyi o zamanki Maarif Müdürü Refet Bey organize etmişti¹¹. 5 Ocak'taki *Hâkimiyet-i Milliye* nüshası, "Adana ile gelen müjde" başlığı altında, bugünün Anadolu'nun pek çetin bir mücadelenin ilk meyvesini idrak ettiğini ve yıllarca Anadolu'dan ayırmak için uğraş verilen bu çok önemli mevkinin kurtarıldığını belirterek, Adana Millî Mücadelesi'nin Kurtuluş Savaşı'nın ilk zaferi olduğunu ilan ediyordu¹². Adana'nın kurtuluşu Ankara'da, yakın gelecekte bütün işgalin bu şekilde sonuçlanacağına dair büyük bir umut yaratmış ve moral vermişti. İstanbul basını da zaferi görmüştü. *Tevhid-i Efkâr*, 6 Ocak'ta "Adana'mızın tahliyesi hitâma erdi" başlığıyla Fransızların tamamen çekildiğini İstanbul'a duyururken¹³, aynı gün *Vakit* gazetesi "Adana Vilâyeti kâmilten tahliye edildi" diyordu. *Vakî'e* göre "tahli-

10 *Yeni Adana Gazetesi*, 23 Kanunıevvel 1337/23 Aralık 1921.

11 *Yeni Adana*, 7 Kanunısâni 1338/7 Ocak 1922

12 *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Kanunısâni 1338/5 Ocak 1922.

13 *Tevhid-i Efkâr*, 6 Kanunısâni 1338/6 Ocak 1922.

ye muamelesi cumartesi günü hitâm bulmuş, bu münasebetle Ankara donanarak büyük Millet Meclisi önünde tezahüratda bulunulmuş”tu¹⁴.

Fransız ordusu ve idarî görevlileri çekildikten sonra, Adana ve çevresinde kalan Ermeni nüfusun akıbeti çözülmeyi bekleyen bir sorun olarak ortada kalmıştı. Zira (sadece 6. maddedeki azınlık haklarının korunacağına dair hüküm dışında) ne Ankara Antlaşması’nda ne de daha önceki mutabakat metinlerinde Adana Vilâyeti’ndeki Ermenilere ilişkin münhasır hiçbir hüküm konulmadığı gibi, Ermenilerin akıbetine ilişkin hiçbir öngörüye de yer verilmemişti. Buna bağlı olarak Ermeni nüfus, Adana’dan ayrılmaya karar vermiş ve çekilmeye başlayan Fransız birlikleriyle birlikte trenlerle Mersin’e ve İskenderun’a taşınmış ve çoğunlukla bu limanlardan tahliye edilmişti. 1921 yılı Aralık ayında, maddi durumu iyi olanlar Mısır ve Kıbrıs’a giderken, kalanlar Suriye’ye geçirilmişti. Fransızların verdiği rakamlara göre 16.500 Ermeni deniz yoluyla sevk edilmiş, 12.000 kişinin ise karayoluyla İskenderun ve Halep’e geçmelerine izin verilmişti. Daha sonra da, özellikle 9 Eylül 1922’de Türk ordusunun İzmir’e girmesinin ardından, yaklaşık olarak 25.000 Ermeni daha Suriye’ye göç etmiştir. Nansen’in *Milletler Cemiyeti* için 31 Mayıs 1924 tarihinde düzenlediği resmî rapora göre, Kilikya’dan Suriye ve Lübnan’a göç eden Ermenilerin sayısı 100 bini bulmaktaydı¹⁵.

Yeni (*de facto*) durum karşısında, öncelikle Adana’da, mülteci taşınmazlarıyla ilgili bir karma komisyon kuruldu. 28 Kasım 1921’de kurulan bu komisyon, Adana Belediye Başkanı’nın riyasetinde, iki Fransız subay veya memurundan, Adana Polis Müdürü’nden ve her Hristiyan cemaatinin birer temsilcisinden oluşuyordu. Binaları koruma altına almak amacıyla terk edilmiş mahallelerin belirlenmesi ve bu mahallelere girişin engellenmesi, kısmen terk edilmiş mahallelerde mültecilere ait taşınır ve taşınmaz malların muhafaza altına alınması, Hristiyanların şehrin merkezinde toplanması, mevcut Hristiyan nüfusun cemaatlere ve mahallelere göre ayrılması, bu komisyonun görevleri arasında sayılmıştı. Polis, jandarma ve komisyon başkanının

14 *Vakit*, 6 Kanunısânî 1338/6 Ocak 1922.

15 Özşavlı, “Türkiye’den Son Toplu Ermeni...”, ss. 246-248.

talep etmesi halinde ordu, komisyonun görevlerini yerine getirmesine yardımcı olacaktı. Göç edenlerin bir kısmının Kilikya'ya geri dönme-ye karar vererek yeniden Osmanlı vatandaşı olmaları halinde ortaya çıkabilecek anlaşmazlık ve huzursuzlukları önlemek bakımından, göç edenlerin mülklerin korunmasına büyük bir önem verilmişti¹⁶.

Fransa Hükûmeti, Ermenilerin Kilikya'dan çıkışından rahatsızdı. 16 Aralık 1921'de Fransa Başbakanı Aristide Briand, II. Meşrutiyet devrinde Ticaret ve Hariciye Nâzırlığı yapmış olan o zamanki Ermeni Ulusal Komitesi Başkanı Gabriel Noradunkyan ile Taşnak Partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu) temsilcisi, eski Ermenistan Parlamento-su Başkanı Avedis Aharonyan'ı kabul ederek şunları söylemişti:

Aldığım bilgilere göre, Ermeni halkının Kilikya'dan çıkışı, büyük ölçüde, bunu spota çıkaran bazı bilinmeyen kişilerin ve komitelerin yaptığı ateşli propagandanın sonucudur. Bunun maddi nedenini bilmiyorum. Ancak bu propaganda, iki yönden Fransa'nın başını ağrıtmaktadır. Bir yandan Ermenilerin Kilikya'dan kaçışı, mülteci Ermenilerin korunma ihtiyacını sağlamakta başarısız kalan Fransa'nın itibarını sarsarken, diğer yandan bu mülteciler Fransa dışındaki başka bir ülkeden korunma talep etmemektedir. Ve birkez daha biz, onlara sığınma hakkı vermeye ve ihtiyaçlarını karşılamaya zorlanmaktayız. Şimdi size soruyorum: Bu anormal durum en az daha ne kadar sürer?¹⁷

Fransa'da, Fransa'nın emperyal Yakınoğu politikasını desteklemeyen yeni bir hükûmetin bulunuşu, hem Ankara Antlaşması'nın hızla imzalanmasını sağlamış, hem de Fransızları Yakınoğu'daki çeşitli halkların hamiliğini yapmak yolundaki geleneksel politikalarını gözden geçirmeye sevk etmişti. Başbakanın Ermeni temsilcilerine çıkışmasının arkasındaki saik, bu yeni siyasî tercihlerle ilişkiydi.

Ancak bu mesele, 14 Ocak 1922'de Milletler Cemiyeti'nin 14 Ocak 1922 tarihli oturumunda gündeme getirildi ve Fransa temsilcisinden

16 *Bulletin renseignements*, no. 285 (11-13 décembre 1921), SHDN, 4 H 61, dossier 1. Akt. Gauin, "How to Create...", s. 81.

17 Avedis Aharonyan, *From Sardarabad to Sèvres and Lausanne: Political Diary*. Glendale, CA. 1993: ARF Centennial Committee. Akt. Yücel Güçlü, *Armenians and the Allies in Cilicia, 1914-1923*. Salt Lake City, 2009: University of Utah Press, s. 151.

izahat istendi. Fransa delegesi Gabriel Hanotaux, Milletler Cemiyeti'ne hitaben "Ankara Antlaşması'nın Sonuçlandırılmasından Sonra Hristiyan Azınlıkların Durumu Üzerine" başlığıyla yaptığı sunumda, "Fransa Cumhuriyeti'nin, uzun zamandır birliklerini işgal etmiş bulunduğu Türk arazisinden çekmek niyetinde bulunduğunu" ve bunun "Asya'nın diğer bölgelerinde bulunan birlikleri çekmek bakımından bir adım" olduğunu belirttiikten sonra, "öteden beri Doğu'da Müslüman-olmayan toplulukların kaderlerini gözetmekte olduğunu unutmayan Fransa"-nın, "Asya'da ortaya çıkan durum karşısında Kilikya'da yaşayan veya Kilikya'ya dönmüş bulunan Hristiyan halkları kendi koruması altında bulundurmaya kesin kararlı olduğunu" vurgular. Bu çerçevede, Ankara Antlaşması'nın 6. maddesine konulduğu gibi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin azınlık haklarına riayet edeceğine dair taahhüdü üzerinden, "Ankara'daki milliyetçi liderlerin kendilerini bağladığını" ve böylece "Kilikya'daki azınlıkların hayat ve özgürlüğünün tam ve eksiksiz korunması, dinlerini serbestçe icra etmeleri, kamu görevlerine girebilmeyi de içerecek şekilde hukukî eşitliği, mahkemeler de dahil olmak üzere dillerini özgürce kullanmaları ve dinî, toplumsal ve eğitimsel kurumları kurma hakkına sahip bulunduğu" bağışlanmış oluyordu. Ayrıca 5. maddede belirtildiği gibi Ankara hükûmeti genel af ilan edecekti. Bu taahhütleri almış olmasına rağmen Fransa hükûmeti, yalnızca bu taahhütlerden tatmin olmayarak, uygulamayı izlemeye karar vermişti. Bu amaçla, Adana, Mersin, Dörttyol ve Antep'e "Doğu İşleri"nde büyük deneyim sahibi olan bir genel konsülün başkanlığında özel bir heyet gönderilmişti. Bu heyet Ankara hükûmeti ile temasa geçmiş ve "...tarafsızlıklarına güvenilemeyecek olan Türk yetkililerin görevden alınmasını zorluk çekmeden başarmış", ayrıca "Kilikya Hristiyanları ile ilgili olarak askere alma yasasını altı ay süreyle askıya almayı" sağlamıştı. Bu heyetin temasları sonucunda bir de "sahipleri tarafından terk edilen mülklerin korunması için özel polis gücüyle desteklenmiş bir Fransız-Türk Komisyonu" kurulmuştu. Bu meyanda Gabriel Hanotaux, yakın zamanda Adana'ya atanan Türk yetkililerin, aralarında panik yaymak için çaba harcanan yerli Hristiyanları rahatlatmak için Fransız Heyeti'ne her türlü yardımda bulunduğunu ifade etmektedir. Heyet göreve başlamadan önce panikle kaçan çok sayı-

da Ermeni, gemilerle Mısır'a, Filistin'e ve Kıbrıs'a gitmişti. Evsiz ve moralsiz bu kaçkınlar, Fransız mandası altındaki Suriye ve Filistin'de yeniden mülteci durumuna düşmüşlerdi. Fransız Yüksek Komiseri mülteciler için Mersin'de bir dağıtım merkezi kurmuş; ayrıca Kilikya sınırlarında ve Beyrut'ta da bu mülteciler için yeni dağıtım merkezleri açılmıştı. Hanotaux'ya göre Kilikya'da Türk yetkililerin yardım ettiği Fransız Heyeti göreve başladıktan sonra, bu mültecilerin çoğu yeniden "eve dönmekten" bahseder olmuştur. Öte yandan Kilikya'daki bu gelişmelere rağmen, Suriye'deki Fransız Yüksek Komiseri, yeni mülteciler için hazırlıklarına ve önlemler almaya devam eder. Fransa Başbakanı da, Suriye'deki Fransız yönetimine tam destek vermiştir. Başbakan "Ermeni muhacirlerin kabulü, rahatlarının sağlanması ve iş bulmaları için insanî olarak yapılabilecek her şey yapılıyor" demektedir. Hanotaux, mülteci akınının 4 Ocak'tan beri kesildiğini bildirmekte ve Fransız hükûmeti adına, "Fransız Cumhuriyeti Hükûmeti, Kilikya azınlıklarına yönelik tutumuyla, Doğu'daki Hıristiyan topluluklara ilişkin geleneksel cömert koruma politikasını kâmilten sürdürdüğünü ve bu nedenle Konseye bu açıklamayı yapmaktan çekinmediğini" ifade etmektedir. Öte yandan Fransız hükûmeti, "etnik ve dinî azınlıkların haklarını ve bu hakların Milletler Cemiyeti tarafından nasıl garanti altına alınacağını tanımlayan nihai bir anlaşmanın hem Türkiye hem de İtilaf devletleri tarafından onaylanmasını beklemektedir"¹⁸. Fransa, temsilcisinin Milletler Cemiyeti'ndeki ifadeleri üzerinden Ermeniler konusunda üzerine düştüğünü yapmakta olduğunu göstermeye çalışıyor ve Türkiye ile diğer devletlerin bu konuda sonuç verecek bir antlaşma yapılmasını beklediğini söyleyerek, diğer devletleri sorumluluk almaya çağırıyordu.

¹⁸ Bkz. *Exposé de M. Hanotaux sur la Situation des minorités chrétiennes en Cilicie après la conclusion de l'Accord d'Angora, soumis au Conseil le 14 janvier 1922*. Société des Nations, communiqué au Canceil et aux Membres de la Société, C 74. M. 25. 1922 [Edition révisée remplaçant la première édition communiquée le 19 janvier 1922].

KURTULUŞTAN SONRA, MİLLÎ MÜCADELE DEVAM EDERKEN...

Adana'nın kurtarılmasından sonra, vilâyetteki düzen yeniden sağlanmış ve üretim faaliyetlerine yeniden başlanmıştı. Bu bağlamda hem şehrin içindeki tahribat hızla ortadan kaldırılmış, hem de tarımsal üretim artmıştı. Öyle ki Büyük Taarruz'a hazırlanan Garp ordularının zahire ihtiyacı için Adana temel bir dayanak noktası haline geldi. Adana Valisi Muhiddin (Akyüz) Paşa, 12 Temmuz 1922'de Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'ya çektiği telgrafta, cephece satın alınmasına gerek kalmayacak derecede buğdayın istenilen şartlarda Adana'dan temin edilebileceğini ve bu hususta emir beklediğini bildirmektedir¹. Adana'da işgalle birlikte, yokluk ve asayişsizlik ortamı da sona ermiştir. Bundan sonra Adana halkı, bütün maddi gücüyle Batı Cephesi'ndeki savaşa destek verecek ve buradaki kesin başarıyı bekleyecektir.

1 HSDHAB, 3/37, 12 Temmuz 1338/12 Temmuz 1922.

Adana Millî Mücadelesi'nin temel özelliklerinden birisi, Batı Cephesi ile birlikte, gerçek anlamda, fiilen yaşanan bir işgale karşı verilmiş kanlı ve uzun süren bir ikinci mücadele alanının önemli parçası olmasıdır. Batı Anadolu dışında, Türkiye'nin diğer kesimlerinde böylesine büyük birliklerle işgal edilmiş geniş bir sahada bizzat halkın katılımıyla örgütlenmiş, bir bakıma en azından başlangıcında kendi kendisini örgütlemiş başka bir örnek yoktur.

Bu mücadelenin ikinci bir özelliği, burada özerk bir Ermenistan hükûmetinin kurulması ihtimaline karşı ortak bir başkaldırı olmasıdır. Redan'ın vurguladığı gibi, Adana Vilâyeti'nde yaşayan Türkler, Çerkesler, Kürtler, Gürcüler, Rumeli Muhacirleri, Nusayriler ve diğerleri, zaman zaman içlerinden herhangi bir Avrupa mandası altında özerkliklerini ilan etme hayalindeki kişiler çıkıp dilekçeler vermişse de, hemen tamamı ne pahasına olursa olsun, bir Ermeni hükûmeti istemedikleri konusunda fikir ve eylem birliği içinde olmuşlardı. Yine Redan'ın ifadesiyle burada Avrupa mandası isteyenleri bu yola iten temel duygu, bir Ermeni hükûmetinin kurulmasının önlenmesiydi².

Redan gibi tanıklar, bütün olan biteni sadece "Ermeni düşmanlığı" ile izah etmeyi tercih ettiler. Oysa Fransızların böyle bir neden-sonuç ilişkisi kurmadan önce, daha önce böyle bir işgal yaşamamış bu coğrafyada sömürgeci yöntemlerin ne denli tepki göreceğini öngöremeleriyle hesaplaşması ve bu işgalde Ermenilerin, halkları karşı karşıya

2 Redan, *La Cilicie...*, s. 80.

getirecek ve birçok masum sivilin ölmesine veya yerinden yurdundan edilmesine yol açacak şekilde askerleştirilerek bir işgal aracı haline getirilmesindeki stratejik ve insanî hatayı görmesi gerekirdi. Sonuçta zarar görenlerin çoğunluğu masum insanlardır. Hangi dine veya etnik gruba mensup olursa olsun, intikam, misilleme veya cezalandırma amacıyla masum insanların öldürülmesi veya zarara uğratılması hoş görülemez. Buna yol açanlar tarih önünde her zaman sorumludur. Adana Millî Mücadelesi sırasında zarar görenlere de bu açıdan bakılmalıdır. İnsan hayatı ve onuru en büyük değerdir. Adana'da Millî Mücadele devam ederken ve sonuçlandırıldığında Mustafa Kemal Paşa'nın ve Ankara hükûmetinin emirlerinde ve siyasî taahhütlerinde bu hassasiyetin daima öne çıkarıldığını görürüz. İnsanın bedensel bütünlüğüne ve onuruna zarar verecek her türlü eylemi, onu haklılaştırmadan ve sıradanlaştırmadan değerlendirmek durumundayız. Fransız işgali tam da buna neden olmuştur ve bu yüzden işgalin bu kitapta sözü edilen bütün gerekçeleri, insan hayatının ve onurunun savunulması karşısında geçersizdir.

Fransızların, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki zafer sarhoşluğuna eşlik eden yayılmacılığının hesap etmediği bir şey daha vardır: Kilikya adıyla işgale kalkıştıkları saha, derin bir devlet geleneğinin hakim olduğu, siyaseten korunmasız olmayan ve bu korumanın çeşitli toplum kesimlerince üstlenilebileceği özel bir alandı. Üstelik bu enerjiyi harekete geçirme kabiliyetini haiz büyük bir örgütlenmenin ve Mustafa Kemal Paşa'nın üstlendiği liderliğin bir parçasıydı. Adana bu nedenle teslim alınamadı.

Belgeler

ATASE, İSH, 626/29-14 ve 29-15.

ATASE, İSH, 766/140-3.

ATASE, İSH. 629/46-1.

ATASE, İSH. 816/28-1.

BCA, 272-0-0-74/66/23/4//74/14/16/30 Mart 1918, 272-0-0-14/74/15/8/24 Nisan 1918, 272-0-0-74/66/26/24/15 Mayıs 1918, 272-0-0-74/66/27/10/25 Mayıs 1918, 272-0-0-74/66/27/11/25 Mayıs 1918, 272-0-0-74/66/30/6/8 Ağustos 1918, 272-0-0-14/75/18/10/25 Eylül 1918, 272-0-0-11/12/40/10/15 Ekim 1918, 272-0-0-12/38/25/7/23 Nisan 1919.

BCA, 30-10-0-0/12-71-1/18 Mayıs 1337/18 Mayıs 1921.

BCA, 30-18-1-1/1-11-19, 16 Eylül 1336/16 Eylül 1920.

BCA, 30-18-1-1/1-15-20, 26 Teşrinievvel 1336/26 Ekim 1920.

BCA, 30-18-1-1/1-18-14, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.

BCA, 30-18-1-1/1-3-15, 6 Temmuz 1336/6 Temmuz 1920.

BCA, 30-18-1-1/1-8-9, 5 Ağustos 1336/5 Ağustos 1920.

BCA, 30-18-1-1/3-35-11/6 Teşrinisâni 1337/6 Kasım 1921.

BCA, 30-18-1-1/4-41-10/15 Kanunievvel 1337/15 Aralık 1921.

BEO. 4547/341025, 22 Kanunievvel 1334/22 Aralık 1918.
BEO. 4548/341037, 24 Kanunievvel 1334/24 Aralık 1918.
BEO. 4550/341195, 6 Kanunısani 1335/6 Ocak 1919.
BEO. 4575/343074, 21 Mayıs 1335/21 Mayıs 1919.
BEO. 4579/343379, 17 Mart 1335/17 Mart 1919.
BEO. 4597/344765, 26 Teşrinievvel 1335/26 Ekim 1919.
BEO. 4600/344934, 11 Teşrinisâni 1335/11 Kasım 1919.
BEO. 4603/345217, 2 Kanunievvel 1335/2 Aralık 1919.
BEO. 4606/345403, 26 Rebiülevvel 1338/ 19 Aralık 1919.
BEO. 4608/345545, 29 Kanunievvel 1335/29 Aralık 1919.
BEO. 4610/345691, 10 Kanunısâni 1336/10 Ocak 1920.
BEO. 4621/346552, 14 Mart 1336/14 Mart 1920.
BEO. 4646/348393, 21 Zilkade 1338/6 Ağustos 1920.
BEO.4598/344830, 2 Teşrinisani 1335/2 Kasım 1919.

DH.EUM. 5. Şb. 76/36, 20 Kanunievvel 1334/20 Aralık 1918.
DH.EUM. 5.Şb. 77/5-12, 25 Kanunievvel 1334/25 Aralık 1918.
DH.EUM.2. Şb. 67/29, 30 Kanunievvel 1335/30 Aralık 1919.
DH.EUM.2.Şb. 66/48, 15 Cemaziyülevvel 1337/16 Şubat 1919.
DH.EUM.2.Şb. 66/48, 9-16 Kanunısâni 1335/9-16 Şubat 1919.
DH.EUM.5.Şb. 79/17, 6 Mart 1335/6 Mart 1919.
DH.EUM.5.Şb. 82/44, 7 Şubat 1335/7 Şubat 1919.
DH.EUM.5.Şb. 82/49, 13 Mart 1335/13 Mart 1919.
DH.EUM.6.Şb. 47/41, 26 Kanunievvel 1334/26 Aralık 1918.
DH.EUM.AYŞ. 30/41, 23 Rebiülahir 1338/15 Ocak 1920.
DH.EUM.AYŞ. 31/66, 13 Kanunısâni 1336/13 Ocak 1920.
DH.EUM.AYŞ. 34/15, 4 Mayıs 1336/4 Mayıs 1920.
DH.EUM.AYŞ. 35/7, 14 Mart 1336/14 Mart 1920.
DH.EUM.AYŞ. 36/1-3, 21 Mart 1336/21 Mart 1920.
DH.EUM.AYŞ. 43/8, 4 Mayıs 1336/16 Ramazan 1338/3 Haziran 1920.
DH.EUM.AYŞ. 53/10, 17 Kanunievvel 1336/17 Aralık 1920.
DH.EUM.AYŞ. 68/47, 1 Mart 1336/1 Mart 1920.
DH.EUM.AYŞ. 7/87-18, 5 Mart 1335/5 Mart 1919
DH.EUM.ECB. 35/6-2, 27 Mart 1335/27 Mart 1919.

DH.EUM.SSM 39/30-27, 2 Safer 1338/27 Ekim 1919.
DH.EUM.SSM. 39/27-1, 11 Teşrinisâni 1919/11 Kasım 1919.
DH.EUM.SSM. 42/45, 29 Mayıs 1336/29 Mayıs 1920.
DH.İ.EUM. 19/1, 25 Kanunievvel 1334/25 Aralık 1918.
DH.İ.UM. 16/1, 10 Mart 1336/10 Mart 1920.
DH.İ.UM. 16/1, 28 Şubat 1336/28 Şubat 1920.
DH.İ.UM. 19/1-3, 1 Teşrinievvel 1337/1 Ekim 1921.
DH.İ.UM. 19/1-3, 27 Teşrinievvel 1336/27 Ekim 1920.
DH.İ.UM. 20/1, 31 Ağustos 1336/31 Ağustos 1920.
DH.İ.UM. 20/14, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.
DH.İ.UM. 20/14, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.
DH.İ.UM. 20/14, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.
DH.İ.UM. 20/14, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.
DH.İ.UM. 20/14, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.
DH.İ.UM. 20/14-3, 4, 5, 9 Teşrinisâni 1336/9 Kasım 1920.
DH.İ.UM. 20/14-4, 25 Ağustos 1336/ 25 Ağustos 1920.
DH.İ.UM. 20/14-4, 25 Ağustos 1336/ 25 Ağustos 1920.
DH.İ.UM. 20/2, 30 Kanunievvel 1335/30 Aralık 1919.
DH.İ.UM. 20/2, 4 Mart 1336/4 Mart 1920.
DH.İ.UM. 20/2, 4 Şubat 1920.
DH.İ.UM. 56/41, 30 Rebiülevvel 1338/23 Aralık 1919.
DH.İ.UM.20/3, 20 Mart 1336/20 Mart 1920.
DH.İ.UM.EK. 113/115, 1 Eylül 1335/1 Eylül 1919.
DH.İ.UM.EK. 114/37, 17 Teşrinievvel 1335/17 Ekim 1919.
DH.İ.UM.EK. 117/93, 29 Kanunısâni 1336/29 Ocak 1920.
DH.KMS. 10 Mayıs 1335/10 Mayıs 1919.
DH.KMS. 48/93-3, 8 Teşrinisani 1334/8 Kasım 1918.
DH.KMS. 48/93-5, 8 Teşrinisani 1334/8 Kasım 1918.
DH.KMS. 49/48, 17 Kanunievvel 1334/17 Aralık 1918.
DH.KMS. 49/85-3, 11 Kanunısani 1335/11 Ocak 1919.
DH.KMS. 50/37, 8 Mart 1335/8 Mart 1919.
DH.KMS. 50/45-1, 19 Mart 1335/19 Mart 1919.
DH.KMS. 50/45-3, 24 Mart 1335/24 Mart 1919.
DH.KMS. 52/39-8, 14 Teşrinievvel 1335/14 Ekim 1919.
DH.KMS. 52/9-8, 14 Teşrinievvel 1335/14 Ekim 1919.

DH.KMS. 55/13.

DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919.

DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919.

DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919.

DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919.

DH.KMS. 57/25, 10 Teşrinievvel 1335/10 Ekim 1919.

DH.ŞFR. 104/106, 29 Teşrinievvel 1335/29 Ekim 1919.

DH.ŞFR. 104/129, 1 Teşrinisâni 1335/1 Kasım 1919.

DH.ŞFR. 106/20, 6 Kanunisâni 1336/6 Ocak 1920.

DH.ŞFR. 108/2, 4 Mayıs 1336/4 Mayıs 1920.

DH.ŞFR. 24 Mayıs 1335/24 Mayıs 1919.

DH.ŞFR. 597/139, 10 Kanunievvel 1334/10 Aralık 1918.

DH.ŞFR. 598/72, 17 Teşrinisani 1334/17 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 598/80-81, 17 Kanunievvel 1334/17 Aralık 1918.

DH.ŞFR. 598/81, 17 Teşrinisani 1334/17 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 599/118, 25 Teşrinisani 1334/25 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 601/119, 9 Teşrinisani 1334/9 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 601/98, 9 Teşrinisâni 1334/9 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 602/4, 10 Teşrinisani 1334/10 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 603/17, 21 Teşrinisani 1334/21 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 603/17, 21 Teşrinisani 1334/21 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 603/7, 20 Teşrinisani 1334/20 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 603/7, 20 Teşrinisâni 1334/20 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 604/14, 29 Teşrinisani 1334/29 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 604/26, 30 Teşrinisani 1334/30 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 604/29, 30 Teşrinisani 1334/30 Kasım 1918.

DH.ŞFR. 605/5, 7 Kanunievvel 1334/7 Aralık 1918; DH.ŞFR.

605/6, 7 Kanunievvel 1334/7 Aralık 1918; DH.ŞFR. 94/13, 1

Kanunievvel 1334/1 Aralık 1918.

DH.ŞFR. 605/70, 10 Kanunievvel 1334/10 Aralık 1918.

DH.ŞFR. 606/13, 14 Kanunievvel 1334/14 Aralık 1918.

DH.ŞFR. 606/78, 18 Kanunievvel 1334/18 Aralık 1918.

DH.ŞFR. 606/79, 18 Kanunievvel 1334/18 Aralık 1918.

DH.ŞFR. 606/93, 19 Kanunievvel 1334/19 Aralık 1919.

DH.ŞFR. 607/25, 22 Kanunievvel 1334/22 Aralık 1918.

DH.ŞFR. 607/3, 20 Kanunievvel 1334/20 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 607/4 ve 607/5, 19 Kanunievvel 1334/19 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 607/53, 24 Kanunievvel 1334/24 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 608/61, 31 Kanunievvel 1334/31 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 608/63, 31 Kanunievvel 1334/31 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 608/65, 31 Kanunievvel 1334/31 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 609/7, 26 Kanunievvel 1334/26 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 613/37, 3 Şubat 1335/3 Şubat 1919.
DH.ŞFR. 613/79, 5 Şubat 1335/5 Şubat 1919.
DH.ŞFR. 614/26, 8 Şubat 1335/8 Şubat 1919.
DH.ŞFR. 619/94, 8 Mart 1335/8 Mart 1919.
DH.ŞFR. 619/94, 8 Mart 1335/8 Mart 1919.
DH.ŞFR. 619/99, 17 Mart 1335/17 Mart 1919.
DH.ŞFR. 639/88, 29 Temmuz 1335/29 Temmuz 1919.
DH.ŞFR. 645/95, 6 Eylül 1335/6 Eylül 1919.
DH.ŞFR. 649/38, 25 Teşrinievvel 1335/25 Ekim 1919.
DH.ŞFR. 649/39, 25 Teşrinievvel 1335/25 Ekim 1919.
DH.ŞFR. 652/55, 27 Teşrinisâni 1335/27 Kasım 1919.
DH.ŞFR. 656/12, 1 Kanunısâni 1336/1 Ocak 1920.
DH.ŞFR. 656/147, 2 Kanunısâni 1336/2 Ocak 1920.
DH.ŞFR. 656/21, 4 Kanunısâni 1336/4 Ocak 1920.
DH.ŞFR. 659/61, 21 Şubat 1336/21 Şubat 1920.
DH.ŞFR. 659/76, 22 Şubat 1336/22 Şubat 1920.
DH.ŞFR. 660/59, 7 Mart 1336/7 Mart 1920.
DH.ŞFR. 92/153, 11 Muharrem 1337/17 Ekim 1918.
DH.ŞFR. 92/182, 14 Muharrem 1337/20 Ekim 1918.
DH.ŞFR. 92/187, 14 Muharrem 1337/20 Ekim 1918.
DH.ŞFR. 92/198, 15 Muharrem 1337/14 Temmuz 1919.
DH.ŞFR. 92/215, 16 Muharrem 1337/19 Ekim 1918.
DH.ŞFR. 92/327, 31 Teşrinievvel 1334/31 Ekim 1918.
DH.ŞFR. 93/187, 18 Teşrinisani 1334/18 Kasım 1918.
DH.ŞFR. 94/116, 12 Kanunievvel 1334/12 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 94/176, 20 Kanunievvel 1334/20 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 94/190, 21 Kanunievvel 1334/21 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 94/22, 2 Kanunievvel 1334/2 Aralık 1918.

DH.ŞFR. 94/227, 26 Kanunievvel 1334/26 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 94/236, 24 Kanunievvel 1334/24 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 95/56, 25 Kanunievvel 1334/25 Aralık 1918.
DH.ŞFR. 96/124, 9 Şubat 1335/9 Şubat 1919.
DH.ŞFR. 96/128, 25 Şubat 1335/25 Şubat 1919.
DH.ŞFR. 97/65, 7 Mart 1335/7 Mart 1919.

HR.HMŞ.İŞO. 125/14, 18 Temmuz 1335/18 Temmuz 1919.
HR.SYS. 2399/7-18, 26 Mart 1921.
HR.SYS. 2399/7-28, 12 Mart 1921.
HR.SYS. 2399/7-9, 7 Şubat 1921.
HR.SYS. 2399/8, 8-6 ve 7, 22 Mart 1921.
HR.SYS. 2400/1-15/26, 20 Teşrinievvel 1921/20 Ekim 1921;
HR.SYS. 2400/1-2, 20 Teşrinievvel 1921/20 Ekim 1921.
HR.SYS. 2460/94, 6 Kasım 1918.
HR.SYS. 2555/2-13.
HR.SYS. 2555/2-15, 24 Teşrinisâni 1334/24 Kasım 1918.
HR.SYS. 2555/22-66, 28 Kanunievvel 1334/28 Aralık 1918.
HR.SYS. 2555/2-5, 17 Kasım 1918.
HR.SYS. 2557/2, 6 Şubat 1335/6 Şubat 1919.
HR.SYS. 2570/4, 10 Ocak 1920.
HR.SYS. 2674/2, 24 Şubat 1921
HR.SYS. 2710/1, 8-19, 28-31 Mayıs 1919.
HR.SYS. 2714/6, 25 Kasım 1919.
HR.SYS. 2718/6-3, 19 Temmuz 1920.
HR.SYS. 2718/6-3, 19 Temmuz 1920.
HR.SYS. 2718/6-3, 19 Temmuz 1920.
HR.TO. 609/40, 5 Temmuz 1919.

HSDHAB, 3/37, 12 Temmuz 1338/12 Temmuz 1922.

İ.DUİT. 180/127, 16 Rebiülevvel 1338/9 Aralık 1919.
İ.DUİT. 42/16, 18 Zilkade 1338/3 Ağustos 1920.

MV. 217/172, 15 Kanunievvel 1335/15 Aralık 1919.
MV. 218/73, 25 Şubat 1336/25 Şubat 1920.
MV. 249/228, 16 Kanunievvel 1334/16 Aralık 1918.
MV. 252/37, 19 Zilkade 1338/4 Ağustos 1920.

NARA, Record Group 59, No. 867.00/1076, 11, Ek 1-2, Aralık 1919.

Kitaplar

- Aharonyan, Avetis *From Sardarabad to Sèvres and Lausanne: Political Diary*. Glendale, CA. 1993: ARF Centennial Committee.
- Akalın, Gülseren *Kurtuluş Savaşı'nda Adana Basını*, Adana, 1998: Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Atatürk'ün *Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, Ankara, 1991: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ayhan, Yusuf *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, Adana, 1963.
- Bergès, Maxime *La Colonne de Marash et quelques autres récits de l'armée du Levant*, Paris, 1924: La Renaissance du Livre.
- Bernard, Paul *Six mois en Cilicie*. Aix-en-Provence, 1929: Impr.-éditions du 'Feu'.
- Brémond, É. *Cilicie en 1919-1920*, Paris, 1921: Imprimerie National.
- Cebesoy, Ali Fuat *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 2000: Temel Yayınları.
- Çamurdan, Ahmet Cevdet *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları*, Adana, 1975.
- Çelik, Kemal *Millî Mücadelede Adana ve Havalisi (1919-1922)*, Ankara, 1999: TTK Yayınları.
- Dalkır, Recep *Yiğitlik Günleri: Millî Mücadelede Çukurova*. İstanbul, 1961: T.T. Postası Matbaası.
- Delbec, A. *Les Cahiers du Travail Syrie et Cilicie*, Paris, 1921: Editions de la Bibliotheque du Travail.

- Demirel, Ahmet *İlk Meclis'in Vekilleri-Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul, 2010: İletişim Yayınları.
- Ener, Kasım *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara, 1970: San Matbaası.
- Ener, Kasım *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*. İstanbul, 1963: Berksoy Matbaası.
- Erdeha, Kamil *Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul, 1975: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Erim, Nihat *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara, 1953: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Gautherot, Gustave *La France en Syria en Cilicie, Courbevoie*, 1920: Librairie Indépendante.
- Güçlü, Yücel *Armenians and the Allies in Cilicia, 1914-1923*. Salt Lake City, 2009: University of Utah Press.
- Hughes, Matthew *Allenby and British Strategy in the Middle East 1917-1919*, Londra, 1999: Frank Cass.
- İğdemir, Uluğ *Atatürk'ün Yaşamı, c. I (1881-1918)*, Ankara 1988: TTK Yayınları.
- Karaca, Taha Niyazi *Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Geçiş Sürecinde Son Osmanlı Mebusan Seçimleri*, Ankara, 2004: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kütükçü, Murat *Selahattin Adil Paşa*, Adana, 2018: Kent Yayınları.
- Macartney, C. A. *Refugees. The Work of the League*. Londra, 1931: League of Nations Union.
- Oran, Baskın *Türk Dış Politikası, Cilt I: 1919-1980*, İstanbul, 2001: İletişim Yayınları.
- Özdemir, Mehmet *Millî Mücadele'de Develi*, Kayseri, 1973.
- Özoğuz, Esat *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları*. İstanbul, 1934: Ülkü Matbaası.
- Redan, Pierre *La Cilicie et le Problème Ottoman*, Paris, 1921: Gauthier-Villars.
- Rifat, Mevlanzâde *Türkiye İnkılâbının İçyüzü* (haz. Metin Hasırcı), İstanbul, 1993: Pınar Yayınları.

- Sansar, M. Fatih v.d. *5 Ocak Adana'nın Kurtuluş Bayramı ve Çukurova Millî Mücadele Hatıraları, cilt I.* Adana, 2016: Çukurova Fuarcılık Yayını.
- Sicker, M. *Middle East in the Twentieth Century*, Westport, ve Londra, 2001: Praeger.
- Stone, Norman *İmparatorluk Oyunları. Avrupa ve Ortadoğu'yu Şekillendiren Yıllar*, İstanbul, 2020 (İkinci Baskı): Ketebe Yayınları.
- Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt: Güney Cephesi*, Ankara, 2009: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Véou, Paul du *La Passion de la Cilicie 1919-1922*, Paris, 1937: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Watson, William E. *Tricolor and Crescent: France and the Islamic World*, Westport, ve Londra, 2003: Praeger.
- Zeidner, Robert F. *The Tricolor Over the Taurus, 1918-1922*. Ankara, 2005: Publ. of Turkish Historical Society.

Makale-Gazete-Dergi

- “Harbiye Nâzırı Cemal Paşa’dan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine”, *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 5/17 (Eylül 1956), Vesika 430 (4 Kanunusâni 1336/4 Ocak 1920).
- “İşgal Günlerinde İstihbarat Teşkilatı Nasıl Çalışırdı?”, *Yeni Adana Gazetesi*, 5 Ocak 1959.
- “Mustafa Kemal Paşa’dan Harbiye Nazırı Cemal Paşa Hazretlerine”, *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 5/17 (Eylül 1956), Vesika 434 (6 Kanunusâni 1336/6 Ocak 1920).
- “Mustafa Kemal Paşa’dan Konya’da 12. Kolordu Kumandanı Fahrettin Beyefendiye”, *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 5/17 (Eylül 1956), Vesika 433.
- Ahmet Cevdet Çamurdan, Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları, Adana, 1975, ss. 175-177.
- Ahmet Remzi Yüreğir, “Adana’da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Nasıl Kurulmuştu?”, *Yeni Adana Gazetesi*, 5 Ocak 1951

- Ahmet Remzi Yüreğir, “Kahyaoğlu Faciası Nasıl İşlenmişti?”, *Yeni Adana Gazetesi*, 2 İlkkanun 1934.
- Ali Birinci, “Mehmed Galib Bey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (2003), ss. 486-488.
- Ali Caf, “Mercin Muharebesi Nasıl olmuştu?”, *Yeni Adana Gazetesi*, 5 Ocak 1934.
- Borlu Ahmet, “Fedai Müfrezesinin Menkıbesi”, *Yeni Adana Gazetesi*, 5 Ocak 1950.
- Brémond, “The Brémond Mission, Cilicia in 1919-1920”, *Armenian Review*, 29 (Kış 1976-77), s. 352.
- Bulletin périodique*, no. 36 (20 octobre-5 novembre 1921), SHDN, 4 H 59, dossier 1.
- Bulletin renseignements*, no. 285 (11-13 décembre 1921), SHDN, 4 H 61, dossier 1.
- Colonel Andréa, *La Vie Militaire Au Levant. En Colonne Pendant un an dans le Nord Syrien et en Mésopotamie, Mars 1920-Mars 1921*.
- Erkin Akan, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Londra Konferansı (21 Şubat-12 Mart 1921)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 16/24 (2018), s. 254.
- Exposé de M. Hanotaux sur la Situation des minorités chrétiennes en Cilicie après la conclusion de l'Accord d'Angora, soumis au Conseil le 14 janvier 1922*. Société des Nations, communique au Canceil et aux Membres de la Société, C 74. M. 25. 1922 [Edition révisée remplaçant la première édition communiquée le 19 janvier 1922].
- Ferdâ Gazetesi*, 1 Kanunievvel 1337/1 Aralık 1921.
- Ferit Celal Güven, “4 Temmuz 1336 Vakası”, *Türk Sözü Gazetesi*, 5-10 İkinciteşrin 1944.
- Fikri Mutlu, “Birinci Kavaklıhan Harbi”, *Berdan Gazetesi*, 6 Ocak 1950.
- Garabet K. Moumdjian, “Cilicia under French Administration: Armenian Aspirations, Turkish Resistance, and French Stratagems”, *Armenian Cilicia* (der. Richard G. Hovannisian ve Simon Payaslian), Costa Mesa, CA., 2008: Mazda Publishers, ss. 476-478.

Gérard Dédéyan, “Le Colonel Louis Romieu (1872-1943), La légion arménienne, et le mandat Français sur la Cilicie (1919-1921)”, *Bulletin Académique Sciences Lettres Montpellier*, 49 (2018), ss. 1-2.

Hâkimiyet-i Milliye, 4 Kanunievvel 1337/4 Aralık 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 5 Kanunısâni 1338/5 Ocak 1922.

Halil Özşavlı, “Türkiye’den Son Toplu Ermeni Göçü: Sancak Ermenilerinin Lübnan’a Taşınması, 1938-1939”, *Belleten*, LXXXI/290 (2017), s. 244.

İbrahim Serin, “Çukurova’nın Son Harbi”, *Berdan Gazetesi*, 6 Ocak 1950.

İzzet Öztoprak. “Adana ve Çevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VIII/22 (1991), ss. 121-122.

Journal Officiel, “Sénat- Séance du 27 Octobre 1921”

M. N. “Adana Nasıl İşgal Edildi?”, *Türk Sözü Gazetesi*, 5 Kanunısâni 1933.

M. Serdar Palabıyık, “The Establishment and Activities of the Eastern Legion in French Archival Documents (November 1918-1921)”, *Review of Armenian Studies*, 18 (2008), ss. 112-113.

Maxime Gauin, “How to Create a Problem of Refugees: The Evacuation of Cilicia by France and the Flow of Armenian Civilians (1921-1922)”. *Review of Armenian Studies*, 25 (2012), s. 72.

Siège d’Ain-Tab, Paris, 1923: Charles-Lavauzelle, s. 152.

Temuçin F. Ertan, “Pozantı Kongresi (5 Ağustos 1920)”, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1/1 (1987), ss. 123-124.

Tevhid-i Efkâr, 6 Kanunısâni 1338/6 Ocak 1922.

Vakit, 6 Kanunısâni 1338/6 Ocak 1922.

Yeni Adana Gazetesi, 23 Kanunievvel 1337/23 Aralık 1921.

Yeni Adana, 7 Kanunısâni 1338/7 Ocak 1922

Zekeriya Türkmen, “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16 (2000), ss. 397-398.

Adana Vilâyeti Mondros Mütarekesi'ni takiben Britanya ve Fransa kuvvetlerince ivedilikle işgal edilmiş ve bu işgalin tetiklediği direniş, en erken bir tarihte (1919 yılının ilk aylarında) başlamıştır. Bu yüzden "ilk kurşun"un atılışı da haklı olarak yine bu bölgeye izafe edilir. Suriye işgalini Kilikya'yı işgal hevesiyle birleştiren Fransa, giderek genişleyen bu direniş karşısında bocalamış ve ne kadar kuvvet yağarsa yağsın bu mücadele ile başedemeyeceğini anlaması neredeyse iki yıl almıştır. Bu mücadele sürecinde giderek gelişen askerî çıkmaz Fransız siyasetinin merkezine oturmuş ve işgalde ısrar eden Clamenceau hükûmetinin yıkılmasına neden olarak, Milli Mücadele'nin kapanan ilk cephesinin Adana olmasını sağlamıştır.

Adana ve çevresinin gelişen işgale karşı sıcak çatışmayla yüz yüze kalan ve kendi içinden direniş örgütleyerek savaştan iki bölgeden biri olduğu görülür. Batı Anadolu gibi, Adana ve (Maraş ve Antep dahil olmak üzere) geniş anlamıyla Kilikya,

yurdun savaşın acılarını bizzat yaşamış ve işgalin yarattığı bütün sorunlarla yüzleşmiş ikinci mıntıkasıdır. Bu yüzden öncelikle buradaki savaşın bitirilmesi Ankara Hükûmeti'nin başlıca meselesi haline gelmiştir. Zira bu sayede batıdaki savaşın zaferle sonuçlanması sağlanabilecekti. Fransa ile buradaki savaşı bitiren Ankara Antlaşması (20 Ekim 1921), hem Adana Milli Mücadelesi'nin zaferini ilân etmiş, hem de Ankara Hükûmeti'nin ilk diplomatik başarısı olarak, Fransa gibi büyük bir müstevliyi savaş dışı bırakmasını mümkün kılmıştı. Ankara Hükûmeti, örnek bir Kuvâ-yı Milliye örgütlenmesi deneyimini de burada kazanmış ve Ankara'nın liderliğini, burada geliştirdiği sevk ve idare yeteneğiyle kanıtlamıştır.

Bu bakımdan Adana Milli Mücadelesi, İstiklâl Harbi içinde herhangi bir cephe değil, hem diplomatik hem de askerî açıdan en önemli mücadele alanlarından biridir. Bu kitap, bu deneyimin önemli ve özgün yönlerini ele alan bir çalışma olarak, Adana'nın kurtuluşunun yüzüncü yılı münasebetiyle kaleme alınmıştır.